

VERSO

Tröskomörtenen följande

1/2202

VERSO

Irodalomtörténeti folyóirat

2022/I

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2022/1

Szakmai védnökök

Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

Szerkesztők

Boszoki Petra
Kucserka Zsófia
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Tördelőszerkesztő

Pap Balázs

Borítóterv

Simor Kamilla

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó

a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság útja 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

RADNAI DÁNIEL SZABOLCS	
A hazatalálás történetei – a magyar utazási irodalom átalakulása a 19. század közepén (Vázlat egy műfaj- és médiatörténeti kutatáshoz)	9
TÓTH KÁLMÁN	
Kontinuitás a nyelvkérdésben? Kis János szuperintendens egy 1830-as cikkének kontextusai	35
S. LACZKÓ ANDRÁS	
A reklám helye A védegyleti agitáció és Garay János <i>Iparvédegyleti dala</i>	49

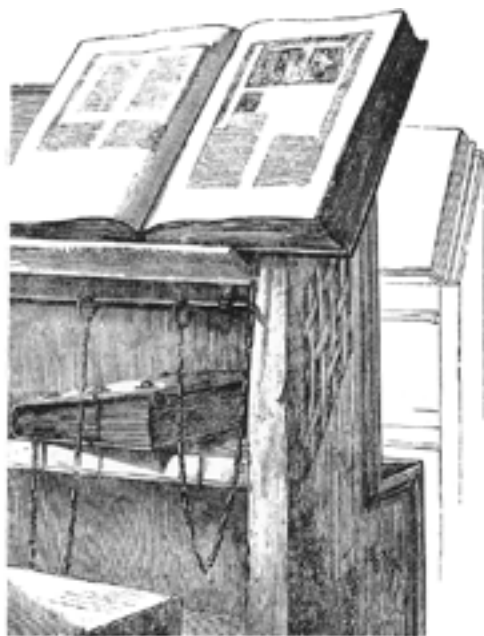
KRITIKAI LAPOK

ASZTALOS VERONKA ÖRSIKE	
Hagyatékfeltárás és újraértelmezés: Szendrey Júlia írásaik kontextusáról (GYIMESI Emese, <i>Szendrey Júlia irodalmi pályafutása: Társadalomtörténeti kontextusok</i> , Bp., Ráció, 2021 [Ligatura].)	73
SZAJBÉLY MIHÁLY	
Sajtó és női írás a 19. században, avagy egy kutatási irány eredményei és lehetőségei (<i>Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság 1820–1920</i> , szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., Reciti, 2020 [Reciti konferenciakötetek, 9].)	79

FILLÉRTÁR

SZATMÁRI ÁRON		
Bogáti Fazakas Miklós 119. zsolttára	95	
BOGÁTI FAZAKAS MIKLÓS		
119. zsolttár	113	
A tanulmányok összefoglalói / Abstracts.....		129
A lapszám szerzői		133

T u d o m á n y o s
G y ű j t e m é n y .

Radnai Dániel Szabolcs

A hazatalálás története – a magyar utazási irodalom átalakulása a 19. század közepén (Vázlat egy műfaj- és médiatörténeti kutatáshoz)*

„Elérkezik egy korszak az életünkben, amikor, túl minden utazáson és élményen, már egyéb sem gyönyörködhet, mint áttanulmányozni és elmélyíteni azt, amit már tudunk, ízlelni azt, amit már érzünk, olyasformán, ahogyan örömet látjuk és látjuk viszont újra azokat, akiket szeretünk – ezek az érett szív és ízlés tiszta élvezetei. [...] Már nincs időnk a kísérletezésre, s kedvünk a fölfedező kalandozásra. Megmaradunk a barátainknál, azoknál, akiket már kipróbált a tartós kapcsolat. Régi bor, régi könyvek, régi barátok.”

Charles-Augustin Sainte-Beuve: *Ki a klasszikus?* (1850)
Rónay György fordítása

A modern magyar utazási irodalom történetisége

A magyar utazási irodalomról szintetizáló igényű, monografikus irodalomtörténeti összefoglalás még nem készült.¹ Mindez nyilvánvalóan kötődik a műfaj és a korpusz meghatározhatóságának problémájához és a téma tudományos töre-

* A dolgozat eredetileg a kaposvári Vetésforgón, a 19. századdal foglalkozó irodalomtörténészek vándortalálkozóján került megvitatásra 2021. november 5-én. Hálával tartozom minden résztvevőnek az értékes hozzászólásokért, észrevételekért. Emellett köszönet illeti Ludmán Katalint a készülő kézirat tüzetes, értő olvasásáért.

¹ A régi magyar utazási irodalom vonatkozásában lásd Kovács Sándor Iván historiográfiai áttekintését: Kovács Sándor Iván, *A régi magyar irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében* = K. S. I., *Szakácmesterségnek és utazásnak könyvecskéi: Két tanulmány*, Bp., Szépirodalmi, 1988, 95–100. E nagytanulmány még nem említhette Lukácsy Sándor 1995-ben megjelent *Magyarok úti kalandjai* című összefoglalását, melynek időhatára Julianus barától Pilinszky Jánosig tart (LUKÁCSY Sándor, *Magyarok úti kalandjai*, Bp., Kobra Könyvek, 1995); ugyanakkor Lukácsy könyve – hasonlóan a utazási irodalmat tárgyaló legtöbb forráskiadványhoz és értelmezéshez, amint erre Kovács Sándor Iván is utal – inkább ismeretterjesztő, mint tudományos igényű. Vö.: Kovács, *i. m.*, 97. Itt említendő meg, hogy a magyar utazástörténeti kutatások leginkább a külföldi tárgyú és magyar nyelvű, illetve az idegen nyelvű, Magyarországról szóló művek feldolgozásában mutattak föl jelentős eredményeket. Lásd az amerikanista GLANT Tibor (*Amerika, a csodák és csalódások földje: Az Amerikai Egyesült Államok képe a hosszú XIX. század magyar utazási irodalmában*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013), a franciás Szász Géza (*„Ki fog itt segíteni?”*, Szeged, JATEPress, 2016), valamint az oroszországi/szovjetunióbé-

dezettségéhez – hiszen könnyen belátható, hogy az igen változatos utazási szövegek tüzetes feldolgozása nemritkán kiterjedt történelmi, népismereti, földrajzi és urbanisztikai előtanulmányokat igényel, hovatovább e társtudományok is rendelkeznek saját narratívákkal utazás és írás viszonyát illetően.² Emellett megemlítendő az a magától értetődő szükségszerűség is, hogy egy ilyen grandiózus vállalkozás – hasonlóképp a nagy nemzeti irodalomtörténeti szintézisek munkálataihoz – a régi és klasszikus irodalom, illetve a modernség kutatóinak hosszú távú kooperációját igényelné.

Mindazonáltal, ha mégis létezne ilyen irodalomtörténeti monográfia, abban *három korszak* részletes tárgyalása bizonyosan kiemelt helyet foglalna el. Ez a három korszak a 16. század közepe-vege és a 18. század közötti több mint kétszáz esztendő (1); a 19. század első fele, s különösen annak 1830–40-es évekre eső (reformkornak is nevezett) periódusa (2); valamint a két világháború közötti nagyjából két évtized (3). Legalábbis a magyar utazási irodalomra irányuló szakirodalmi érdeklődés ilyen képet fest: a régi magyar irodalom kutatásának külön, specifikus ága a kora újkori (latin és magyar nyelvű) utazáselméleti művek, útleírások föltárása és az európai fejleményekkel való szintetizálása. (Itt példaképp: Thurzó György, Szepesi Csombor Márton, Bethlen Mihály és mások munkáira gondolhatunk.) S bár e sajátos terület célzott, szisztematikus vizsgálata csak az 1960-as években indult meg, a kutatás az elmúlt fél évszázadban számos eredményt mutatott föl szakszerű szövegkiadások és tanulmányok formájában egyaránt.³ A nagy földrajzi felfedezések korában tetőző utazási diskurzusra irányuló kutatói figyelemhez képest csekély jelentőségűnek mondható, mégis szembevetendő a 19. század első harmadában és a Trianon után keletkezett magyar nyelvű

li utazásokkal foglalkozó HAMMERSTEIN Judit munkáit (*Oroszország magyar szemmel: Magyar írók Oroszország/Szovjetunió-tapasztalata az 1920–30-as években megjelent útirajzok tükrében, doktori disszertáció*, Bp., KRE TDI, 2020, <https://core.ac.uk/download/pdf/343345276.pdf>.) Olyan összefoglaló jellegű, történeti igényű munka, amely a modern magyar utazási irodalom hazai történetét vizsgálná, a 18–19. századi nemzeti irodalom fogalomrendszerében elhelyezve az utazási szövegek szerepét, tudomásom szerint még nem készült. Az 1750 és 1850 közötti időszak tendenciáiról átfogó képet ad: IRINA V. POPPVA-NOWAK, *A nemzet felfedezésének Odüsszeiája: Magyarok Magyarországon és külföldön 1750–1850*, ford. KÁRMÁN GÁBOR, Korall, 26(2006), 128–152. A problémát izgalmasan veti föl és néhány történeti elemzéssel is kiegészíti T. SZABÓ Levente, *Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén* = T. Sz. L., *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, Komp-Press, 2008, 13–99, 20–27; UÓ, „Erdély népei”: *A tér ideológiai és Erdély képei az intézményesülő erdélyi turisztikai mozgalomban* = *Uo.*, 100–193., 100–111; 141–161.

2 Magyar földrajzi és etnográfiai vonatkozásban lásd: *Magyar utazók, földrajzi felfedezők*, szerk. HAVASNÉ BEDE PIROSKA, SOMOGYI SÁNDOR, Bp., Tankönyvkiadó, 1973; *Magyar tájak néprajzi felfedezői*, szerk. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, Bp., Gondolat, 1985.

3 Lásd a Kovács Sándor Iván által említett szövegkiadásokat és szerzőket (Kovács, *i. m.*, 97–100), a *Magyar utazási irodalom 15–18. század* című szöveggyűjteményt (szerk. Kovács Sándor Iván, szöveggond. és jegyz. MONOK ISTVÁN, Bp., Szépirodalmi, 1990), illetve Bitskey István tanulmányát a témáról (BITSKEY ISTVÁN, *Hungáriából Európába (Utazó magyarok a kora újkorban)* = B. I., *Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorselemzés a régi magyarországi irodalomban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006, 157–176.).

utazási szövegeknek a kitüntetett – korszakkonstruáló – szerepe. Két, a témával foglalkozó újabb tudományos értekezést hívok segítségül ennek illusztrálására. Németh Ákos a következőképp fogalmaz a két világháború közötti útirajzhagyományt vizsgáló 2015-ös disszertációjában:

„az utazási irodalom szerepe a magyar történelem három jelentős korszakában bizonyult meghatározónak. Első ízben a mohácsi csatavesztés utáni másfél évszázad során, amikor a keleti (oszmán-török) és nyugati (Habsburg) nagyhatalmak ütközőzónájává vált Kárpát-medencét a kontinens fejlettebb régióiból hazatérő magyar peregrinusok igyekeztek bekapcsolni a korabeli Európa szellemi vérkeringésébe. Később a nyugatias polgárosodás programját zászlajára tűző reformkorban, melynek során a nemzeti önismeret és a gazdasági, társadalmi felzárkózás iránti igény indította útnak a fiatal reformpárti nemesség képviselőit Európa és Észak-Amerika modernizációs központjai felé. Végül a Trianon és a vesztés forradalmak utáni korszakban, amikor a kontinens félperifériájára sodródott ország írástudóit a traumatizált nemzeti azonosságtudat és a modernizációs alternatívák keresése ösztönözte külföldi tájékozódásra.”⁴

Egészen hasonló korszakolást vázol fel Balajthy Ágnes 2019-ben megjelent monográfiája is: „Kifejezetten gazdag – és az utóbbi évtizedekben a kutatók által is alaposan feltérképezett – a régi magyar irodalom, azon belül is a 16–17. század időszakának utazási témájú szövegkincse”, kezdi a történeti áttekintést, majd Szirák Péterre hivatkozva⁵ azt írja, „a 19. század elejének-közepének tudásra éhes magyar utazói aztán a peregrináció eme hasznosság, gyönyörűség és tanulás jegyében megfogadó hagyományát újították fel”, s Kazinczy Ferenc és Széchenyi István szerepét hangsúlyozza. Ugyanakkor a modern útirajz (feltételezett) „aranykorát” egy jóval későbbi periódusban, a két háború közti évtizedekben véli látni: „Az irodalmi útirajz jelentősége azonban a huszadik század első felében nő meg igazán, a magyar utazási irodalom »aranykora« – hasonlóan a britéhez – a két világháború közötti időszakra tehető.”⁶

4 NÉMETH ÁKOS, „Vigasztalásul útnak indulunk...”: A „vándorévek” nemzedéke és a két világháború közötti magyar útirajz-hagyomány, doktori disszertáció, Pécs, PTE BTK IDI, <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/14763/nemeth-akos-phd-2005.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, 23.

5 Megjegyzendő, hogy Szirák Péter expliciten nem fejt ki e korszakolást, ugyanakkor a magyar útirajzhagyományról szóló kötetének szerkezete ugyancsak ezt a korszakkonstrukciót sugallja. Lásd SZIRÁK PÉTER, *Ki említ megérkezést? A régi és a két világháború közötti magyar irodalmi útirajzról*, Bp., Ráció, 2016.

6 BALAJTHY ÁGNES, „Egy eredendő Másból”: Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019, 45–46.

A fenti periodizációs megjegyzések nem kifejtett korszakolási koncepciók, inkább csak egy sugalmazott szakirodalmi konszenzust tükröznek. Ugyanakkor épp azért szükséges az efféle stabilnak tűnő, de nem kellőképp kontextualizált korszakolási reflexiók árnyalása, hogy az őket életre hívó periodizációs (s legalább ennyire *kanonizációs*) elvek jobban láthatóvá váljanak. Szembetűnő, hogy egyfelől mindhárom korszak kiemelt szerepét elsősorban irodalmon kívüli tényezők biztosítják, másfelől a korszakhatárok által létrejövő történeti ív kifejezetten külföldcentrikus, európeér, és alapvetően a modernista, innovációorientált kánon megerősítése áll a középpontjában. A kora újkori, 16–17. századi utazási irodalom korpuszát az európai fejleményekkel való szinkronizáció mozzanata határozza meg az európai egyetemjárás és a földrajzi felfedezések kontextusában. A Szechenyi István naplóival és Kazinczy Ferenc útleírásaival kezdődő, majd Bölöni Farkas Sándor, Pulszky Ferenc, Szemere Bertalan, Wesselényi Polixéna és mások munkái révén az 1830–40-es években csúcsra járatott utazási hullám értékét a nemesi *grand tour* jellegű, közösségi nézőpontú, önfejlesztő-társadalomjobbító utazások hazai adaptálása, a politikai-értekező nyelv megújítására való törekvés, illetve a nyugati polgárosodás eszmevilágának reflexiója adja.⁷ A két világháború közötti útirajzhagyomány pedig a trianoni békeszerződést követő történelmi szituáció fényében tűnik jelentőségteljesnek.

A kora újkori utazási diskurzus, valamint a 18–19. század fordulója és 1848 között fellendülő útirajzírás – mint két karakterisztikus korszak – hangsúlyos mivoltához kevés kétség fér; számos történeti érv szól az érintett szövegek szoros összekapcsolása mellett. Ugyanakkor az 1920 utáni időszaknak az utazási irodalom újabb „aranykorává” minősítése (úgy Németh Ákos, mint Szirák Péter és Balajthy Ágnes említett munkáiban) kifejezetten elnagyolt állításnak tűnik, hiszen „átugorja” azt a társadalom-, média- és olvasástörténeti szempontból kifejezetten fontos időszakot, az 1840–50-es évek és a századforduló közötti periódust, amikor a modern utazási irodalom szélesebb körben egyáltalán elterjedt Magyarországon. E narratíva homályban hagyja azt a belátást, hogy a 19. század második felében az utazási irodalom nem csupán eszmei-tartalmi, hanem poétikai értelemben is jelentős változásokon esett át.⁸ Jóllehet megvoltak a maga történeti okai annak, hogy az első világháború után miért váltak népszerűvé más európai irodalmakhoz hasonlóan magyar földön is a *non-fiction* irányába ellépő műfajok

7 Lásd FENYŐ István, *A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt*, ItK, 1964/5–6, 603–613; UŐ, *A polgárosodás eszmevilága a magyar centralisták útirajzaiban = Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum, 1993, III, 49–55; MEZEI Márta, *Az utazás kronotoposza a 19. század elejének útirajzaiban = Uo.*, 231–237; KUCSERKA Zsófia, *Párhuzamos útirajzok – összefutó életutak: A csinosodás politikai nyelve Wesselényi Polixéna és John Paget útirajzaiban = Nőszerzők a 19. században: Lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., Reciti, 2019, 79–90.

8 Igazságtalan lenne nem megemlíteni, hogy Szirák Péter már többször idézett munkájában röviden utal a 19. század második felének fejleményeire: SZIRÁK, *i. m.*, 43–45.

(életrajz, napló, szociográfia), s így az útirajz is,⁹ e mozzanatban mégis inkább a régi magyar utazási irodalom és a Nyugat-kánon erőltetett összekapcsolását, egy konstruált hagyományfolytonosság megteremtését kell lássuk. A három korszakot – ahogy ezt Szirák Péter kismonográfiájának jellegzetes fogalomhasználata tükrözi – kanonikus szempontból a külföldcentrikussággal összekapcsolódó *idegenségtapasztalat*, a *tanulás-önfejlesztés-önmegismerés*, esetenként az *emlékezés-tanúságtétel* mozzanatai, a helyváltoztatással járó *köztessegerzet* és az útleírások *egyedisége-eseményyszerűsége* kapcsolja egymáshoz. Legalább ennyire hangsúlyos továbbá – az utazás célja helyett annak *folymatára* irányuló figyelem révén – a *lezáratlanság* mozzanata. Épp ebből adódóan a korszakkonstrukciót megalapozó szakirodalmakat kevésbé jellemzi a turizmussal és a turizmus rendszerében elhelyezhető (populáris) szövegtípusokkal, műformákkal és médiumokkal való szembesülés.

Jelen tanulmánynak nincsenek kanonikus ambíciói, így nem célja e karakteres korszakkonstrukció lebontása – annál inkább vannak történeti jellegű törekvései. A következőkben tehát a modern magyar utazási irodalom alakulástörténetének egy igen fontos, ám eddig kevés figyelemben részesült szakaszát, a 19. század közepe és a századforduló közötti időszak tendenciáit igyekszik kontextualizálni. A dolgozat célja, hogy különböző társadalom- és eszmetörténeti összefüggések megvilágításával láthatóvá tegye a magyar utazási irodalomnak egy, az 1840–50-es években kibontakozó hagyományát, amelynek centrumában a *nemzet*, a *nacionalizált tér* megismerése áll – ugyanakkor a tájhoz fűződő (s a turizmus kultúrája által felkínált) szubjektív jellegű viszonyulás révén már eltávolodik a század első felében uralkodó közösségi-társadalmi perspektívájú, *grand tour* jellegű útirajzoktól, illetve azok külföldre (főképp nyugatra) irányuló nézőpontjától. Jellemzi ezt a hagyományt az is, hogy még érintetlen attól a világméretű (de nemzeti-lokális szinten is érzékelhető) civilizációs katasztrófa okozta traumától és válsághangulattól, amely a háború utáni szubjektív-egzisztencialista utazások (Kosztolányi, Illyés, Nagy Lajos, Szabó Lőrinc, Németh László, Móricz stb.) elsődleges kontextusát adja.¹⁰ A nemzet földrajzi terének megismerésére irányuló érdeklődés, illetve a tájhoz fűződő személyes viszonyulás előtérbe állítása miatt a magyar utazási irodalom e paradigmáját – a nemzetállam imaginárius megteremtését és (irodalmi) bejárását, „belakását” célzó szövegeket – bizton nevezhetjük a *hazatalálás történeteinek*.

9 Ezzel kapcsolatban lásd: SZAJBÉLY Mihály, *Életrajzírás, ahogyan Lengyel András Ignotus-könyve nyomán látszik = Pályakezdés, karrierút, irodalomtörténet*, szerk. RADNAI Dániel Szabolcs, RÉTFALVI P. Zsófia, SZOLNOKI Anna, Pécs, PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék–Verso, 2021 (Verso Könyvek, 3), 258. A két világháború közötti brit útirajz kapcsán ugyanerről lásd Paul FUSSELL, *Abroad: British Literary Travelling Between the Wars*, Oxford, Oxford University Press, 1982; magyar vonatkozásban: NÉMETH, i. m., 45–54.

10 Lásd SZIRÁK, i. m., 46–126; NÉMETH, i. m., 39–40.

Irodalmi és eszmetörténeti előzmények, mediális átalakulások

Előrebocsátom: a következő gondolatmenetben vázolt paradigmaváltás legfontosabb eredőjét az 1850-es években átalakuló-differenciálódó médiaviszonyokban, elsősorban az illusztrált sajtó megjelenésében látom, ám a század második felében jellegzetessé váló hazai útleírási formáknak hazai irodalomtörténeti előzményei (és természetesen nemzetközi mintái) is voltak. Fontos momentumként jegyezhetjük fel például azt a váltást, amely az érzékenységszöveg, majd pedig a romantikus esztétika jegyében a 17–18. századi *grand tour* típusú – hasznosságelvű, közösségi perspektívájú – útleírásokat a személyiség színrevitelének irányába mozdította el, különösen a szövegek azon leíró részleteiben, „ahol a táj, az emberek, események az utazóban erőteljes szubjektív hangoltságot keltenek”.¹¹ A klasszikus *grand tourok* esetében az utazás dokumentálása célelvű, középpontjában az ismeretszerzés áll, így az utazó „személyének nincs meghatározó szerepe; mint alany csak azon tulajdonságai érdekesek, amelyek e szempontból hasznosak” – írja Mezei Márta –, ugyanakkor a „művészi részletekben, vonásokban jelentkező szubjektivitás az útirajz-műfaj változásának is jele: ha villanásnyira, ha csupán egy-egy részletben, de már élénk állítja azt az utazót, aki majd személyisége teljes tudatosságával írja meg úti élményeit, vállalva nézeteinek, látásának egyedi vonásait”.¹² E váltás a magyar irodalomban, ahogy Mezei is utal rá, a többek között Laurence Sterne *Érzékeny utazásait* (1768) is fordító Kazinczy Ferenc útirajzaiban – az *Orpheus* hasábjain publikált rövidebb írásokban és az 1816-os útját dokumentáló *Erdélyi levelek* egyes részleteiben – jelent meg elsőként, ahogy a hazai tájak megismerésére irányuló érdeklődés is, amely aztán az 1830–40-es évek politikai változásai nyomán újabb lendületet kapott.¹³

Legalább ilyen fontos előképe a 19. század második felében elterjedő útleírástípusnak – a megformálás és a nézőpont szempontjából is – a *fürdői levél* műfaja, amely nem feltétlenül távoli (minden esetben a birodalom tartományain belüli), ugyanakkor hosszú távú, tartós, illetve évről évre bekövetkező utazásokról tudósítván nem az utazás folyamatára, szekvencialitására fókuszált, hanem az idegenben való nyugodt szemlélődésre adott lehetőséget. A monarchia kori fürdőélet jellegzetes momentumainak és humoros epizódjainak már-már novellisztikus rögzítése mellett az adott táj kultúrájáról, szokásairól is képet adó, s a modern sajtónyilvánosságban is még igen sokáig jelen lévő műfaj klasszikusainak

11 MEZEI, i. m., 236. Lásd még SZÁSZ Géza, *Határtalan utazás, avagy követ-e normát az útleíró?* = *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 34(Új folyam, 3), Szeged, SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszék, 2018, 191–195.

12 MEZEI, i. m., 235–236.

13 *Uo.*, 232. A többek között Kazinczy útleírásaiban és Kisfaludy Sándor naplójában, költeményeiben megjelenő érzékeny látásmód („praeromantikus tájélmény”) kapcsán lásd SÁRKÁNY Oszkár, *A tájélmény változásai a magyar költészetben Petőfiig*, Bp., [Kertész József Könyvnyomdája], 1935, 26–39. A hazai tájak iránti megélnékvált érdeklődésről bővebben lásd POPOVA-NOWAK, i. m., 137–138.

Gvadányi József versbe szedett *Pöstyéni fürödése* (1787) és gróf Dessewffy József *Bártfai levelek* (1818) címen közreadott munkája tekinthető a magyar irodalomban.¹⁴ Amint az 1840–50-es évek fejleményeiből látható, az effajta, nyilvános közlésre szánt levelek hangütését, kompaktságát, olvasmányosságát és szubjektív nézőpontját bizonyos értelemben a század második felében elterjedt útleírások is megörökölték.

A leglényegesebb előzményt azonban, amely a klasszikus *grand tourokat* mintázó, jellemzően könyvformátumban vagy füzetes kiadványokban megjelent korai magyar útirajzoktól az 1850-es években elterjedő rövidebb (levél, rajz és tárca jellegű), folytatásokban megjelenő *publicisztikai útleírások* felé való ellépést előkészíti, az 1840-es évek jelentős kulturális átalakulásaiban kell látnunk: olyan eszme- és társadalomtörténeti változások kulminálnak ezekben az években, melyek az 1848–49-es katasztrófa utáni irodalmi-kulturális élet viszonyait is hosszú távon meghatározták. A reformtörekvések konkrét politikai eredményein túl ezen évtized derekára válik paradigmává a népiesség programja a szépirodalomban éppúgy, mint a kritikában. A nemzeti irodalom történetiségével kapcsolatos elvárásrendszer változását tükrözi a *hagyományközösségi* nemzetfelfogás mint átfogó narratíva győzelme a „*hungarus*” *birodalmi* és *eredetközösségi* (*nemesi-nemzeti*) programok és művelődéskoncepciók fölött, ami aztán a Világos utáni irodalmi kánonstruktúra létrejöttét is nagyban befolyásolta. Emellett a hazai sajtóviszonyok az 1840-es évekre kínáltak olyan feltételeket, amelyek a magyar nyelven olvasást pusztán hazafias cselekedetből – ahogy Hermann Zoltán fogalmazott a korszakot jellemezve: „presztízsfogyasztásból” – valódi piaci tényezővé avatták, volta-képp az addig sokkal nagyobb tért foglaló magyarországi német nyelvű irodalom konkurenciájaként – s ennek köszönhető, hogy bizonyos kiemelkedően sikeres magyar szerzők (mint Petőfi vagy Jókai) az irodalmi termelésre alapozhatták egzisztenciájukat. S ez már egy új olvasástörténeti paradigma kezdete is: „az 1840-es évek népies irodalma a népszerűség sajátos ikerfogalmaként mintha azt célozná, nyitni kell a németül nem vagy rosszul tudó közönségrétegek, a mezővárosi paraszt-polgárok és a falusi értelmiség felé.”¹⁵

14 A fürdőlevél műfajáról lásd Kósa László, *Fürdőélet a monarchiában*, Bp., Holnap, 1999, 241–242; VADERNA Gábor, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Bp., Ráció, 2013, 175–181; RADNAI Dániel Szabolcs, „*tessék hát kitérőseimet a tárgy ihletésének tulajdonítani*”: *A fürdői levél műfaja a 18–19. századi magyar irodalomban = Nyom-követés 7: Tanulmánykötet*, szerk. NOVÁK Anikó, Bp., VMDOK–DOSZ, 2022, megjelenés előtt.

15 Az idézet helye: HERMANN Zoltán, *Két nyelvű irodalom?* = H. Z., *A boldogtalanság iskolája: Esszék, tanulmányok az érzékenység és a romantika korának magyar irodalmáról*, Bp., Ráció, 2015, 83. A negyvenes évektől kezdődő kritika- és irodalomtörténeti periódus átfogó elemzését adja Szilágyi Márton (*Miért az 1840-es évek?* = Sz. M., *Hagyománytörések: Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról*, Bp., Ráció, 2016, 7–17), KOROMPAY H. János (*A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Universitas, 1998), S. VARGA Pál (*A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005), valamint SZAJBÉLY Mihály (*A nemzeti narratíva szerepe az irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas, 2005). A szerzői karrierépítés és az irodalmi kapitalizmus kérdéséről lásd MARGÓCSY István, *Petőfi és*

S a népiesség mint ízléskategória és mint irodalmi program kitüntetett szerepe az eddigieknél erőteljesebben megkívánta a *magyar vidék*, a *hazai táj* felfedezését és az olvasóval való megismertetését. Az e korszakban született útleírások, úti levelek tehát a korábbiaknál láthatóan célzottabban – már kevésbé a tudós ismeretterjesztés, mint inkább az irodalmi ízlésformálás céljait követve – igyekeztek képet adni a nemzet különböző etnikumainak, társadalmi rétegeinek szokásairól, életmódjáról, a hagyományos falusi élet és a fejlődésnek indult vagy épp megrekedt városok atmoszférájáról, vele együtt pedig az országon belüli utazás lassacskán modernizálódó-bővülő lehetőségeiről. „Szép tavasz-nyári nap volt, mikor határába értem [Rozsnyónak – R. D. Sz.], s igen vígnak tetszettem magam előtt. Hegyi lég, zöld ormok és mezők, s kék mennyezet fejem fölött; ehhez ifjúság és játsszi képzelődés; kelle-e több szép vidéknek – minő a rozsniai völgy – élvezésére?”¹⁶ – kezdi Erdélyi János Rozsnyó leírását, amelyet 1842-es alföldi útja során látogatott meg, ugyanakkor színes, aktuális, érdekesítő úti levelei (melyek eredetileg a *Regélő Pesti Divatlapban* jelentek meg) legtöbbször nemcsak a táj esztétikumára koncentrálnak, hanem az úticélok, megállóhelyek társadalmi-kulturális viszonyait, tradícióit, szokásait is informatívan gyűjti össze. Hasonló lelkesedéssel veti bele magát a helyi szokások, hagyományok fölfedezésébe a Debrecenbe utazó, s arról az *Életképek* hasábjain mulatságosan s nem kevés kritikával tudósító Pákh Albert is 1846-ban („ez a Debrecen volna tulajdonképpen az a Mekka, hova minden magyarnak legalább egyszer kellene életében elzarándokolnia lelkesedés és erősödés végett”),¹⁷ de egészen hasonlókat mondhatunk el Vajda Péter (1843, 1845),¹⁸ Garay János (1846)¹⁹ és Petőfi Sándor (1845, 1847)²⁰ folytatásokban megjelent úti jegyzeteiről, rajzolatairól is.²¹

az irodalmi gépezet: *Petőfi mint modern polgári író*, 2000, 1998/11, 52–54; SZILÁGYI Márton, *A magyar romantika ikercsillagai: Jókai Mór és Petőfi Sándor*, Bp., Osiris, 2021, 25–63. A korszak sajtótörténeti tendenciáiról lásd BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*, Bp., Wolters Kluwer, 2016, 80–90.

16 *Rozsnyó és környéke* = ERDÉLYI János, *Úti levelek, naplók*, vál. szerk. és bev. T. ERDÉLYI Ilona, Győr, Tarandus, 2012, 28.

17 *Utazás Debrecenben* = PÁKH Albert, *Utazás Debrecenben*, szöveggond. és jegyz. LAKNER Lajos, Debrecen, Déri Múzeum, 2016, 7. A Pákh Albertéhez hasonló „városi séta” típusú útleírások nagy számban megjelentek a negyvenes évek sajtójában, ilyen volt a „Budapesti séták” című sorozat is az *Életképek* hasábjain.

18 VAJDA Péter, *Utazás a hazában*, *Életképek*, 1843/5, 1–17; Uő, *Úti philosophia*, *Életképek*, 1845/11, 339–343.

19 GARAY János, *Tollrajzok III: Tájjajzok és úti képek*, Pest, Hartleben Konrád A. tulajdona, 1846.

20 *Úti jegyzetek* [1845]; *Úti levelek Kerényi Frigyeshez* [1847] = PETŐFI Sándor *Összes prózai művei és levelezése*, szöveggond., jegyz. és utószó MARTINKÓ András, Bp., Szépirodalmi, 1974, 233–249; 282–311.

21 Az 1817 és 1848 közötti hazai útleíró irodalom anyagából válogat ANTALFFY Gyula két kötete a magyar városok (*Reformkori magyar városrajzok*, Bp., Panoráma, 1982) és a Balaton kapcsán (*A reformkor Balatonja*, Bp., Panoráma, 1984). E két kifejezetten olvasmányos kiadvány nagy hiányossága, hogy a feldolgozott forrásokat nem közlik teljes terjedelmükben, csupán

Romantikus tájfestés és népismereti beszámoló, lírai elvágódás és kritikai él, együttérző honfibanat és társadalomjobbító lelkesedés, historikus távlatok és aktualitás, múlt és jövő, szűkösség és tágasság – e dimenziók alapján épülnek föl e rövidke, izgalmas (s persze igen változó nivójú) szövegek, melyek jelentősen hozzátektek a magyar táj 1840-es évekbeli felfedezéséhez és egy újfajta irodalom-eszmény elterjesztéséhez. Erdélyi János alföldi útja kapcsán írja a következőket T. Erdélyi Ilona, ugyanakkor meglátásai a korszak hazai tárgyú utazási szövegeinek vonatkozásában általában is irányadók: „Az Úti képek elevenen, színesen számoltak be az utazása körülményeiről, a meglátogatott vidékekről és emberekről. Nagy megjelenítő erővel ábrázolják az alföldi tájat, a puszták lakóit, éghajlatát, növény- és állatvilágát”, továbbá az úti levelek „divatot teremtettek, felkeltették az érdeklődést az addig semmibe vett síkság iránt. Felmagasztosították a kocsiengelytörő útjairól, zsiros hajú pásztorairól, félelmetes betyárjairól ismert Alföldet. Erdélyi ezt a lenézett tájat a szabadság hazájának nevezte, ahol semmi sem korlátozza a tekintetet”. E rövidke írások „esztétikai szabályoknál, vezércikkekénél többet tettek a magyar népi alakok, a népköltészet és a népdalok” és a hazai táj népszerűsítéséért.²²

Emellett a megélenkülő sajtóvilvánosság közegében megjelenő efféle utazási szövegek gyorsan és problémaérzékenyen adtak képet Magyarország modernizációjáról, illetve a modern kori vívmányok gyakori hiányáról, a helyi kulturális átalakulások üdvös vagy épp hátrányos voltáról, valamint azok lehetséges kifutásáról. Pákh Albert útirajza hosszasan és igen mulattatóan boncolgatja a civisváros kulturális életének fonákságait (a fiákerek és a vendégfogadók hiányától a danolászó kollégisták mentalitásáig). Petőfi pedig vonatra ültetné egész Magyarországot az újonnan elkészült Pest–Vác vaspálya kipróbálását követően: „Ad vocem bámulat! [...] azon a vasúton bámulatosan halad az ember. Szeretném ráültetni az egész magyar hazát; néhány esztendő alatt tán kipótolná, amit néhány század alatt elmulasztott a haladásban. Kár, hogy oly rövid még nálunk az egész vasút. Mikor az ember azt gondolja, hogy még csak fölül, már akkor leszáll, s ott van Vácon.”²³ Ha kifejezetten az utazási lehetőségek bővülését – azon belül is leginkább a számos kompromisszum és politikai vita árán meginduló magyarországi vasútépítés²⁴ jelentőségét – vizsgáljuk, a Petőfi írásában igen sokrétű poétikai

idézük, illetőleg pontos könyvészeti adatokat tartalmazó bibliográfia sem áll rendelkezésre.

22 T. ERDÉLYI Ilona, *Előszó: Erdélyi János úti írásai* = ERDÉLYI, i. m., 11–12. A hazai tájak felé fordulásnak, illetve a „hazafias túrák” (Vaterländische Wanderungen) gyakorlatának – mint T. Szabó Levente tanulmányából tudható – megvoltak a mintái német nyelvterületen is az 1840-es évek során a *Bewegung* diskurzusa kapcsán. Lásd T. SZABÓ Levente, *Vas-úton: Az utazás mint látásmód és poétika = Ki vagyok én? Nem mondom meg: Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, Bp., PIM, 2014, 360.

23 *Úti levelek Kerényi Frigyeshez – 9. levél* (Beje, július 6. 1847) = PETŐFI Összes prózai művei..., i. m., 297.

24 A magyarországi vasútfejlesztés fejlődéséről, politikai-gazdasági háttéréről az 1847 és 1875 közötti időszakra nézvést lásd a következő tanulmánykötet írásait: *Magyar vasúttörténet, I, A kezdetektől 1875-ig*, főszerk. dr. Kovács László, Közlekedési Dokumentációs Kft., 1995.

potenciállal rendelkező vasúti utazás a modernizáció emberarcú formájaként, egyfajta „szerethető modernként” jelenik meg. „Száz vasutat, ezeret! / Csináljatok, csináljatok! / Hadd fussák be a világot, / Mint a testet az erek. // Ezek a föld erei, / Bennök árad a műveltség, / Ezek által ömlenek szét / Az életnek nedvei” – írja 1847 decemberében keletkezett *Vas-úton* című versében.²⁵ S ahogy T. Szabó Levente invenciózus elemzése rámutat, a Petőfi-vers a negyvenes évek (vasútépítésben testet öltő) modernitás-diskurzusának olyan kontextusához kapcsolódik, amelyben – a magyar vasutak megtervezését és kivitelezését illető heves politikai vitáktól függetlenül – „magának a vasútnak a modernizációs szerepét illetően konszenzus létezett”, illetve „a nyugat-európai vasút fejlődésének recepciójához képest jóval pozitívabb modernség- és modernizáció-kép fogalmazódott meg benne”.²⁶ Úgy tűnik tehát, Petőfi verse (és e korszak magyar politikai gondolkodása) még mentes volt attól a fajta modernizmus- és technológiakritikától, amely a nyugati kultúrában már igen hamar érezte hatását, s amely a század utolsó harmadában kibontakozó korai modernségben nálunk is megjelent.²⁷

Wolfgang Schivelbusch írja le a vasút modernizációs szerepéről szóló monográfiájában azt a jól ismert tendenciát (Walter Benjamin aurafogalmát használva), hogy a vasút révén közelivé, elérhetővé vált földrajzi helyekre irányuló tömegesedő turizmus *leértékelte* és megfosztotta eredetiségüktől, tradícióiktól az utazók által gyakrabban látogatott tájegységeket.²⁸ Ugyanakkor e társadalomtörténeti folyamat „fonákjaként” fel kell figyelnünk az utazás demokratizálódásának másik aspektusára, amely a különböző turisztikai célpontok széles körű társadalmi reprezentációjában érhető tetten. Konrad Köstlin német antropológus, aki konstruktivista nézőpontból vizsgálja a turizmus és a régiók viszonyát, tanulmányában a következő megjegyzést teszi: „A kultúrkritikusok azért keseregnek, mert az utazás szétrombolta a vidéki kultúrát. Ezzel szemben én azt a tézist képviselem, hogy épp a turizmus teremtette meg a vidéket mint kulturális jelenséget; mint a másság, az idegenség régióját, ahol a közelség egzotikuma hat.”²⁹ Az utazás demokratizálódása a sajtónyilvánosságban megjelenő tengernyi útleírás és a lacsacsán jelentős könyvpiaci tényezővé váló útikönyvek hatása által fölerősítve a világról való tudás egészen új formáit, a társadalom és a kultúra *mediatizációját* hozta el, ami a nemzettel kapcsolatos elképzelések-elvárások és a hazai táj irodalmi megjelenítése terén is érezte hatását.³⁰

25 A vers szövege a kritikai kiadásban: PETŐFI Sándor *Összes költeményei* (1847), s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 2008 (Petőfi Sándor Összes Művei, 5), 258–259.

26 T. SZABÓ, *Vas-úton...*, i. m., 359.

27 *Uo.*, 346–347, 356–357.

28 Wolfgang SCHIVELBUSCH, *A vasúti utazás története: A tér és az idő iparosodása a 19. században*, ford. LACZHÁZI Gyula, Bp., Napvilág, 2008, 49–50.

29 Konrad KÖSTLIN, *Utazás, régiók, modernség*, ford. Kovács Tímea, *Café Babel*, 27(1996), 121.

30 Mindennek médiaelméleti háttérét remekül vázolja: TÓTH Benedek, *Helyi kultúrák újratöltve: a turizmus késő modern mediatizációja és a tér értelmezésének modern fordulata*, *Replika*, 96–97(2016), 27–35.

Az itt felvázolni kívánt történet legközvetlenebb előzményei érezhetően az 1840-es évek politikai-gazdasági-kulturális átalakulásaiban (reformtörekvések, technológiai fejlődés, megélénkülő sajtó, korai kapitalista piac), illetve az ezzel párhuzamosan zajló irodalmi megújulásban (népiesség programja, nemzetépítési diskurzus, írói nemzedékváltás) keresendők. Az igazi léptékváltást az utazási szövegek státuszát illetően mégis minden bizonnyal az 1850-es évek mediális fordulata, a *képes újság* laptípusának elterjedése jelentette. Míg a nyugati országokban ez a fordulat nagyjából az 1830–40-es években zajlott le, Magyarországon a sajtóipar 1849-es összeomlása után az 1850-es évek közepére vált lehetővé az illusztrált sajtó oly mértékű térhódítása, hogy az a vállalkozói oldalon fenntarthatónak bizonyult, illetve egyre szélesebb olvasói rétegeket tudott megszólítani.³¹ A megújult képalkotó eljárások (litográfia, xilográfia, fotográfia) és az ezzel párhuzamosan fejlődő nyomdaipar következtében mind több olyan sajtótermék jelent meg, amely a szöveges tartalom mellett, mintegy azt kiegészítve jelentős mennyiségű vizuális információt is közölt – a legjellegzetesebb publicisztikai témák: aktuális eseményképek, mitológiai történetek, történelmi események ábrázolásai, nemzeti költők és politikusok portréi mellett – külföldi és hazai tájakról, idegen és magyarországi népekről, jellegzetes vidékekről. E vizuális ábrázolások egy része, egészen pontosan a cikkek közé tördelt *képillusztrációk* nemritkán utazási szövegekhez kapcsolódtak: úti jegyzetek, úti levelek, tájleírások, illetve az utazási irodalom egynemely műfaji jellegzetességeit változó mértékben fölvonultató szövegtípusok (néprajzi megfigyelések, történelmi esszék, visszaemlékezések stb.) ölelésében nyertek publicitást. Megvoltak persze a maga elszigetelt előzményei a magyar tájakat bemutató illusztrált munkáknak már az 1840-es években is – ugyanakkor míg a Vahot Imre (1850-es években is folytatott) füzetes kiadványaira való előfizetés (*Magyarföld és népei eredeti képekben*, 1846)³² vagy Szerelmey Miklós Visegrád- és Balaton-albumainak (1847, 1848)³³ megvásárlása a műpártolás kategóriájába esett a korban, az 1850–60-as évtizedben megsokszorozódó napi és heti sajtótermékekhez való hozzájutás lényegesen egyszerűbb és olcsóbb volt. Kép és szöveg effajta együttes jelenléte rendkívüli mértékben növelte a korszakban az újságolvasók számát – valódi konkurenciájává válva a *könyvolvasás* kultúrájának és piacának –, a nagyszámú képi anyag révén olyan potenciális befogadóknak is

31 Médiatörténeti párhuzamként utalhatunk arra, hogy e korszakban vált markáns piaci tényezővé a heti- és napilapokban megjelenő tárcaregény műfaja is. A jelenséget sokoldalúan elemzi Jókai Mór és a *Pesti Napló* példáján: HANSÁGI Ágnes, *Tárca – regény – nyilvánosság: Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*, Bp., Ráció, 2014, 58–266.

32 Az igényes könyvomatokkal illusztrált füzetes kiadvány kiadását Vahot a forradalom után, 1853–54-ben is folytatta *Magyarország és Erdély képekben* címmel. Emellett hasonló címmel jelentetett meg honismereti albumot az 1850-es években Hunfalvy János is, Rohbock Lajos rajzaival.

33 Szerelmey Miklós Balaton-albuma izgalmas keveréke a művészeti albumnak, a modern útikönyvnek és – az önmagát utazóként pozicionáló elbeszélő révén – a klasszikus irodalmi útirajznak. Lásd SZERELMEY Miklós, *Balaton-albuma: Emlék Füred s környékéről*, Pest, Edelmann Károly, 1851² [reprint kiadás – gond. SEBESTYÉN Lajos, 1983].

felkínálva az ismeretszerzés, szórakozás (ezzel együtt pedig a nemzeti kultúrában való részvétel) lehetőségét, akik a szó szoros értelmében nem voltak birtokában az olvasás képességének.³⁴

Fontos hangsúlyozni, hogy természetesen nem csupán a hazai tájak³⁵ iránt nőtt meg az érdeklődés e megváltozott technológiai és mediális környezetben, ugyanakkor Magyarországon a vérbe fojtott forradalom után, az 1850-es évek sajátos politikai közegében (s annak irodalomtörténeti kontextusában) kifejezetten nagy jelentőségre tett szert a nemzeti eszme megőrzése, fenntartása, újragondolása. Könnyű belátni, hogy míg a reformkorban a *külső* minták alapján elgondolt polgárosodás, társadalomátalakítás s az aktív politikai cselekvés sürgető ígérete határozta meg az irodalmi-közéleti diskurzus (s így az utazási munkák) kérdésirányainak legnagyobb részét, az 1850-es években sokkal nagyobb súlyt kapott a józan helyzetértékelés, a rendelkezésre álló (kényszerű) keretek között megvalósítható-fenntartható nemzeti kultúra kimunkálása.³⁶ S e munkában – a nemzeti hagyományok megkonstruálásában,³⁷ a nemzet imaginárius megteremtésének grandiózus projektjében – igen nagy szerepe lett az időközben valódi piaci tényezővé vált népies irodalom mellett a nacionalista eszmék popularizálását biztosító sajtókapitalizmusnak is.³⁸ (A nemzetépítés és a nyomtatott nyilvánosság e szoros kapcsolatát egyebek mellett néha maguknak a sajtóorgánumoknak az elnevezései is tükrözik – például: *Az Ország Tükre, Hazánk s a Külföld, Magyarország és a Nagyvilág*.) Poétikai szempontból már az 1840-es évek publicisztikai közegében is tetten érhető az utazási szövegek eloldódása a klasszikus, *grand tour* jellegű útirajzok eszményeitől (hasznosság, célelvűség, civilizatorikus perspektíva) és szerkezeti felépítésétől, ugyanakkor az 1850-es évek viszonyai között következik be az efféle szövegek hirtelen megsokszorozódása, formai-tartalmi fellazulása és demokratizálódása. Mint T. Szabó Levente esettanulmánya rámutat, már egészen korán, az 1850-es évek közepén reflexió tárgyává vált magyar nyelven a „hagyományostól”

34 A magyarországi illusztrált sajtó fent vázolt tendenciáiról lásd Révész Emese, *Kép, sajtó, történelem: Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között*, Bp., Argumentum–OSZK, 9–16, 48–72, 73–74, 100–103, 84–150, 167–207, 263–388.

35 Mint utaltam rá, a közlekedési és távközlési szolgáltatások fejlődésével a külföldi tájakra irányuló érdeklődés is erős maradt, mi több, fokozódott; ennek megfelelően megszámlálhatatlan mennyiségű magyar nyelvű útleírás, beszámoló született idegen országokról is. (Amerika vonatkozásában lásd GLANT, *i. m.*, 27–50.) E szövegek áttekintése-elemzése azonban kívül esik tanulmányom kérdésirányain.

36 E kontextushoz bővebben lásd SZAJBÉLY, *A nemzeti narratíva... i. m.*, 89–307, illetve imagológiai vonatkozásban S. VARGA Pál, *Idegenség és önkép az irodalomban: Néhány példa a 19. század magyar irodalmából* = S. V. P., *Az újrászótt háló: Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban*, Bp., Ráció, 2014, 75–86, különösen: 83.

37 A megalkotott vagy „feltalált” nemzeti hagyományokról lásd Eric HOBBSAWM, *Introduction: Inventing Traditions*; UÓ, *Mass-Producing Tradition: Europe, 1870–1914 = The Invention of Tradition*, eds. Eric HOBBSAWM and Terence RANGER, Cambridge, Cambridge University Press, 1992, 1–15, 263–307. Lásd még Révész, *i. m.*, 263–268.

38 A könyvnyomtatás, a sajtó és a 19. századi nemzetépítés kapcsolatához lásd Benedict ANDERSON, *Elképzelt közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, ford. SONKOLY Gábor, Bp., L'Harmattan, 2006, 17–43.

eltérő irodalmi útleírások feltűnése és terjedése, illetve az e szövegekben érvényesülő turistaattitűd jelenléte. A Pákh Albert szerkesztette *Ujabb kori ismeretek tára* hatodik kötetének (1855) „Touristák” szócikke a következőképp fogalmaz az újfajta utazókról s a turistamentáliséről:

„A’ tulajdonképeni turista az által különbözik a’ többi utazóktól, hogy utjával semmi határozott p. o. tudományos czélt nem köt össze, hanem csak utazik, hogy utazhassék ’s azután útját leírja. Szükséges, hogy szokásaiban, viseletében ’s nézeteiben finom világműveltséggel birjon, azonkívül pedig előadásában lehetőleg korlátlan subjectivitást tanúsítson. Minélfogva egészen a’ turista személyiségétől függ útleírásának érdekessége vagy tanulságos oldala. Atalában véve a’ touristák útleírásai csak a’ könnyű mulattató olvasmányokhoz számítandók, miután azokban a’ tárgyakba való mélyebb behatás rendszeren hiányzik.”³⁹

A fenti szócikk egyfelől a turizmust mint újszerű kulturális gyakorlatot azonosítja („egy különös osztálya az utazóknak”), másfelől épp a negatív leírás révén rávilágít azokra az implicit elvárásokra, amelyek az utazási irodalommal kapcsolatban még erőteljesen hatottak a korban: az utazáson túlmutató, tudományos cél (vö. „csak utazik, hogy utazhassék”), tradicionális-klasszikus műveltség (vö. „világműveltség”, azaz kozmopolitizmus), tárgyilagos előadás (vö. „korlátlan subjectivitás”), az útleírás közösségépítő jellege, az utazó egyéniségétől független tanulságos volta (vö. „a’ turista személyiségétől függ útleírásának érdekessége”), komolyság, mélység, tudományos igény (vö. „a’ touristák útleírásai csak a’ könnyű mulattató olvasmányokhoz számítandók”).⁴⁰ Tézisem szerint az itt megfogalmazott elvárások feloldódása, atomizálódása párhuzamosan zajlott az útleíró szövegek médiumváltásából (könyv helyett újság, írás helyett kép és szöveg egysége) következő átformálódásával, s ez az átalakulás volt szükséges ahhoz, hogy az utazási irodalom a nemzeti tér imaginárius megteremtésének és turisztikai élményszerűsítésének egyik kifejezetten hatékony médiumává váljék. E tendenciákkal pedig párhuzamosan zajlott a turistáskodással, a(z) eleinte kizárólag a hegyi túrázó alakjával azonosított) turistaléttel kapcsolatos, elsődlegesen negatív reprezentációk átformálódása is a század második felében.⁴¹

39 Idézi T. SZABÓ, „Erdély népei”..., i. m., 102–103.

40 Hasonló megállapításokra jut esettanulmányában Takáts József Arany László egy 1879-es kiadatlan írását elemezve. Lásd TAKÁTS József, *Genus migrans: A turizmus kulturális azonosítása* = T. J., *Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok*, Bp., Kijarat, 2007, 254–266.

41 Ezzel kapcsolatban lásd CSÍKI Tamás, *Kordén és vasúton: Utazók társadalmi tapasztalata a 19. század második felében – a Vasárnapi Újság útirajzai alapján*, Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, Tom. 15, fasc. 1. (2010), 21–35. PUSZTAI Bertalan, *Isten nem kellemes alkotása vagy a művelt emberiség nemes hajtása? – Turisták a Vasárnapi Újság hasábjain = Médiumok, történetek, használatok – Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*, szerk. PUSZTAI Bertalan, Szeged, SZTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012, 366–380, különösen: 373.

A nemzet imaginárius tereinek kimunkálása: Jókai Mór és a *Vasárnapi Ujság*

Az itt vázolt történetnek, a magyar utazási irodalom átformálódásának – melynek közvetlen előzményei az 1840-es évek társadalmi-gazdasági és irodalmi-kulturális fejleményeiben, valamint az 1850-es évek mediális átalakulásaiban keresendők – a legfontosabb főszereplője minden bizonnyal Jókai Mór, illetve az ő közreműködésével megindult *Vasárnapi Ujság*. Szajbély Mihály – elsőként egy különálló tanulmányban (2005), majd Jókai-monográfiája részeként (2010)⁴² – hangsúlyozta a *Vasárnapi Ujság*ban megjelent Jókai-útirajzok jelentőségét az írói életműben, s bár Szajbély nem helyezte bele a tárgyalt szövegeket a magyar utazási irodalom alakulástörténetébe, érzékenyen mutatott rá e publicisztikai írások jellegzetes perspektívájára, mediális sajtóságaira és kontextusára. A rendkívül sikeres *Vasárnapi Ujság*ban az ötvenes évek folyamán megjelent írások Szajbély szerint Jókai szemléleti optimizmusát, az „egy országnyi boldogság” lehetőségét tükrözik – egyfajta *jövőorientált múltkonstruálás*⁴³ jegyében –, s erről az attitűdről tanúskodik az 1858-ban hét részletben megjelent *A magyar Tempevölgy* című Balaton-felvidéki útirajz is. „A Balaton melléke Jókai szemében olyan, korábban Berzsenyi által elképzelt mitológiai tájként mutatkozik, »a hol magasabb szellemek dalolni taníták a költőt; a nem költőt pedig érezni azt, a mit a költő énekelt«. Jókai táját azonban nem antik istenek és nimfák népesítik be”, hiszen utazásának a múlt emlékhelyeinek meglátogatásán (Sümege, Csobánc, Tihanyi Apátság, várpalotai kastély stb.) és a helyi hagyományok fölidézésén túl legalább annyira fontos célja a vidék lakóival való találkozás is. Jókainál a „táj és embere nem múltjában él, hanem múltjából *táplálkozik*”.⁴⁴ A Jókai által poétikusan ábrázolt és nemzetiesített balatoni táj ugyanakkor nem szinekdochikus módon képezi le a „nagy haza” képét (mint például Berzsenyi *A' Balaton* című verse, mely a *Magyarország* című költemény párdarabjaként is felfogható), s nem is szimbolikussá duzzasztott karakterisztikus tájegység, mint Petőfi Alföldje, amelynek imaginációja más jellegzetes vidékekkel versengve mutatkozik meg. Jókai számára „az ország karakterisztikusan különböző tájegységei a nemzeti narratíva részét képező, múltjától átlelkesített nemzeti táj sajátos megnyilvánulási formáiként mutatkoznak. [...] ő nem lokálpatriótaként, hanem patriótaként járja saját hazáját. Turistaként, aki örömét leli abban, hogy az egyik táj különbözik a másiktól, de mindegyik az övé, és mindegyiket másért szeretheti. Hol egyiket, hol másikat jobban”.⁴⁵ Jókai írásának első közleménye mindezt remekül tükrözi: a balatoni tájat két másik karakterisztikus hazai vidékkel, az

42 SZAJBÉLY Mihály, *Álom Otthon Államról: A Magyar Tempe völgyévé rajzolt Balaton = „Mester Jókai”*: A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Bp., Ráció, 2005, 87–104; Uő, *Jókai Mór (1825–1904)*, Pozsony, Kalligram, 2010 (Magyarok Emlékezete), 166–179. A következőkben – az írás áttekinthetőbb szerkesztése miatt – a 2005-ös változatot idézem.

43 A jövőorientált múltkonstruálásról lásd SZAJBÉLY, *A nemzeti narratíva...*, i. m., 89–98.

44 SZAJBÉLY, *Álom Otthon Államról...*, i. m., 97. Kiemelések az eredetiben.

45 Uo., 96.

Alfölddel és Erdéllyel kapcsolja össze, ugyanakkor nincs köztük hierarchia, szerepük a nemzet életében azonos jelentőségű – egymást erősítik.

Szajbély a Jókai-útleírás eszmetörténeti vonulatainak és integratív (turisztikai jellegű) nemzetszemléletének elemzésén túl a szöveg mediális sajátságaival kapcsolatban is tesz fontos megjegyzéseket: „Táj és benne lakó ember szimbiózisáról tanúskodnak az úti beszámoló illusztrációi is, amelyeket Jókai maga készített. A fametszeteken látható régi várak és épületek a táj részeiként jelennek meg, s e táj részeivé válnak azok az emberalakok is, akik csónakokon vagy lovas kocsin ülve, máskor gyalogosan baktatva vagy a földet művelve tűnnek fel a képeken.”⁴⁶ A modern magyar útirajzhagyomány uralkodó narratívája mintha központi jelentőséget tulajdonítana az útleíró szövegek egyediségének, monomedialitásának és az őket körülvevő, egyre csak fejlődő technikai médiumokkal való „szembehelezkedésnek”.⁴⁷ Jókainál ezzel szemben azt láthatjuk, „[s]zöveg és rajz, táj és múlt, közönség és költő együtt lélegeznek, szoros szimbiózisban léteznek”.⁴⁸ E megfogalmazás érzékletesen ragadja meg azt a sajátos mediális környezetet, amely révén az 1850-es évek illusztrált lapjai hatottak a kor olvasóira.⁴⁹ A Szajbély által részletesebben bemutatott *A magyar Tempevölgy*⁵⁰ összesen tizenhat, Jókai saját rajzai alapján készült fametszettel illusztrálva jelent meg a lap hasábjain. A mű példászerűen tükrözi szöveg és vizualitás szoros egységét, elválaszthatatlanságát az illusztrált sajtó kontextusában – ha azonban a szöveg későbbi kiadástörténetére tekintünk, azt látjuk, a kritikai kiadáson⁵¹ kívül szinte kizárólag rövidítve, nagyjából felére kurtított szöveggel jelent meg az eredetileg hét, logikusan elkülönülő részből álló írás. Ennek oka az lehetett, hogy az igen hangsúlyos bevezetés és lezárás közötti részek egyik-másika (például Loyolai Szent Ignác és Zrínyi Miklós arcképének leírása, a sümegi temetőben való bolyongás stb.) az újságközlésben jelenlévő illusztrációk nélkül funkciótlannak, feleslegesen hosszadalmasnak tűnhetett a mindenkori kötet szerkesztők számára. Egészen hasonló a helyzet a szintén 1858-as *More patrio* című, kilenc részletben publikált, hat metszettel illusztrált útleírással, amely az író alföldi és erdélyi útját örökítette meg.⁵²

46 *Uo.*, 97.

47 „Úgy is mondhatjuk, hogy az irodalmi útirajz – önmaga médiumvoltát el nem lepezve – ellene szegül az idegenség elhamarkodott fölépítésének és gyors leépítésének, rapid bekebelezésének, a turisták »készen kapott«, »megszervezett« jelek iránti vágyának, s a jelekké vált világ »elvesztésének«.” – írja SZIRÁK Péter (*i. m.*, 14).

48 SZAJBÉLY, *Álom Otthon Államról...*, *i. m.*, 97.

49 „[K]ép és szöveg együttesét a befogadó a kettő között folyamatosan ki- és bekapcsolva, oszcillálva értelmezi. Jelentésük ennek megfelelően nem egymásnak alárendelt, hanem e »mediális hibrid« együtthatásából kirajzolódó közös jelenség: a képszöveg.” Révész, *i. m.*, 231–232. Az 1850 és 1870 közötti korszak képmagyarázatairól és kísérőszövegeiről bővebben lásd *Uo.*, 234–243.

50 JÓKAI Mór, *A magyar Tempevölgy: Regényes tájleírás*, Vasárnapi Ujság, 1858. ápr. 25. – jún. 6.

51 JÓKAI Mór *Összes Művei: Cikkek és beszédek*, V (1850–1860/II. rész), s. a. r. H. Törő Gyöngyi, Bp., Akadémiai, 1968, 54–70; jegyzetek: *Uo.*, 491–499.

52 JÓKAI Mór, *More patrio: Regényes kóborlások*, Vasárnapi Ujság, 1858. okt. 31. – dec. 26.

A mediális közeg azonossága mellett azonban figyelmet érdemelnek a két szöveg, *A magyar Tempevölgy* és a *More Patrio* különbségei is, rávilágítva a század második felében megjelenő útirajzok sokféleségére, műfaji szórtságára. Míg előbbi útirajz alapvetően szövegekből megképződő *irodalmi tájként* láttatja a Balaton vidékét, s az olvasót a szemlélő szubjektív viszonyulása és kommemoratív gesztusai vezérlik,⁵³ utóbbi, a *More patrio* az adatgazdag országstatisztikák és -geográfiák, népismereti leírások hagyományával rokon. E két, azonos időszakban (gyakorlatilag ugyanabban az évben) keletkezett, azonos szerzőtől, Jókai Mórtól származó útleírás lényeges poétikai-tematikus eltérése rámutat, hogy a század második felének sajtóközegében megjelenő utazási szövegek – céljukat, látásmódjukat, nyelvi megalkotottságukat, dramaturgiájukat illetően – már igen sokfélék, s műfaji szempontból nehezen klasszifikálhatók. Nem csupán az okozza tehát az 1850-es évektől elterjedő utazási próza konceptualizálásának nehézségeit, hogy az előtérbe állított tájegységek önmagukban determinálják a szövegek kérdezésmódját (például: hazai vagy külföldi táj; város vagy vidék; kultúrtáj vagy természeti környezet; hegyvidék vagy puszták stb.), hanem a szövegek funkciójának, szemléletmódjának, formai kivitelezésének, műfaji hagyományainak sokfélesége és összemosódása is. Míg például egy népismereti leírással rokonítható, tárgyilagosabb útleírás vagy épp egy az aktualitásokra fókuszáló, humorisztikus furdólevél kevéssé alkalmas az ábrázolt tájegység nemzeties áttelekítésére, egy irodalmi allúziókkal operáló, költői útirajz kitűnően ellát efféle funkciókat is.

Jóllehet nem csak Jókai írt úti- és tájképeket a *Vasárnapi Ujság* számára – illetve ő maga másutt is publikált hasonló szövegeket –, ez idő tájt született (nem kizárólag hazai témájú)⁵⁴ írásai mintát adtak egy új típusú irodalmi útleírás, a popularizált publicisztikai útirajz számára, úgy formai-tartalmi tekintetben, mint eszmetörténeti szempontból. Bár a múltjából táplálkozó s a jövőbe tekintő nemzet optimista vízióját két évtized múltán komoly kétségek homályosították el Jókai világszemléletében,⁵⁵ a hazai tájak és helyi hagyományok iránti lankadatlan érdeklődése töretlen maradt, s ez a fajta irányultság határozta meg a korszak sajtóperiodikáinak „hazai tájleírások, úti képek” típusú rovataiba kerülő szövegeit is.⁵⁶ A korszak legnagyobb sikert befutott enciklopédikus képes lapja,⁵⁷ a népes

53 Lásd HANSÁGI Ágnes, *Irodalmi kommunikáció és műfajosság: A Jókai-próza narrációs eljárása a romantikától a korai modernségig*, akadémiai doktori értekezés, 2019, http://real-d.mtak.hu/1225/7/dc_1641_19_doktori_mu.pdf, 73–74.

54 Mint ismeretes, Jókai két hosszabb terjedelmű útirajza, az új *Életképekben* publikált *Utazás a harangokkal együtt* (1876), valamint a *Nemzet* hasábjain megjelent *Utazás egy sírdomb körül* (1886) Itáliában játszódik.

55 Mindennek részletes kifejtését lásd SZAJBÉLY, *Jókai Mór... i. m.*, 179–191. Jókai és a millenniumi ünnepek kontextusában hasonló következtetésekre jut POMOGÁTS Béla, *Jókai Mór és a Millennium*, *Életünk*, 2000/9, 741–748.

56 Jókainak e populáris irodalmi tájleíró szövegek esetében is minden bizonnyal lehettek nemzetközi mintái. Az 1830-as évektől elterjedő angol, német és francia illusztrált lapok mellett (*Penny Magazin*, 1832; *Le Magazine Pittoresque*, 1833; *Pfenning Magazin*, 1833; *Illustrierte Zeitung*, 1843), melyek egyik-másikát Jókai is ismerhette, minden bizonnyal számos egyéb

olvasótáborral bíró *Vasárnapi Ujság* főmunkatársaként (és egy rövid időszakban, Pákh Albert betegeskedése miatt szerkesztőjeként) Jókai útleírásai meglehetősen népszerűek lehettek. Erre utal, hogy már 1862-ben megjelent egy *Magyarhon szépségei* című, kifejezetten útleírásokat tartalmazó kötet Jókaitól Heckenast kiadásában,⁵⁸ amely később ugyanezen címen, de további írásokkal bővítve (s a beválogatott szövegek nem csekély megkurtításával) a századforduló után is számos kiadást megért,⁵⁹ illetve részben regényei tájleíró részeinek összeollózásából született az 1884-es *Magyar föld* című gyűjtemény.⁶⁰

A Jókai-útirajzok népszerűségét tovább növelhette a regényolvasó közönség szemében, hogy Magyarországon játszódó regényeinek színterei⁶¹ és az azokban reprezentált hazai tájak a konkrét földrajzi egyezéseken túl nemritkán motivikus kapcsolatokat mutattak föl az útirajzokkal a Jókai-univerzumon belül. Néhány példára utalva: ahogy a Balaton mint „menyasszony” és mint „nyughely, temető” elképzelése nem csupán *A magyar Tempevölgyben* kapott szerepet, hanem *Az arany emberben* (1871)⁶² és a *Balaton völgyénei* (1875)⁶³ című novellában, úgy a „tengerszem” motívumát sem csak *A Szent Anna taváról* szóló útleírásban (1853)

szövegtípust: bedekkereket, német nyelvű útleírásokat, sajtóban megjelenő életképeket, „falusi történeteket” is forgatott. Hansági Ágnes 2019-es akadémiai értekezésében tárta fel igen adatgazdag módon a Berthold Auerbach (1812–1882) által megteremtett *Dorfgeschichte* („falusi történet”) populáris irodalmi műfajának hatását az 1840–50-es évek magyar irodalmára, többek között Jókai 1850-es évekbeli elbeszélései kapcsán. Gondolatmenetében kitér az utazási irodalomtól sem túl távoli életkép és a *falusi történet* viszonyára, amely – ha nem is az egyetlen, de – minta lehetett a sajtóközegben megjelenő útleírások számára poétikai szempontból. Lásd HANSÁGI, *Irodalmi kommunikáció és műfajosság...*, i. m., 158–247, különösen: 191–193.

57 A *Vasárnapi Ujság* sikeréről lásd *A magyar sajtó története II/1: 1848–1867*, főszerk. SZABOLCSI Miklós, Bp., Akadémiai, 1985, 448–453; RÉVÉSZ, i. m., 104–111.

58 A kötethez nem tudtam hozzájutni, a kritikai kiadás jegyzetéből idézem: JÓKAI Mór, *Magyarhon szépségei*, Pest, Heckenast, 1862 (Jókai Mór Munkái, Népszerű kiad. 27. sz.).

59 A kötet azonos című 1956-os kiadásának szerkesztője, Fazekas László a válogatás 1914-es, 11. (!) kiadását jelöli meg a kötetbe került egyes szövegek forrásaként. (Ez utóbbi, századfordulós kiadásokról a kritikai kiadás jegyzetapparátusa nem ejt szót). Lásd JÓKAI Mór, *Magyarhon szépségei (Úti- és tájképek a XIX. századi Magyarországról)*, összeáll. és jegyz. FAZEKAS László, Bp., Magvető, 1956, 251–252.

60 JÓKAI Mór, *Magyar föld*, Bp., Orsz. Középiskolai Tanáregyesület, 1884 (Ifjúsági iratok).

61 A Jókai-regények jellegzetes helyszíneiről és színtereiről lásd FÁBRI Anna, *Jókai-Magyarország: A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben*, Bp., Skiz, 1991, 40–56.

62 JÓKAI Mór, *Az arany ember* (1872), s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1964, Összes művei: Regények, 24–25, I–II.

63 JÓKAI Mór, *A Balaton völgyénei* = J. M., *A Balaton völgyénei. Válogatott elbeszélések*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2016, 362–370. https://www.tempevolgy.hu/images/PDF/konyvek/Jokai_Mor_A_Balaton_volegyenei.pdf

64 A tengerszemmotívumot a karakterképzés szempontjából elemzi Jókai Mór szövegeiben KUCSERKA Zsófia, *Jókai tengerszemei: a táj szerepe a karakterképzésben = Előzetes kérdések: Rohonyi Zoltán emlékkönyv*, szerk. MILBACHER Róbert, Pécs, Kronosz, 2014, 95–107.

használja fel Jókai, hanem a *Bálványosvár* (1883) azonos című fejezetében, *A tengerszem tündére* (1855) című tündérregében és az 1889-es *A tengerszemű hölgyben* is.⁶⁴ (Sőt, az utazási szövegek termelődését sok esetben egy-egy regényhez kapcsolódó „anyaggyűjtés” eredményezte, ahogy ez a *More patrio* című útirajz és az 1860-ban megjelent *Szegény gazdagok* esetében is történt.) Publicisztikai útirajz és kötetformátumban megjelenő regény egymást erősítették tehát Jókai esetében, illeszkedve ahhoz az 1840-es években meggyökeresedett irodalompiaci stratégiához, amely a sajtónyilvánosságban és a könyvpiacra való szinkron jelenlétet írta elő az irodalomra kenyérkereseti forrásként is tekintő alkotó számára.⁶⁵ A Jókai-regények egyre növekvő olvasói népszerűsége pedig nem kevésbé járult hozzá az enciklopédikus jellegű, integratív, témagazdag *Vasárnap Újság* presztízséhez. Ahogy *A magyar sajtó története* II/1-es kötetében olvasható:

„Jókai intézményt pótolta az abszolutizmus kori Magyarországon. Regényei, elbeszélései, orgánumai, elsősorban a *Vasárnapi Újság* és az *Üstökös* a nemzet életerejének voltak fenntartói, megsokszorozói. [...] Pákh és Jókai lapja a kor magyar valóságának volt hívebb tükré. Egy nemzet ellenállását erősítette a műveltség nyújtotta eszközökkel. A bölcs derű, a higgadt, céljára ügyelő önmérséklet tartozott legfőbb fegyverei közé. Az abszolutizmus korának meggyötört magyarja hitet, erőt, életkedvet meríthetett a *Vasárnapi Újság* számaiból.”⁶⁶

E szabatos megfogalmazás kapcsán elengedhetetlen megemlíteni Fábri Anna 1991-ben megjelent, a maga nemében unikális Jókai-monográfiájának koncepcióját, mely szerint Jókainak a 19. században játszódó regényei alapvetően határozzák meg a korról való tudásunkat a mai napig, hiszen e sokak által forgatott regények s a bennük megnyilvánuló „társadalommagyarázó” szándék hozták létre a magyar jellem, a modern kori Magyarország legtöbb uralkodó reprezentációját és mítoszát, rávilágítva a hazai viszonyok között lezajló technológiai és kulturális modernizáció izolációs, zárványteremtő természetére.⁶⁷ „Jókaiiban erős és leplezetlen vágy élt, hogy korának, a 19. századnak Magyarországot megismertesse közönségével: a tájakat csakúgy, mint eseményeket, embereket, szokásokat. életviteleket – vagy éppen társadalmi mozgásokat.”⁶⁸

S e vágnak a lehető legintenzívebben próbált is eleget tenni. Jókai – kézenfekvő metaforával élve – szó szerint és átvitt értelemben is beutazta Magyarországot: térben és időben (a magyarság múltjáról szóló történelmi regényektől egészen *A jövő század regényéig*), valamint vertikálisan és horizontálisan is (az Al-Dunától Komáromig, s az egyszerű népelettől a pénzarisztokrácia világáig). Legalább annyira a valóságban (szekéren, hajón, vasúton), mint képzeletben (novelláiban,

65 Lásd MARGÓCSY, i. m.

66 *A magyar sajtó története...*, i. m., 450, 453.

67 FÁBRI, i. m., 7–19.

68 *Uo.*, 12.

regényeiben, útleírásaiban). Nem véletlen, hogy a millennium lázas éveiben Jókai – a Szilágyi Sándor szerkesztette *A magyar nemzet története* (1894–98) utószóírójaként, valamint *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* (1886–1901) című könyvsorozat magyar változatának szerkesztőjeként – két olyan reprezentatív vállalkozásnak is közreműködője (s afféle reklámarca) lett, amelyek a Habsburg Birodalom részeként az ezeréves Magyarország komplex (vizuális és narratív) imaginációját kívánták létrehozni.

A *Vasárnapi Ujság* témavilága, felépítése pedig nem csekély mértékben alapozta meg az 1850-es évektől a magyar nemzet jellegzetes reprezentációinak, mítoszainak megteremtését célzó törekvéseket, számos Jókai-regény tulajdonképpeni programját. Jól látható például, hogyan nacionalizálódik a megalakulást követően igen hamar a lap útirajzokat, tájleírásokat (is) közlő szegmentuma: míg az első 1854-es évfolyam mutatójában az általánosabb „Táj- és népismertetések, utirajzok” címet viseli a hatodik rovat, csupán három év múltán, 1856-tól (Jókai épp ez idő tájt volt ideiglenes főszerkesztője a *Vasárnapi Ujságnak*) viszont már kizárólag „Hazai tájleírások”-ként jelenik meg, egészen a lap 62. évfolyamáig (1915), tehát csaknem hat évtizeden át.⁶⁹ E hosszú periódusban évente nagyjából 20 és 60 között volt azoknak a szövegeknek a száma, amelyek különböző hazai tájakat, városokat, intézményeket, helyi érdekességeket mutattak be az említett rovatban, s e tengernyi írás között évente legalább két-három nagyobb lélegzetű, folytatásokban közölt, több metszettel (később fotográfiával) illusztrált irodalmi útleírás is megjelent. A *Vasárnapi Ujság* „Hazai tájleírások” rovata aligha túlbecsülhető, irodalomszociológiai léptékű hatással lehetett a nemzettel és annak imaginárius terével kapcsolatos képzetrendszerek alakulására a 19. század második felében. E jelentős korpusz átfogóbb elemzése (médiá-, társadalom- és irodalomtörténeti fókuszú értékelése) még várat magára.⁷⁰ Ehhez a hosszú távú és mindennapi hatáshoz, a nemzeti jellemről, a nemzet területiális teréről, a karakterisztikus hazai tájegységekről való tudás széles körű elterjedéséhez éppúgy

69 Némi kiegészítés: a rovat címe változott, mivel 1858-tól „Hazai táj- és néprajzok, közintézetek, népszokások, műtárgyak” vált belőle az éves tartalomjegyzékekben. 1915-től, a lap rovatstruktúrájának leegyszerűsödésével, illetve a háborúról szóló híradások megsokasodásával a „hazai tájleírás” rovat ebben a formájában megszűnik.

70 Révész Emese eddig is sokat idézett kitűnő monográfiája hosszasan vizsgálja az illusztrált sajtó és a nemzetkép kapcsolatát, többek között a közéleti portrék, az etnikum-reprezentációk és a kommemorációs események sajtóbeli ábrázolása kapcsán (lásd Révész, *i. m.*, 263–385.), ám a hazai tájegységek nacionalizálásának kérdésére nem térnek ki elemzései. Örvedetes, hogy a szegedi egyetemen működő „Történetek a magyar irodalom médiatörténetéből” OTKA-kutatócsoport (2019–23) révén már Magyarországon is megkezdődtek olyan szervezett kutatások, amelyek az irodalom alakulástörténetét annak mediális beágyazottsága mentén kívánják keretezni, értelmezni és elbeszélni, ugyanakkor tudomásom szerint a 19–20. századi magyar utazási irodalom és az illusztrált sajtó összefüggéseivel ez idő szerint nem foglalkoznak a projekt munkatársai. Két inspiratív tanulmány, amely a magyarországi turizmus reprezentációját vizsgálja a *Vasárnapi Ujságban* megjelenő útirajzok alapján: Csíki, *i. m.*, PUSZTAI, *i. m.*

szükség volt az „írófejedelem” pozíciójába igen hamar belesodródó s azt tudatosan kiaknázó Jókai Mór írásainak intenzív jelenlétére, mint a *Vasárnapi Ujság*ban és más lapokban hasonló popularizált útleírásokat közlő, ám mára kevéssé ismert, leértékelődött irodalmárok-újságírók (például Szokoly Viktor, Pataki Ferenc, Moenich Károly, Zombory Gusztáv, Sámi Lajos és mások) extenzív tevékenységére.

Még egy lényegi ponton visszatérve Jókai balatoni útleírására: jóllehet Szajbély többször idézett elemzésében nem konceptualizálja az általa használt és Jókaira vonatkoztatott (patrióta) „turista” megnevezést, érdemes figyelmet szentelni e találó fogalomhasználat perspektivikus jelentőségének. Amikor Szajbély a Jókai útleírásában megjelenő utazó elbeszélőt (negatív konnotáció nélkül!) turistaként aposztrofálja, nem csak arra céloz, hogy Jókai eleve adott, már a korban is jellegzetes idegenforgalmi útvonalakat jár be a Balaton-vidéken, szolgáltatásokat vesz igénybe (hajózik például), s az 1857-es évtől kezdve húsz éven át minden nyáron megteszi a leírt utat. Inkább arra az általános viszonyulásra utal, amely a narrátor látásmódját, a tájhoz és az utazáshoz fűződő kapcsolatát is meghatározza. Jókai balatoni útleírása, abban az értelemben, hogy hangsúlyosan szerepet kap benne az eltökélt társadalomjobbító, ízlésformáló szándék és az ehhez kötődő kollektív perspektíva, valamint a táj nemzeties átlelkesítése, poétizálása is, tökéletesen folytonos a korábbi *home tour* típusú útirajzok koncepciójával. Ugyanakkor magának az utazásnak a mibenléte és mikéntje egészen más: nem valamilyen feladat, megbízatás elvégzésére irányuló, kényszerűen megtett célszerű utazásról vagy eleve megtervezett tanulmányi, tudós szándékú *grand tour*ról van szó, hanem üdülési célú mobilitásról. A jellegzetes magyar tájon az olvasót végigkalauzoló s a helyi tradíciókra nyitott önéletrajzi narrátor pedig már nem csupán egy elkötelezett tudós hazafi példamutató (premodern) képe, hanem a turisztikai látványosságokból fakadó élményeket individuálisan átélő, s azok között tudatosan választó-válogató (modern) egyéné is. Míg a klasszikus *grand tour* jellegű útirajzokban az utazó észlelése, dokumentáló tevékenysége célszerű és hasznosságelvű, addig *A magyar Tempevölgy* koncepcióját már a turizmus társadalmi gyakorlatát meghatározó – aktív politikai aspektussal kevéssé rendelkező – (társas) szimbólumteremtés és (egyéni) élményfogyasztás egysége jellemzi.⁷¹

Amikor Jókai azt írja az Alföld (a „végtelen róna”), Erdély (a „székely havasok”) és a Balaton-vidék összehasonlítását és összekapcsolását célzó metaforaláncolat zárásaként, hogy „[h]a gazda vagyok, a Tiszamellék rónájának adom az első rangot; ha politikus vagyok, Erdélybe leszek szerelmes; de mint költő, a Balaton vidéknek nyújtom a szépség almáját”, voltaképpen a turisztikai desztinációk közötti szabad választás, illetve az egyes hazai tájakhoz kapcsolódó egyéni-érzelmi viszonyulás sokféleségét hangsúlyozza. A szöveg egészének számos olyan jelleg-

⁷¹ A turisztikai tér létrehozásának interpretatív mozzanatairól lásd SZIJÁRTÓ Zsolt, *Szimbólumteremtés – élményfogyasztás: a tér szerepe a turizmusban* = Sz. Zs., *A hely hatalma: Lokális szcénák – globális folyamatok*, Bp., Gondolat, 2008, 195–218.

zetessége van, amely a klasszikus *grand/home tour* eszmény részeként is elgondolható (ízlésformáló és népművelő szándék, valamifajta vízió az ország jelenéről s jövőjéről). Mindezen jellegzetességek mégsem az utazás utazás voltából, az út önmagán túlmutató (etikai-politikai-társadalmi) jelentőségéből fakadnak, hanem az abban résztvevő individuum motivációiból és a tájhoz való sajátos érzelmi kötődéseiből.⁷²

E ponton kell utalnom a tanulmány elé mottóként választott szövegre, Charles-Augustin Sainte-Beuve *Ki a klasszikus?* (1850) című esszéjére.⁷³ A 19. századi francia irodalom és kritika jelentős alakjának ez az ismert írása – amely az egyéni ízlés kimunkálásának-tökéletesítésének folyamatát épp az *utazás* metaforájával világítja meg – a korábban szerzői nevek lajstromaként elképzelt (és a nevekhez metonimikusan kapcsolódó, követendő mintaként tételezett szövegekre épülő) klasszikusfogalom modern, 19. századi jelentésmódosulását mutatja. Ez az átértelmeződés pedig leginkább *individualizációként*, a klasszikus művek és szerzők *plurálisabb, integratívabb megközelítéseként* ragadható meg. Az Ízlés Templomának újjáépítésére-kibővítésére irányuló gondolatmenet, illetve az olvasó saját választásainak hangsúlyozása tükrözi a klasszikusság képzetének a listaként, zsinórmérceként rögzített kánonfogalomtól való eltávolodását az egyéni pallérozódás, a saját ízlés megtalálásának és tökéletesítésének irányába. Amikor igen plasztikus és megkapó leírásában Sainte-Beuve azt mondja a maga sokszínű templomáról, hogy „képzeletben ki-ki kiegészítheti rajzunkat, és kiválaszthatja a maga kedves csoportját. Mert választani *kell*”,⁷⁴ az már voltaképpen egy újfajta kulturális hozzáférési modellt: a piaci logika alapján működő könyvesboltot körvonalazza, ahol potenciálisan bármi megtalálható, s minden olvasó kedvére válogathat a kínálatból – választása pedig leginkább egyéni érdeklődésén, műveltségén és ízlésén múlik.⁷⁵ Efféle átértelmeződés, funkcióváltás érhető tetten Jókainál az utazási próza kapcsán. Ha a Sainte-Beuve esszéjében megmutatkozó individuális, pluralista klasszikusfogalmat használjuk analógiaként az utazási irodalom átalakulásának jellemzéséhez, a merev, rögzített, előíró jellegű, tekintélyelvű kánon (mint a klasszikus művek zárt lajstroma) a hasznosságelvű, közösségi perspektívájú s többnyire férfi utazóra szabott *grand tour* vagy *home tour* szövegeinek feleltethető meg, míg az individuális, rögzítetlen, alakuló (átrajzolható) egyéni Ízlés Temploma az új típusú (rövidebb, lazább szerkezetű, szélesebb körben fogyasztott) publi-

72 Úgy is fogalmazhatunk: Jókai útleírása egyszerre, váltakozva működtet különböző utazási stílusokat/forgatókönyveket, hiszen megfér benne a *Bildung*-vezérelt *grand tour* képzelet, illetve a „patrióta turista” individualizmusa, autentikusságkeresése is. E váltakozó utazási forgatókönyvekre több példát is hoz Jókai itáliai utazásai kapcsán TAKÁTS József, *Utazás egy utazás körül: Jókai turistaúton = Médiumok, történetek, használatok...*, i. m., 360–365.

73 Charles-Augustin SAINTE-BEUVE, *Ki a klasszikus?*, ford. RÓNAY György = *Ima az Akropoliszon: A francia esszé klasszikusai*, szerk. GYERGYAI Albert, Bp., Európa, 1977, 253–270.

74 *Uo.*, 268. Kiemelés tőlem – R. D. Sz.

75 E gondolatmenethez fölhasználtam egy doktori szemináriumi dolgozatomat, mely 2020 telén készült, illetve Takáts Józsefnek a szöveghez fűzött inspiratív megjegyzéseit. Köszönet érte.

cisztikai tájleírásoknak. Hangsúlyozni kell: a lényeges momentum Jókai írásában (és a *Vasárnapi Ujság* hasonló szövegeiben) az az újszerű, individuális turisztikai perspektíva, amely lehetővé teszi a különböző élményforrások, úticélok, hagyományok közötti szabad választást – az már szinte lényegtelen, hogy Jókai ebben a szövegben épp a Balatont hozza ki „győztesen” az Alfölddel és Erdéllyel való összehasonlításban; hogy (ellentétben például Petőfivel) idegenkedik a vasúttól, s inkább szekéren utazik szívesen;⁷⁶ hogy megfürdik-e a tóban vagy sem. A hangsúly az egyéni választás lehetőségén van.

Az persze már nem érdektelen tényező, miképp Szajbély is utal rá,⁷⁷ hogy *A magyar Tempevölgyben* megképződő (önéletrajzi) utazó-elbeszélő nem lokálpatrióta, csak patrióta – tehát nem gyökértelen, számos tradicionális kapcsolódása van, de nem is helyi propagátor –, s épp ez a perspektíva ad lehetőséget Jókainak, hogy a turisztikai élményforrások lehető legszélesebb körét kínálhassa fel az olvasó számára. Jókai bizonyos értelemben középen áll egy olyan skálán, amelynek egyik végén az erdélyi Orbán Balázs vagy épp a dunántúli Eötvös Károly nevével fémjelezhető elkötelezett, lokálpatrióta útirajzok és helytörténeti munkák találhatók, a másikon pedig leginkább már a század utolsó harmadában és a századfordulón megjelenő, kozmopolitának nevezhető útleíró szövegek Ágai Adolf és Justh Zsigmond útirajzaitól kezdve egészen Heltai Jenő, Szomory Dezső vagy Szerb Antal munkásságáig.

E ponton érdemes megjegyezni, hogy mindez azt is jelenti: Jókai utazáshoz, hazai tájakhoz való viszonyának (ha nem is közvetlenül útleírásain, mint inkább regényein keresztül) bizonyosan van hagyományfolytonossága a magyar irodalomban. Az a szakirodalmi konszenzus, amellyel a fentiekben vitatkozni igyekeztem, mintha implicite azt sugalmazná, hogy a modern, 20–21. századi magyar utazási irodalom (a két háború közötti útirajzok, illetve a közelmúlt irodalmának vonatkozó művei) leginkább csak a kora újkori, 16–17. századi utazási munkákra, valamint a reformkor útirajzaira tekintene önnön előtörténeteként. Ezzel szemben én azt gondolom, hogy van a magyar irodalomnak egy olyan hagyománya, amely a történelmi Magyarországhoz, a Kárpát-medencéhez, annak karakterisztikus vidékeihez fűződő viszonyát kifejezetten Jókaiából *kiindulva* és Jókaihoz *képest* határozza meg: ez a hagyomány ott munkál Eötvös Károly Balaton-köteteiben, Mikszáth kevéssé forgatott munkáiban (*Magyarország lovagvárai regékben*, 1890, *Szeged könyve* I–II., 1914), Krúdy Gyula számos regényében és Szindbád-novellájában, Szabó Zoltán *Szerelmes földrajz*ában (1942), az újabb magyar irodalomban pedig Esterházy Péter, Ungváry Rudolf vagy épp Szálinger Balázs munkáiban. Mindez pedig kapcsolódik ahhoz a tágabb problémakörhöz, amelyet Fábri Anna vázol fel röviden Jókai-monográfiájában, hogy tudniillik Jókai a magyar prózaírás történetében bizonyos értelemben referenciát teremtett: az utána jövő prózai

⁷⁶ Lásd SZAJBÉLY, *Álom Otthon Államról...*, i. m., 87–89.

⁷⁷ Szajbély írása e helyütt T. Szabó Levente gondolatmenetének a *versengő* régió-reprezentációkkal kapcsolatos meglátásaira hivatkozik, illetve azt árnyalja. Lásd: SZAJBÉLY, *Álom Otthon Államról...*, i. m., 95–96; T. SZABÓ, *Erdélyiség-képzetek...*, i. m.

elbeszélők kénytelenek voltak kialakítani valamilyen viszonyt az ő örökségével, s tették is ezt a csodálat–mintakövetés–emlékőrzés (Mikszáth, Krúdy, Csáth) vagy épp a tőle való elfordulás (Móricz, Németh László) jegyében, illetve e pozíciók között lavírozva.⁷⁸

Útra kelés – hazatalálás

Az 1850-es évektől elterjedő hazai tárgyú publicisztikai útleírásokban a turisztikai tér nyelvi megalkotásának és belakásának, sajátta tételének lehetünk tanúi. Ugyanakkor e turisztikai tér ez idő tájt zömmel még imaginárius tér csupán, hiszen az egyes tájegységekhez kapcsolódó idegenforgalmi intézményrendszer ekkoriban (s még igen sokáig, a Balaton esetében bőven a századforduló után is még) meglehetősen kiépítetlen, alulfejlett volt. Jókai még 1880–81-ben megjelent *Asszonyt kísér – Istent kísért* című regényében is rendkívül szórakoztató képet ad a balatoni turizmus kezdetlegességéről, s a helyi viszonyokkal kapcsolatos panaszok és kívánalmak megfogalmazása voltaképp végigkíséri a térség modern turizmustájjá válását egészen a 20. század negyvenes éveig.⁷⁹ Úgy is fogalmazhatunk tehát, hogy a John Urry által „turistatekintetnek” nevezett látásmód és attitűd⁸⁰ már azelőtt megjelent irodalmi-publicisztikai szövegekben, hogy a modern tömezturizmushoz szükséges professzionális infrastruktúra és intézményrendszer rendelkezésre állt volna. Jókai *A magyar Tempevölgyben* lényegében olyan turisztikai tér, olyan Balaton-vidék megalkotásán és kiszélesítésén munkálkodott, amely a maga valójában (turisztikai funkcióját illetően) még nem, vagy csak nagyon csökevényesen létezett. Ha a turizmus hazai fejlődését intézményesülési mozzanatukhoz kötjük, mint ahogy T. Szabó Levente teszi tanulmányában,⁸¹ azt láthatjuk, hogy a Magyarországi Kárpát Egyesület 1873-as létrehozása⁸² és a *Turisták Lapja* 1889-es megalapítása jelölik ki ennek az újszerű társadalmi gyakorlatnak a mozgalommá szerveződését. Innen nézvést a század közepe tehát

78 FÁBRI, i. m., 11–19. Ehhez lásd még KELEMEN Zoltán, *A ködlovagok tegnapijai*, Szeged, Design, 2012, 3–5, 8–44.

79 Lásd JÓKAI Mór, *Összes Művei: Kisregények, III, Asszonyt kísér – Istent kísért (1880–81); Páter Péter (1881)*, s. a. r. TÉGLÁS Tivadar, Bp., Akadémiai, 1973, 122. A regényre Santaveczi Anita hívta fel a figyelmemet; köszönet érte. Nem kevés gúnnyal láttatja Balatonfüred alulfejlettségét Mikszáth Kálmán egyik cikke, amely a Füreden nyaraló Jókai alakját is megeleveníti: MIKSZÁTH Kálmán, *A leghíresebb magyar fürdő* [1884] = M. K. *Összes Művei: Cikkek és karcolatok*, XVIII., 1884. január – 1884. július, s. a. r. HUTÁS Magdolna, REJTŐ István, Bp., Akadémiai, 1973, 63–66. A balatoni turizmus fejlődéséről lásd SCHLEICHER Vera, *Kultúrfürdő: Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*, Bp., L’Harmattan, 2018, 105–324.

80 URRY, John, *A turistatekintet*, ford. BÓDI Jenő, TAKÁCS Gábor = *Túl a turistatekinteten: A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*, szerk. BÓDI Jenő, PUSZTAI Bertalan, Bp.–Pécs, Gondolat–PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012, 41–61.

81 T. SZABÓ, „Erdély népei”..., i. m., 100–159.

82 A Kárpát Egyesület mintájára számos turistaegylet alakult a következő évtized során, többek között az 1882-es alapítású Balaton-egylet.

olyan sajátos, átmeneti korszaka a magyarországi turizmus történetének, amikor az üdülési célú utazás mint kulturális gyakorlat nem vált még szervezett, autonóm társadalmi alrendszerre (igazán csak a 20. század során lett azzá), s a róla való beszéd ily módon még más diskurzusokhoz, tudásformákhoz kapcsolódott. T. Szabó Levente amellett érvel tanulmányaiban, hogy a hazai tájegységek nemzetiesítése és az irodalom általi fölfedezése interpretálható bizonyos értelemben a néprajz szaktudományosodásának előtörténeteként is, a század utolsó harmadának turisztikai mozgalmi pedig számos jellegzetes mintáját felmutatták a táj etnicizálását célzó törekvéseknek. Követve őt, s némileg kiegészítve a főképp erdélyi vonatkozású történeti anyagon végzett elemzéseit, én azt állítom, hogy bizonyos térségek esetében a turisztikai élményszerűsítés adekvát tartalmait kifejezetten *máshonnan* kellett áttemelni a tájba. Hiszen sok esetben a helyiek (öslakosok) kultúrája kevéssé vagy egyáltalán nem játszott szerepet az adott térség arculatában, illetve a helyben lévő látványosságok, élményforrások önmagukban még nem voltak alkalmasak egy átfogó turisztikai vízió kitöltésére.⁸³

A leginkább a füredi fürdő kultúra révén ismertté vált Balaton ez utóbbiak közé tartozott. Jókai útirajza (s egyebek mellett a század közepe és a századforduló között kiadott balatoni tárgyú útikönyvek nagy része is)⁸⁴ messzemenően bizonyítja, hogy a Balaton turisztikai térré alakításában döntő szerepet játszó topográfiai pontok – a Tihanyi Apátság mint királytemető, a tanúhegyek és a középkori várromok mint Kisfaludy Sándor népszerű regéinek helyszínei, a reformkori, virágzó Füred emléke, Badacsony Kisfaludyék préházával, Sümeg, Kisfaludy szülőhelye stb. – és a hozzájuk kötődő képzetrendszerek (*fertilitas Hungariae, extra Hungariam non est vita* toposzok, „a kereszténység védőbástyája” képzet, a középkor- és romkultusz, a nemzeti romantika, a nemzeti eszme ébredése stb.) leginkább a *nemzeti történelem* és *irodalom* terepéből származtak, így a Balaton-vidék *egészére* kiterjesztett turisztikai élmény voltaképpen a nemzet élményszerűsített imaginációja volt. Más szempontból közelítve: a Jókai által megalkotott turisztikai látkép narratívája – a bevett turisztikai forgatókönyvektől né-

83 Jól jellemzi mindezt a Balaton kapcsán, hogy bár Jókai tiszttában van a füredi fürdő- és savanyúvíz gyógyhatásaival és ennek turisztikai jelentőségével, ezeket a szempontokat csupán *lehetőségként* kezeli, amely az arra rászoruló betegeknek számít a legtöbbet – a térség igazi vonzerejének azonban a környék magyarságát („hazafias érzelmű közönség”-ét) tartja. *Vasárnapi Ujság*, 1858. máj. 9., 221. A korábban említett *More Patrio* zárлата is ugyanezt – a szeretetteljes vidéki lakosság és az utazó-elbeszélő intim kapcsolatát – hangsúlyozza, amelybe beleérthetjük a szerző és a (magyarul!) újságot olvasó közönség közelségét: „Végül nem mulasztatom el, hogy azt a szíves figyelmet melylyel egész utamban minden lépten és nyomon találkozám, azon tisztelt hazafiaknak és honleányoknak, kiknek szíves részvéte a legmagasabb jutalom egy magyar íróra nézve, őszinte tisztelet és hálaérzelemmel meg ne köszönjem.” *Vasárnapi Ujság*, 1858. dec. 26., 614.

84 Lásd RADNAI Dániel Szabolcs, „*Ennél kellemetesebb vidék nem csak hazánkban, de egész Európában sincsen*”. *A földrajzi tér nemzetiesítése 19. századi Balaton-útikönyvekben = Annona Nova XI.*, szerk. KÖMÜVES Dániel, Pécs, PTE BTK Kerényi Károly Szakkollégium, 2020, 47–64, https://www.academia.edu/44775926/Annona_Nova_XI.

mileg eltérően – lényegében egy nagy hazatalálás-történet.⁸⁵ Egy egzotikus,⁸⁶ de cseppet sem idegenszerű (professzionális üdülésre-üdültetésre ugyanakkor csak kis szeletében alkalmas) földrajzi tér poétikus historizálása, sajátta tétele, melyben az utazó magára ismer és otthonra lel.

Végül tehát a Szirák Péter monográfiájának címében megfogalmazott kérdésre – hogy tudniillik „ki”, azaz melyik utazó és útleíró „említ megérkezést” a magyar útirajzhagyományban –, ha magunk nem is tudjuk megadni a választ, Jókai Mór megteszi helyettünk *A magyar Tempevölgy* zárlatában: „Estére ismét előttünk áll a kis hazai tenger; ismét. Füreden vagyunk; és azt mondjuk, hogy *haza jöttünk; mert ott mindenki olyan otthon érzi magát.*”⁸⁷

85 Ha a Takáts József által fölvázolt narratívátípusokból (menekülés, autentikusságkeresés, rítus) indulunk ki, a hazatalálás elképzelhető az autentikusságkeresés egy sajátos típusaként, melyben az autentikus (helyi, egzotikus) nem idegenszerűként, hanem sajátként mutatkozik meg. Lásd TAKÁTS, *Utazás egy utazás körül...*, i. m.

86 „Egyfelől az édeni táj, másfelől a tündéri tó; olyan fönséges, olyan megragadó látvány! Ha ez külföldön volna, a magyar emberek seregestől vándorolnának azt látni, s azóta száz utleírás jelent volna meg felőle lelkesült utazóktól.” *Vasárnapi Ujság*, 1858. máj. 2., 208.

87 *Vasárnapi Ujság*, 1858. jún. 6., 268. Kiemelés az eredetiben.

Tóth Kálmán

Kontinuitás a nyelvkérdésben?

Kis János szuperintendens egy 1830-as cikkének kontextusai

1. Bevezetés

Tanulmányomban a *Tudományos Gyűjtemény* 1830. évi 9. számában S. K. J. monogrammal megjelent *Emlékeztetés Ribinyi Jánosra, 's különösen annak érdemére a' magyar nyelv eránt* című írás kontextusainak rekonstruálására teszek kísérletet. A cikk szerzője Kis János (1770–1846) soproni evangélikus lelkész, szuperintendens, író, költő, a Magyar Tudós Társaság rendes tagja, kora szellemi életének fontos alakja. Írásában Ribinyi (családneve Ribini, Ribiny alakban is előfordul) Jánosnak, a soproni evangélikus líceum volt rektorának 1751-ben kiadott *Oratio de cultura linguae Hungaricae* című latin nyelvű beszédére utal vissza, melyben Ribinyi a magyar nyelv kiművelésének fontosságára hívta fel tanítványai figyelmét, és a nyugati országok példájára hivatkozva hangsúlyozta a „hazai nyelv” hivatalossá tételének fontosságát. Ribinyi *Oratióját* nemesi származású tanítványainak ajánlotta, akiket ajánlásában név szerint is felsorolt.

A vizsgálódásom kiindulópontját képező munkahipotézis szerint egy konkrét intézményhez, a soproni evangélikus líceumhoz köthető folytonosság mutatható ki Ribinyi 1751-es beszéde és Kis János nyolc évtizeddel későbbi írása között a nyelvkérdéshez való viszonyulásban. Ez alapján kísérletet teszek a soproni líceum volt diákjainak tevékenységén keresztül kimutatni a 18. század közepétől a reformkorig elért kontinuitást Ribinyi beszédének hatástörténetében. A magyar nyelv hivatalossá tételének ügye már évtizedekkel a jozefinista németesítő törekvésekkel szembeni rendi ellenállás előtt megfogalmazódott, és az 1790–1791-es országgyűléstől kezdve a nyelvkérdés folyamatosan jelen volt a magyarországi értelmiségi és politikai elit gondolkodásában; megszakíttottságról csak a korlátozott nyilvánosság, valamint a behatárolt politikai cselekvési lehetőségek esetében beszélhetünk.

A vizsgált cikket politikai szövegnek tekintem, mely konkrét politikai tapasztalathoz kötődik, bizonyos politikai dilemma megoldását kívánja elősegíteni. Ebben az értelemben vizsgálva nem öncélú írás, hanem politikai cselekvésnek tekinthető, hiszen jól meghatározható célját kívánja előmozdítani a szerző a szöveg közzétételével. Jelentése így nem pusztán a szöveg függvénye, értelmezése során annak szerzője és a korabeli helyzet háttéré is figyelembe veendő.¹

¹ A politikai cselekedetek szövegszerűségéről és értelmezési lehetőségeiről lásd SZABÓ Márton, *Diszkurzív politikatudomány: Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*, Bp., Osiris, 2016, 68–85.

2. Kis János Ribinyiről és 1751-es Oratiójáról

Kis János említett cikke² bevezető soraiban a következőképpen indokolja téma-választását:

„Mennél több akadályokkal küzdött valaki, míg az alacsony sors’ homályából a’ Tudósok’ rangjára emelkedhetett; mennél szélesebb és fundamentosabb tudományra tett a’ sok akadályok között szert, ’s mennél jobban használta tudományát: annál inkább megérdemli, hogy neve ditséretes emlékezetben maradjon, ’s kevesebbé esmeretes munkái is megmentessenek a’ feledékenységtől. Az illy Tudósok közé méltán lehet számlálni azt is, kiről itt egynéhány sorokkal emlékezem.”³

Ezek a sorok minden bizonnyal Kis János saját pályájára is érvényesnek tekinthetők, hiszen gróf Festetics Ignác rábaszentandrásai jobbágyának fiából vált a soproni evangélikus líceumban, majd Göttingenben és Jénában folytatott tanulmányai után előbb tanárrá, majd prédikátorra. Egyre jelentősebb gyülekezetek hívták meg lelkészüknek; Nagybaráti, Kóvágóörs és Nemesdömölk magyar gyülekezeitei után a soproni németajkú gyülekezet lelkésze lett, sőt a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület szuperintendensévé is megválasztották. Az egyházi pályán való emelkedéséhez irodalmi tevékenysége is hozzájárult; nemesi címet kért és kapott I. Ferenc császár és királytól, beválasztották az Akadémia megszervezését előkészítő bizottságba, az első között lett a megalakult Magyar Tudós Társaság rendes tagja.⁴

Kis alma materének, a soproni evangélikus líceumnak – melyre soproni prédikátorként és szuperintendensként jelentős befolyással bírt – volt 1747 és 1758 között „első Professora és Rectora” az 1722-ben a Nyitra vármegyei Krencs nevű helységben született Ribinyi János. Kis János finoman, de egyértelműen utal tanulmányai kapcsán Ribinyi szláv (tót) származására azt is megemlítve, hogy tanulnia kellett a magyar nyelvet: „Nemes Kérett Soprony Vármegyében a’ magyar nyelvben jó előmenetelt tévén, ’s a’ Selmeczi, Posonyi és Késmárki nagyobb oskolákban hazai tanulását elvégezvén, tudományának öregbítése végett 1744ben Jénába ment”.⁵ Kis János Ribinyi életrajzának rövid ismertetését 1758-ban lőcsei, majd 1759-ben pozsonyi prédikátorra választásával és 1788-ban bekövetkezett halálának említésével zárja. Ezt követően munkáinak felsorolása következik: 1786-ban és 1789-ben megjelentette kétkötetes, latin nyelvű evangélikus egyháztörténeti

2 S[uperintendens]. K[is]. J[ános]., *Emlékeztetés Ribinyi Jánosra, ’s különösen annak érdemére a’ magyar nyelv eránt*, Tudományos Gyűjtemény, 1830/9, 103–110.

3 *Uo.*, 103.

4 A Kis János életére vonatkozó legfontosabb forrás az 1840-es években keletkezett önéletrajza, amelynek máig egyetlen teljes kiadása: Kis János Superintendens *Emlékezései életéből: Maga által feljegyezve*, Bp., Franklin Társulat, 1890 (Olcsó könyvtár), 741–747.

5 Kis, *Emlékeztetés Ribinyi Jánosra...*, i. m., 103.

művét, mely I. Ferdinánd trónra lépésétől VI. (III.) Károly uralkodásáig tárgyalja a Magyar Királyság ágostai hitvallású evangélikusságának történetét. „[M]int a’ maga nemében classicust” Kis János általánosan ismertnek tételezi föl, ezért nem tárgyalja, ahogy főként prédikációkat tartalmazó kisebb műveiről sem szól; cikkében kizárólag egyetlen munkájával foglalkozik, melyet részletesen ismertet:

„Csak azon beszédéről kívánok emlékezni, mellyel Sopronyi Professor korában halgatóinak a’ magyar nyelvet szivekre kötötte, ’s mellyet ugyan Sopronyban ilyen Czim alatt adott ki: *Oratio de cultura Lingvae Hungaricae. Sopronii 1751.* in 4. pag. 21. A’ munkátska Báró Hellenbach György, Radvánszky Ferentz, Jeszenák István és János, Tóth Prónai Prónay László, Nándori Bene Ádám és Pál, Szandai Sréter Pál, Karcsay Antal Lajos, Mikovinyi Tamás Lajos, Toperczer János, Koltai Vidos Sigmond és Sándor, Tóth Prónai Prónay Pál, Korponay László és Pajor Miklós tanítványainak vagyon ajánlva.”⁶

Érdekes kérdés lehet, hogy miért tarthatta fontosnak Kis János az ajánlásban szereplő tanítványok neveinek felsorolását? A felsorolt nevek valamennyien régi felvidéki evangélikus nemesi vagy nemesi címet szerzett polgári családok sarjai, akiknek szülei, nagyszülei közül többen egykor Rákóczi pártján álltak. Mind- ez arra utalhat, hogy Ribinyihez hasonlóan, aki a fennálló rendi keretek között gondolta megvalósítandónak a magyar nyelv hivatalossá tételét, Kis János cikke is elsősorban a nemességhez szólhatott, felhívva figyelmüket a kérdés fontosságára, egyúttal érvekkel szolgálva számukra az 1830-as országgyűlés vitáihoz. Ribinyi egykori tanítványai közül a jelen vizsgálódás szempontjából tótrprónai báró Prónay László személye lesz a legfontosabb; ő képviseli a nyelvkérdésben a Ribinyi és Kis János között kimutatható folytonosságot.

Ennek részletesebb kifejtése előtt tekintsük át röviden, hogy Kis János mit tartott fontosnak kiemelni Ribinyi latin nyelvű, 1751-es *Oratiójából*: „Három részből áll, az első a’ magyar nyelv jelességéről szól, a’ másodikban az mutatattik meg, hogy a’ magyaroknak kötelességek nyelveket kimivelni, a’ harmadikban pedig millyen eszközök által kelljen azt kimivelni.”⁷ Ezután az egyes részek összefoglaló ismertetése következik; a Ribinyi által a magyar nyelv kiválóságának indoklására alkalmazott retorika érzékeltetésére egy hosszú részletet idéz, minden bizonnyal saját magyar fordításában, melynek konklúziója szerint „[e]gy szóval a’ szóllásnak akár alacsonyabb, akár középszerű, akár felséges neme szükséges, akár szeretetet, gyűlölséget, örömet, szomorúságot, haragot, reményt vagy félelmet kell kifejezni, igen helyesen kilehet mind azt magyarul tenni”.⁸ A sorok között olvasva utóbbi idézet 1830-ban nagy valószínűséggel kelthetett olyan konnotációkat az olvasóban, mely szerint ha a magyar nyelv valamennyi stilisztikai regiszter kifejezésére

⁶ *Uo.*, 104. [Két sajtóhiba az idézetben emendálva – T. K.]

⁷ *Uo.*, 104.

⁸ *Uo.*, 105.

alkalmas, akkor nem lehet akadálya annak, hogy a Magyar Királyság területén is, a többi európai ország példáját követve, a hazai nyelv váljék hivatalos nyelvvé a holt latin helyett, ezt pedig csak erősíthették az *Oratio* keletkezése óta eltelt nyolc évtizedben, főként az 1770-es évek óta jelentős teljesítményeket felmutató magyar nyelvűvelő törekvések eredményei.

A második rész összefoglalásában Kis János Ribinyinek „szép nemzeti nyelvünk” megvetésével kapcsolatos panaszát és a latin hivatalos nyelv magyarországi bevezetésének okaival kapcsolatos gondolatmenetét emeli ki, mely szerint

„eleink, midőn az ő idejebeli szokás szerint a’ törvényeket római nyelven irták, mint a’ mellyen azokat más nemzetek is megérthették, ’s más nemzetek is akkor írni szoktak, a’ magok nyelvének ártani épen nem akartak ugyan, mindazáltal azt, úgy a’ mint kellett volna annál kevesebbé mivelhették ki, mivel szűnet nélkül tartó háboruktól voltak elfoglalva. Ebből azt következteti, hogy nekünk, kik tsendesebb időben élünk ’s kiknek a’ tudományok tanulására több alkalmunk van szent kötelességünk a’ magyar nyelv eránt azt tennünk, a’ mit eleink nem tehettek, ’s nem tettek. Itt hazafiui tüzzel eltelvén, hathatósan inti tanítványit ezen kötelesség tellyesítésére.”⁹

Ez a gondolatmenet amellett, hogy a csinosodás, csiszoltság¹⁰ mint politikai nyelv¹¹ előzményének tekinthető, a nemzet szakrális szférába emelésével és a területi alapú Hungarus-patriotizmuson¹² túlmutató módon az államalkotó magyarság nyelvének nemzetkonstituáló pozícióba helyezésével több mindent is megelőlegez: mind Bessenyei Györgynek a közjót a nemzeti nyelven művelt tudományokon keresztül előmozdítani kívánó felvilágosult programját, mind pedig a jozefinista birodalomépítést szolgáló németesítő törekvések ellenhatásaként az 1790–1791-es országgyűlésen tetőző törekvéseket a magyar nyelv hivatalossá tételére. Ebben a felsorolt tanítványok között szereplő báró Prónay Lászlónak is kulcsszerepe volt, aki egyébként II. József uralkodása alatt, 1785–1790-ig a besztercebányai kerület biztosaként aktív szerepet vállalt a jozefinista törekvések megvalósításában.

Ezenfelül még az S. Varga Pál által Toldy Ferenc munkássága alapján rekonstruált eredetközösségi narratíva¹³ korai nyomai is tetten érhetők Ribinyi beszédében:

⁹ *Uo.*, 106.

¹⁰ A csiszoltság nyelvének diszkurzív kontextusairól lásd BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve: Egy önreprezentáció diszkurzív háttere*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium, 51).

¹¹ A politikai nyelvekről lásd TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Bp., Osiris, 2007, 14–21.

¹² A területi alapú patriotizmussal összefüggő Hungarus-tudat fogalmáról lásd TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., Akadémiai, 1969 (Modern filológiai füzetek, 6).

¹³ Az eredetközösségi narratíva fogalmáról lásd S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005, 233–274.

„Tartoztok ezzel így szól [mármint Ribinyi *Oratiójának* beszélője – T. K.] a’ hazának, mellynek tellyes jussa van tőletek ezt kivánni, ’s melly ti néktek azt mondja, hogy a’ régi’ ősoktól nyert nyelvet elmellőzni nemes lelket alacsonyító méltatlanság; a’ külföldieket tsudálván a’ hazaiakat megvetni, illetlenség és saját nyelvetek’ természeti szépségét által nem látni tudatlanság.”¹⁴

A magyar nyelv „régii ősoktól nyert” voltának hangsúlyozása a Hungarus államközösségen túlmenő fiktív eredetközösséget hoz létre, hiszen az *Oratio* célközönsége, a név szerint is felsorolt előkelő tanítványok közül többen német és szláv felmenőkkel bírtak. Ahogy maga Ribinyi is, aki itt a haza nevében szólal meg, a legnagyobb hatás kiváltásának retorikai eszközeként a haza elvárásait tolmácsolja hallgatói felé, melyen nyilvánvalóan a Magyar Királyságot érti. Követendő példaként a humanista hagyományba illeszkedően először a régi görögöket és rómaiakat említi, de példájukból kiindulva a modern európai nemzetek követését szorgalmazza: „Ezeknek szorgalmát kell követnetek vagy ha ezen régi példák erőtlenek a’ mai Francziákat, Olaszokat és a szomszéd Németeket tartásatok szemitek előtt, hogy megértsétek mi legyen e’ részben kötelességtek.”¹⁵ A gondolatmenet zárása a fiktív eredetközösséget a republikánus erényekkel kapcsolja össze: „Midőn a’ haza hozzátok így szól: bizonyára ha még magyar vér van bennetek, ha a’ magyar nevet tsak valamennyire is szeretitek, lehetetlen azon kötelességteket elmulatnotok [elmulasztanotok – T. K.] ’s a’ hazának illy méltó kívánságát nem tellyesítnetek.”¹⁶

A következő részben Ribinyi a magyar nyelv kiműveléseinek eszközeiről szól. Kis János ezek közül „a’ Magyar könyvek szorgalmas olvasását ’s az írásbeli gyakorlásokat ’s fordításokat” emeli ki,¹⁷ melyek számának növelésére az antik és modern példák követését szorgalmazza. Ennél a résznél Kis János fontosnak tartja az eredeti nyelven történő idézést: „Végre az írásbeli előadásban való gyakorlást és a’ fordítást is hathatósan javasolja. Ezen javasolását, hogy deákságáról az olvasók is ítélhessenek, eredeti nyelven teszem ide.”¹⁸ Az ezt követő hosszú latin idézet a Ribinyi-féle *Oratio* 1751-es kiadásának¹⁹ 16–17. lapjairól való, melyben Ribinyi a magyar stílus megteremtésének fontosságát hangsúlyozza. Célja, hogy „ekként mi is elérjük a köznyelvben azt, amit a többi nemzet teljességgel dicsérendő szorgalmával a saját nyelvében elért”.²⁰ Cicero példájának követésére szólítja fel hallgatóit, aki a latinban már csodálatosan elvégezte azt. Mindezt Kazinczy irodalmi neológiját előlegező módon fordításokon keresztül tartja megvalósíthatónak:

14 Kis, *Emlékeztetés Ribinyi Jánosra...*, i. m., 106.

15 *Uo.*, 106.

16 *Uo.*, 106.

17 *Uo.*, 106–107.

18 *Uo.*, 107.

19 RIBINYI, Ioannis, *Oratio de cvltvra lingvæ Hungaricæ*, Sopron, Siess, 1751.

20 RIBINYI János, *Beszéd a magyar nyelv műveléséről*, ford. Kis Erika, GRÜLL Tibor, Sopron, Líceumi Diákszövetség, 1992 (Líceumi füzetek, 1), 20–22.

„Magyar köntösbe kell öltöztetni a görögöket, németeket, franciákat, olaszokat, de nem mindenkit, mert ez vég nélküli, s ráadásul csekély haszonnal járó munka lenne: hanem csak azokat, akik az emberi dolgok helyes megfigyelésének és az azokról való illő és alkalmas értekezésnek legkiválóbb képességeivel ékesítették fel a bőkezű természetű, s a többi halandó közül mint elsőrendű csillagok villannak elő. Gondoljátok meg, hallgatóim, mennyi ragyogás, mennyi finomság, mennyi báj származna ránk abból, ha azok az igen művelt emberek magyarul szólhatnának hozzánk, akár tanítanak, akár szórakoztatnák a magyarokat.”²¹

A fenti idézet szintén alátámasztja Ribinyinek a csiszoltság beszédmódjához fűződő kapcsolatát, ami szervesen illeszkedik a ciceroniánus hagyományba, melyet a művelt nyugati nyelvek példáján keresztül magyarországi kontextusban aktualizál.

A következő bekezdésben Kis János Ribinyi beszédének arról a részéről ír, amely „két a’ Magyarokat kisebbítő vádnak megczáfolását” tartalmazza. Reimann,²² valamint Morhoff²³ és Heineccius²⁴ „azt mondták, hogy a’ Magyarok nem tudnak Deák nyelven ékesen írni”.²⁵ Ezt a vádat Ribinyi Janus Pannonius, Zsámboki János és Bél Mátyás „több külföldi nagy Tudósok által is tsudált” írásaira hivatkozva utasítja vissza, sőt éppen a latin nyelv túlzásba vitt szeretetét és gyakorlását rója fel honfitársai hibájaként. A másik vádat, mely egy ismeretlen francia szerző névtelenül publikált munkájából való,²⁶ amely szerint a magyarok

21 *Uo.*, 21–22.

22 Jakob Friedrich Reimann (1668–1743) német evangélikus lelkész, teológus, pedagógus, történész és filozófus. A magyarok műveletlenségével kapcsolatban felhozott vádjairól lásd TARNAI, *i. m.*, 85–86.

23 Daniel Georg Morhof (1639–1691) német irodalomtörténész és polihisztor. Ribinyi a következő művére hivatkozik: *De ratione conscribendarum epistolarum libellus*, Lübeck, Böckmann, 1716. A magyarországi latinsággal kapcsolatos véleménye a 138–139. lapokon olvasható. Egyedül az egyébként helytelenül „Donfini”-ként említett Bonfinit tartja „Magyar Liviusként” említésre méltónak.

24 Johann Gottlieb Heineccius (1681–1741) német jogtudós, egyetemi tanár. Ribinyi által hivatkozott *Fundamenta stili cultioris* című munkájában azt állítja, hogy a gyakorlás hiányából eredő rossz latin stílussal még a magyarok és a lengyelek sem lennének megelégedve (ami arra utal, hogy az ő latinságukat tartja a leggyengébbnek). Johann Gottlieb HEINECCIUS, *Fundamenta stili cultioris*, Venetiae, Balleoni, 1743, 254.

25 Kis, *Emlékeztetés Ribinyi Jánosra...*, *i. m.*, 108.

26 A Ribinyi által hivatkozott munka: M. du B***, *Lettres sur les Hongrois*, Amsterdam, 1742. A szerző Köpeczi Béla szerint valószínűleg magyarországi származású lehetett, vö. KÖPECZI Béla, „Levelek a magyarokról”: *Egy kritikus francia könyv 1742-ből*, *Ezredvég*, 1995/11., 46–53. Mihaela Grancea a mű szerzőségét egy hivatkozásban Bél Mátyás legidősebb fiának, Bél Károly Andrásnak (1717–1782) tulajdonítja, de ezt semmivel nem támasztja alá, vö. Mihaela GRANCEA, *Eighteenth Century Western Travellers on the Interethnic and Interfaith/Cultural Relationships in Transylvania, Banat, and the Danubian Principalities = Studies on Literature, Discourse and Multicultural Dialogue (section: History)*, ed. Iulian BOLDEA, Târgu Mureș, Arhipelag XXI, 2013, 411–426, 416 (15. lábjegyzet).

műveletlenek, és minden idegent, illetve külföldi tudós munkát utálnak, feleletre sem tartja méltónak, hiszen azt „a’ mindennapi tapasztalás” eléggé megcáfolja.²⁷

A nemzetek közötti kulturális versengés a 17. század folyamán került előtérbe a nyugat-európai szerzők munkáiban, akik a többnyire abszolutisztikus keretek között megnyilvánuló nemzetállami törekvésekkel összhangban saját nemzeti nyelvű kultúrájuk felsőbbrendűségét hirdették, és más nemzeteket (részben tájékozatlanságból, részben elfogultságból) lebecsülték. Az ilyen és ehhez hasonló vádakkal szembeni védekezés pedig már több mint egy évszázada meghatározta a magyar irodalomtörténet-írás alapbeállítódását.²⁸ Ribinyi és rajta keresztül Kis János is beilleszthető ebbe a diskurzusba, melyet a magyar irodalmat és kultúrát érő folyamatos külföldi támadások is életben tartottak.

Kis János cikkét Ribinyi János gyermekeinek említésével zárta. Ribinyi fia, Ribinyi János Dániel (1760–1820) szintén jeles tudóssá lett; lánya, Mária Erzsébet pedig a híres pozsonyi orvos, Rasznyai Huszty Zakariás Theophil felesége volt, és 1790-ben halt meg.

3. Ribinyi hatása az 1790–1791-es országgyűlésen?

Kis János cikkének vizsgálata után térjünk rá a Ribinyi és Kis János közötti folytonosságot megtestesítő Bárány Lászlóra (1735–1808), aki, mint láthattuk, Ribinyi egyik tanítványaként szerepel az *Oratio* ajánlásában. Az 1790–1791-es országgyűlésen, ahol Csanád vármegye főispánjaként a főrendek tábláján kiáll a magyar nyelv ügye mellett, jelentős szerepe volt abban, hogy az 1790–1791. évi 16. törvénycikk kimondta a magyar nyelvvel kapcsolatban, hogy a király idegen nyelvet nem fog behozni az országba. Emellett lefektette, hogy a magyar nyelv művelésére a felső- és középfokú iskolákban tanszéket fog létesíteni, alkalmat teremtve a magyar nyelv megtanulására, ám a hivatalos nyelv továbbra is a latin maradt. Prónaynak szintén kulcsszerepe volt a *Magyar Kurír* 1804. április 17-én megjelent számában közzétett pályatételben is,²⁹ melynek kérdései a következők voltak: „Mennyire ment már a’ Magyar nyelvnek kimiveltetése? Mitsoda módok és eszközések által lehetne azt nagyobbra vinni? miképp’ lehetne ezeket most fogantatosokká tenni?”³⁰ Prónay 150 forintot ajánlott fel jutalmul a legjobb pályamunkák díjazására. A pályázaton az első díjat Kis János nyerte el *A magyar nyelvnek mostani állapotjáról, kimiveltetetése módjairól, eszközeiről. Megjutalmazott felelet* címen 1806-ban ki is adott munkájával.³¹ És Kis János volt az, aki Prónay László temetésén az

27 Kis, *Emlékeztetés Ribinyi Jánosra...*, i. m., 109.

28 Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és kritika), 169–170.

29 A pályatételről bővebben lásd TÓTH Kálmán, *A Kultsár–Prónay-féle pályatétel*, ItK, 111(2007), 147–169.

30 MILLER Jakab Ferdinánd, *Jutalom Kérdés*, Magyar Kurír, 1804. apr. 17., 482–483.

31 KISS [!] János, *A magyar nyelvnek mostani állapotjáról, kimiveltetetése módjairól, eszközeiről: Megjutalmazott felelet*, Pest, Trattner Mátyás, 1806.

egyházi szolgálatot végezte 1808-ban.³² Prónay, úgy tűnik, megfogadta a Ribinyi által a főrangúak számára kijelölt szerepet:

„Ha lennének olyan nemeslelkű emberek, akik jutalmat tűznének ki azoknak, akik a magyar nyelv művelése terén a legjelesebb munkásságot fejtik ki: halhatatlan jószolgálatot tennének a hazának, a pannon múzsáknak, a hazai nyelvnek, és míg Magyarország fennáll, emléküket mindig kegyelettel és jóakarattal emlegetnék!”³³

Abban, hogy most Magyarországon magyar nyelven vizsgálhatjuk a magyar nyelv hivatalossá tételének előzményeit, a vizsgálódásunk tárgyát képező három személy is jelentős szerepet játszott; a magyar nyelv ügyének „búvópatakszerű” továbbvitelével biztosították a kontinuitást az áttörést hozó reformországgyűlések felé.

4. Kis János cikkének politikatörténeti kontextusai

A továbbiakban a Kis János cikkének háttérében meghúzódó politikatörténeti kontextusok rekonstruálására vállalkozom. Ha politikai szöveggént, sőt beszédaktusként értelmezzük a vizsgált cikket, megállapíthatjuk, hogy a Ribinyire és 1751-es *Oratió*jára történő „emlékeztetés” a magyar államnyelv bevezetésének szükségessége mellett olyan közvetlen és közvetett érveket hoz fel, amelyek az országgyűlési vitákban és a tágabb társadalmi nyilvánosságban egyaránt felhasználhatónak bizonyulhattak a nemzetállami törekvések képviselői számára. Közvetlen érvek alatt a Ribinyi által kifejtett gondolatok Kis általi összefoglalását, közvetettek alatt pedig a Kis cikkének kontextusaiból meríthető érveket értem. Ez utóbbiakra a szöveg kontextuális olvasata világíthat rá (régiség; Ribinyi nem magyar anyanyelvű, mégis a magyar nyelv mellett érvel; Prónay nevének említése; 1790–1791-es országgyűlés).

A cikk megjelenése 1830 őszén egybeesett az I. Ferenc által fia, V. Ferdinánd megkoronázása érdekében összehívott 1830-as országgyűléssel. A koronázást követően a rendek újra megkísérelték a magyar államnyelv ügyének előmozdítását, kezdeményezve az országgyűlési üzenetek és válaszok magyarnyelvűségét. Ezt az alsó- és a felsőtábla egyezkedését követően a személynök kifogásai ellenére részlegesen be is vezették.³⁴ Mindez jól illeszkedett az előző országgyűlésen már megfigyelhető és a későbbi reformok irányába mutató, a rendi sérelmi politika keretein fokozatosan túllépő politikai törekvések folyamatába.

³² Kis János, *Halotti beszéd az emberi léleknek már a' jelenvaló életben kitetsző nagyságáról, melyly néhai Nagyméltóságú tót prónai báró Prónay László ur ő excellentiájának halotti tisztelete alkalmas-ságával Acsán tartatott*, Pest, Trattner Mátyás, 1808.

³³ RIBINYI, *Beszéd a magyar...*, i. m., 25.

³⁴ DOBSZAY Tamás, *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848)*, Bp., Országház, 2019 (A magyar országgyűlések története), 412.

Az 1825-ben hosszú szünet után újra összehívott országgyűlésen a 19. század eleji diétákhoz hasonlóan a magyar nyelv és kultúra ügyei is tárgyalásra kerültek.³⁵ A rendek követelései között 1811-hez hasonlóan ekkor is szerepelt a magyar nyelv hivatalossá tétele a latin helyett, ezt azonban az uralkodó nem fogadta el. Egyéni kezdeményezések rendi pártfogása azonban lehetővé tette Széchenyi 1825-ös felajánlása nyomán a Magyar Tudós Társaság (az MTA jogelőde) törvény által történő felállítását, az uralkodó jóváhagyásával.³⁶

Az 1830-as országgyűlés a korszak legrövidebb országgyűlése volt, amelynek során három és fél hónapon át 42 ülést tartottak, és 142 iratot dolgoztak ki.³⁷ A reformkori tematika előkészítése szempontjából fontos fejleménynek tekinthető (amennyiben elfogadjuk a kortárs történészek többsége által vallott korszakolást, és első reformországgyűlésnek nem az 1825–1827-est, hanem csak az 1832–1836. évit tekintjük), hogy innentől kezdve egészen az 1844-es bevezetésig folyamatosan napirenden volt a magyar nyelv hivatalossá tételének ügye. Az uralkodó, a bécsi kormányzat, az ókonzervatív főrendek és a nem magyar ajkú köznemesség jelentős részének ellenállása miatt azonban okkal feltételezhetjük, hogy a magyar államnyelv alsótáblai támogatóinak széles körű társadalmi támogatottságra is szüksége volt az ügy eredményes képviseléséhez. Kis János tanulmányunkban vizsgált cikke egyértelműen beilleszthető e törekvések keretei közé.

Az országgyűlés és a Kis János-szöveget tartalmazó folyóiratszám megjelenésének időpontja alapján feltételezhető, hogy a képviselők közül akár többen is olvashatták a *Tudományos Gyűjtemény* ezen számát, amely 1830 szeptemberében jelent meg, hiszen az országgyűlés ugyanazon év szeptember 8-tól december 20-ig tartott. Mindezt alátámaszthatja, hogy az országgyűlés november 5-én tartott tizedik ülésének jegyzőkönyve szerint a képviselők Ribinyiéhez hasonló érveket hoztak fel a magyar nyelv hivatalos használata mellett:

„hogy t. i. Magyarok lévén, ’s Magyarúl érezvén, érzéseiket is anyai nyelveken kívánják kifejtteni, ’s elindúlni a’ pallérozott Europa minden más Nemzetjeinek azon követésre méltó példáján, kik anyai nyelveknek, ’s ez által nemzetiségeknek virágzását, azon időszakról számlálják, midőn a’ deák nyelvnek, mellynek egyéberánt pallérozódások zsenyéjében sokat köszönhettek, igája alól felszabadulva, ’s megszokott nemzeti hangjaikat, a’ házi életnek, és társalkodásnak magányából kiemelve, a’ köz dolgok folyamatjának, és a’ tudományok terjesztésének eszközévé tették, ’s ez által a’ gondolkodásnak lelkét az egészben felébresztvén, ’s annak kifejtődését megkönyebbitvén, a’ szép és hasznos esméreteknek egyetemjét, minden Nemzetnek eredeti tulajdonságához képest, az egész emberiségnek közjávára elannyira megszaporították, hogy azokhoz külömbféleségekre,

35 *Uo.*, 410.

36 *Uo.*, 410–411.

37 *Uo.*, 424.

valódi hasznokra, 's kivált kiterjedésekre nézve hasonlót, a' Világnak évkönyvei nem mutathatnak. Jelen lenni gondolták tehát reánk nézve is azon időt, mellyben ezen nagy, a' törvényhozásnak figyelmét 1791-dik esztendőőtől fogva folyvást megérdemlett czél, melly a' Nemzetnek közönségesen kijelentett kívánsága, itten a' Törvényhozásnak kitündöklő példát szolgáltató helyén, a' kérdés alatt lévő módon előmozditasson."³⁸

A jegyzőkönyvi összefoglalás alapján a magyar nyelv hivatalossá tétele mellett szót emelő képviselők érvelésében több „politikai nyelv” eszközkészletének elemeit is tetten érhetjük. Az idézett részben a csinosodás politikai nyelvének elemei dominálnak, míg a későbbiekben az ősi alkotmányra hivatkozás is megjelenik, mégpedig a modern nemzetállami törekvések kontextusában, rámutatva az ország alkotmányos és területi identitásának fenntartásában a magyar nyelv integratív szerepére:

„Sehol nagyobb szükség nem lévén, mind hazánkban, hogy a' többféle különösségek, leginkább pedig a' különböző ajakú Népek, kiknek azonban az egésznek fenntartására a' Magyar névben, 's érzésben egyesülni kelletik, az anyai nyelvnek kötele által is öszvekaptsoltasanak, 's ezzel minden részes befolyáson túl emelkedve, köz nemzetiségünk olly erőt nyerjen, hogy szerentsés természeti helyheztetésünket, és ősi Alkotmányunkat, mellyhez való vonzódását Felséges Urunk legközelebb olly érzékenyen kimutatta, az időknék minden viszontagságai között, belülről fentarthassuk, 's kimivelhessük, kívülről pedig, ha a' szükség úgy hozandgya magával, hathatósan védelmezhessük."³⁹

Ez utóbbi idézet arra mutat rá, hogy az ősi alkotmányhoz való ragaszkodás a képviselők gondolkodásában nem akadály a modernizációs törekvéseknek, a nyugati minták helyi sajátosságokhoz illeszkedő honosításának, melyet szükségesnek tekintettek a nemzet egységének és erejének megőrzéséhez, a fennálló monarchikus keretek tiszteletben tartása mellett. Mindez megelőlegezi az „egy politikai nemzet” koncepcióját, amelyben akár több kulturális értelemben autonóm nemzetiség is egyesülhet.

Itt fontos megjegyeznünk, hogy a Magyar Királyság soknemzetiségű mivolta messze nem volt egyedülálló Európában, hiszen a nyelvi szempontból hagyományosan legegységesebbnek tekintett Franciaországban a forradalom kezdetén az uralkodói abszolútizmus több évszázados egységesítő törekvései ellenére az

38 *Felséges Első Ferentz austriai császár, Magyar, és Cseh Ország koronás királyától Po'sony szabad királyi városába 1830-ik esztendőben, Szent-Mihály havának 8-ik napjára rendeltetett Magyar Országgyűlésének jegyző könyve*, Pozsony, Belnay, 1830, 70–71.

39 *Uo.*, 71.

ország lakosságának kevesebb mint fele beszélt a francia nyelvet. A 19. század közepére viszont ez az arány már 85%-ra emelkedett az erőszakos asszimilációs törekvések eredményeképpen.⁴⁰ A magyarországi nemzetiségek követelése között a reformkorban megjelenő nyelvi alapú területi autonómia a korabeli Európa egyetlen országában sem létezett, ezért ennek utólagos számonkérése a magyar politikai eliten egyértelműen történetietlen megközelítésnek tekinthető. A „hazai nyelv” Magyarországon az országlakosok többsége számára a magyart jelentette akkor is, amikor a hivatalos nyelv a latin volt, a konfesszionális és rendi státus pedig többnyire fontosabb identitásképző tényezőnek bizonyult a nyelvi hovatarozásnál. A magyar nemesi nemzet nem „a semmiből”, minden előzmény nélkül „ébredt rá” II. József németesítő törekvéseinek ellenhatásaként a magyar nyelv identitásképző erejére. Az eleinte a rendi kereteken belül maradó, de a következő évtizedekben azt egyértelműen meghaladó, a nemzeti közösséghez való tartozást a nemesi előjogokkal nem rendelkező országlakosok irányába is kiterjesztő nemzetállami törekvések a más nyelvű országlakosok irányában nem a kirekesztés, hanem az integráció programját képviselték, és a területhez való kötődést összekapcsolták az országban legtöbb beszélővel rendelkező, az ország nevét adó nemzetiség nyelvének elsajátításával. A nyugati nemzetállami minták alapján a modernizáció, az ország polgári átalakulásának alapvető feltétele volt, hogy az országban egyetlen hivatalos nyelv legyen, amely élő nyelv, és aligha vitatható, hogy erre a magyar nyelv volt a legalkalmasabb. (A némettel szembeni széles körű ellenállás II. József idején már egyértelműen megmutatkozott, a „szláv” pedig különböző, egyenként a magyarnál jóval kevesebb beszélővel bíró nyelvre, illetve nyelvjárásra tagolódott. Ezzel szemben a magyar esetében a nyelvjárási különbségek jóval csekélyebbek voltak, és a kölcsönös megértést nem gátolták. Továbbá a Magyarországon beszélt szláv nyelvekkel ellentétben az 1770-es évek óta kibontakozó nyelvi modernizációs törekvéseknek köszönhetően a reformkor kezdetére már majdnem teljesen kialakult a magyar nyelv hivatalos használatra is alkalmas, egységes, modern, irodalmi változata.) Az ország történelmi alkotmányának és területi integritásának folytonosságát az adott kor megváltozott viszonyai között kizárólag az egységes nemzetállami keretek létrehozása biztosíthatta. Az ezt akadályozó tényezők pedig jelentős mértékben az uralkodóház nem magyar származására és identitására, valamint a német elem szupremáciájára építő összbirodalmi egységesítő törekvésekre vezethetők vissza.

5. Kis János cikkének kontextusai a *Tudományos Gyűjteményben*

A *Tudományos Gyűjtemény* ekkortájt megjelent évfolyamaiban nem Kis János cikke volt az egyetlen, amely a magyar nyelv művelésének és terjesztésének fontosságára hívta fel az olvasók figyelmét. A továbbiakban lássunk erre néhány példát. Az 1828-as évfolyam 5. számában J* név alatt megjelent *Haller János' Buzgósága a' Ma-*

⁴⁰ NAGY Noémi, *A hatalom nyelve – a nyelv hatalma: Nyelvi jog és nyelvpolitika Európa történetében*, Bp., Dialóg Campus, 2019, 85–87.

gyar nyelv felemelkedése, 's kiterjesztése iránt már a' XVII. századkorban című értekezés (89–99.) a „Hazánkba fogadott, 's hazafiúsított nemzetségekből” lett kiemelkedő magyarok példáit hozza fel az elmúlt századokból, akik a magyar nyelv pártolásában is jelentős érdemeket szereztek. A cikk szerzője valószínűleg Jankovich Miklós lehetett,⁴¹ aki a *Tudományos Gyűjtemény*ben több más cikket is megjelentetett régi magyar nyelvemlékekről, bizonyítva a magyar nyelv használatának régiségét. Ugyancsak Jankovich tollából származhatnak az 1830. évi 12. számban *Eredeti Levelek a Magyar Nyelvnek I. Ferdinand alatt mostaninál gyakorlottabb voltáról, és annak mind a' Kormányzások: mind a' Polgári, Egyházi, és Vitéz Rendek által közönséges használásáról* (3–32.) és az 1831. évi 12. számban *Rudolf Császár idejében a' Királyi Pósta, és Kamara Altisztei még Magyar Esküvessel hiteltettek, és béiktattak* (77–83.) címmel megjelent cikkek, amelyek a magyar nyelv hivatalos használatának kora újkori előzményeit mutatják be konkrét példákon keresztül, ezzel igazolva a magyar nyelv hivatalossá tételének történeti folytonosságán alapuló jogszerűségét.

Szintén az 1828. évi 5. számban Vörösmarty írt *Külföldön a' magyar Literaturának terjesztése* címmel (122–125.), melyben megemlékezett Bourbon Károly Lajos luccai örökös hercegről, aki nevelője, az olaszok számára magyar nyelvtant is kiadó Deáky Zsigmond magyar katolikus pap hatására magyarul tanul, és előfizet a *Tudományos Gyűjteményre* is. Megemlítette Sir John Bowring (1792–1872) angol tudós és politikus tervét magyar népdalok angol fordításainak, valamint egy angol nyelvű magyar irodalmi antológiának a kiadására, Rummy Károly György közvetítésével. Ehhez kapcsolódik ugyanezen számban Döbrentei kérelme „minden Magyarhoz”, (127.) melyben az olvasókat felszólítja, hogy Bowring számára magyar köznépi dalokat küldjenek angol fordítás céljából.

A magyar nyelv hazai pozícióinak erősödését támasztja alá „[a] Bécsei Örmény Mechitaristák⁴² Egyesülete” 1830. november 30-án kelt felhívása magyar nyelvű közhasznú munkák kiadására és magyarországi terjesztésére, mely az 1831. évi 1. számban olvasható *Jelentés. Egy Magyar nyelven közre bocsájtandó józan foglalatú könyvek terjesztésén munkálkodó Intézettről* címmel. Az örmény szerzetesrend uralkodói engedéllyel saját intézetet és nyomdát állított fel a műveltség terjesztésére az egész birodalomban. A felhívás megfogalmazói úgy vélték, hogy ha a német nyelvű

41 Fried István Jankovich kapcsán hivatkozik arra, hogy foglalkozott a „hazafiúsított nemességgel”, így a Nürnbergből származó Haller Jánossal is, akit példaként említ mint sikeres magyar nyelvápolót és igaz magyart. Lásd FRIED István, *Vörösmarty Mihály és a Tudományos Gyűjtemény*, ItK, 72(1968), 651–652.

42 Mechitaristák: örmény katolikus szerzetesrend; Szabaszei Mechitár alapította Konstantinápolyban 1701-ben. A törökök üldözése elől Velencébe menekültek, ahol a Szent Lázár-szigeten telepedtek meg. 1773-ban a rend kettészakadt, így jött létre a velencei ág és a bécsi ág. A bécsi ág előbb Triesztben telepedett meg, de Napóleon mint Habsburg alattvalókat megfosztotta vagyonuktól, és elűzte őket. Így Bécsben kerestek menedéket, ahol I. Ferenc 1810-ben rendeletileg be is fogadta, és egy elhagyott kapucinus kolostorba költöztette őket, amely hamarosan az örmény diaszpóra kulturális központjává vált. A rend fontos feladatának tekinti az örmény nyelv és kultúra megőrzését és ápolását. Saját nyomdájukban sok más nyelven is kiadtak könyveket. *Magyar Katolikus Lexikon*, <http://lexikon.katolikus.hu/M/mechitaristák.html>.

ismeretterjesztő munkákból is jelentős számban el tudtak adni Magyarországon, akkor magyar nyelvű, az országot közelebbről érintő tematikájú művekkel még szélesebb kört érhetnének el, ami számukra a közjó előmozdításán túl anyagilag is jövedelmező lehet. A vállalkozás sikerességének vizsgálata további kutatásokat igényel, annyi azonban megállapítható, hogy a bécsi mechitaristák valóban adtak ki magyar nyelvű és témájú könyveket az 1830-as években,⁴³ mint például Tatay János Szent Istvánról tartott ünnepi prédikációját.⁴⁴

Ezek a cikkek is jól beilleszthetők a magyar nyelv Magyarországon belüli és azon kívüli pozícióinak javítását célzó törekvések közé, amelyek hozzájárultak a Ribinyi beszédében is megfogalmazott célok gyakorlati megvalósításához. Emellett arról is tanúskodnak, hogy volt kereslet a korban magyar nyelvű könyvekre, hiszen a bécsi mechitaristáknak nem volt érzelmi kötődésük a magyar nyelvvel kapcsolatban. A magyar irodalom és kultúra külföldi elismertetésére irányuló erőfeszítések mellett figyelemre méltó a magyarországi nem magyar származásúak részéről példaként felhozott, mindenfajta külső kényszertől mentes azonosulás a magyar hagyományokkal és a magyar nyelvvel, ami a kora újkor „Hungarus” évszázadaiban sem vált el teljes mértékben az adott államterülethez kapcsolódó identitástól.

6. Összegzés

Tanulmányomban Kis János szuperintendens egy 1830-as *Tudományos Gyűjtemény*-beli cikkének kontextuális vizsgálatára tettem kísérletet. A cikk szövege alapján rekonstruálható kontextusokból a magyar nyelv Magyar Királyságon belüli hivatalossá tétele mellett érvelő politikai cselekvésként (is) értelmezhető szövegek diszkurzív kapcsolatrendszere bontakozik ki, mely a 18. század közepétől a reformkorig terjedő, megszakíthatóságaival együtt is kontinuumként értelmezhető törekvés időben egymástól több évtizedes távolságban lévő elemeinek összefüggéseire mutat rá. A vizsgálat alapján megállapítható, hogy a magyar államnyelvi törekvések egy bizonyos, specifikus konfesszionális jelleget is felmutató vonulatának időben egymástól távoli képviselői tudatosan kapcsolódtak előfutáraik törekvéseihez: a soproni evangélikus líceumhoz kötődő Ribinyi János–Prónay László–Kis János folytonosság nemcsak a konfesszionális és intézményi keretek e folyamatban játszott szerepének eddig kevésbé vizsgált jelentőségére irányíthatja rá a figyelmet, hanem a rendi különbségeken felülemelkedő modern nemzetépítő törekvések előzményeit is új megvilágításba helyezheti, rámutatva a kora újkorba visszanyúló folytonosság nyomainak kutatásában rejlő lehetőségekre.

43 RÓZSA Mária, *Magyar könyvek Bécsben*, Magyar Könyvszemle, 2010/2, 255–261, 256–257. A tanulmány csak megemlíti, hogy Bécsben a mechitaristák is nyomtattak magyar nyelvű könyveket.

44 TATAY János, *A' Magyarok első királyja és apostola Szent Istvánnak emléke*, Bécs, Mechitarista Atyák, 1839.

Megvizsgáltam Kis János cikkének korabeli diszkurzív politikai környezetét is, rámutatva az 1830-as országgyűlés nyelvi törekvéseivel kimutatható összefüggésre, valamint a *Tudományos Gyűjtemény* korabeli évfolyamaiban közzétett további, diszkurzív politikai cselekvésként is felfogható szövegek háttérében rekonstruálható nyelvi-kulturális törekvések nyelvpolitikai jelentőségére. A vizsgálat természetesen nem tekinthető lezártnak, a feltárt kontextusok kiindulási alapként szolgálhatnak a nyelvkérdés irodalmi és politikai összefüggéseinek megvilágítását célzó újabb kutatások számára.

S. Laczkó András

A reklám helye

A védegyleti agitáció és Garay János *Iparvédegyleti dala**

Az *Életképek* 1845. április 5-i számának címlapján közölt *Iparvédegyleti dal*ának¹ ötödik versszakában Garay János az anyagi javak élvezetével kapcsolatos vágyaik, mi több, a luxus iránti vonzalmuk kiélését javasolta a költeményében megszólított honleányoknak és hazafiaknak. Az ajánlat a magyar képviseleti líra rendszerint ezzel éppen ellentétes magatartásra buzdító, az erkölcsöket, különösen a köz érdekét a magánérdekek elé helyező polgári erényt romboló, s ezzel a közösség létét veszélyeztető fényűzésről való lemondás republikánus parancsát² megfogalmazó hagyománya felől szemlélve igencsak furcsának hat. Még akkor is, ha azzal Garay agitációs verse egyértelműen a köz, vagyis a nemzet és a haza érdekét akarta szolgálni, s az általa propagált védegyleti mozgalom céljainak megfelelően kifejezetten honi iparcikkek fogyasztására kívánta serkenteni közönségét. Az ötödik strófában elhangzó ajánlatot csak még zavarba ejtőbbé teszi, hogy az ellentmondani látszik a szöveg ezt megelőző részében kifejtett, a hazafiakat éppen a hon ellenségeként ábrázolt luxussal szembeni „harcias” és határozott fellépésre mozgósító gondolatmenettel.

Az *Iparvédegyleti dal* első négy versszaka nem sok érdekességgel szolgálhatott a divatlap egykorú olvasói számára. A költemény olyan védegyletet³ propagált,

* A tanulmány az MTA BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Kutatócsoport (34080 LP 2019-10/2019) kutatási programjának részeként, annak támogatásával készült.

1 GARAY János, *Iparvédegyleti dal*, *Életképek*, 1845. április 5., 425–426. A költemény Garay verseinek következő gyűjteményes kiadásában *Védegyleti dal* címen szerepel. (Vö. GARAY János *Újabb versei 1843–1847*, Pest, Beiml, 1848, 35–38.)

2 A republikanizmus politikai nyelvéről lásd TAKÁTS József, *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején – Egy tervezett kutatás hipotézise* = T. J., *A megfelelő ötvözet*, Bp., Osiris, 2014, 54–55.

3 Az *Életképek* „Hírlapi méh” rovatának írója már 1845 márciusában kihirdette a védegylet győzelmét. Véleménye szerint az előző hónapokban a mozgalom gazdasági és politikai célszerűségéről folytatott hírlapi vita a honi ipar pártolójának győzelmével zárult; „Kossuth, Tóth Lőrincz, Agricola ’s többen az ellenokokat megczáfólák”, a *Jelenkor* pedig az „ellenséget tökéletesen agyonverte”, vagyis „papíron [...] egészen nyerve van az ügy”. A divatlapok vidéki szemléi pedig az eszme társaséletben való gyors terjedését bizonyítják, előrevetítve annak végső diadalát. (Vö. *Életképek*, 1845. március 1., 288–289.) Ebben az évben maga a szervezet is gyorsan terjeszkedett; amikor a *Hetilap* 1846 márciusában „[t]öbb rendbeli tudakozás és kívánság következtében örömmel” közölte az egylet vidéki osztályainak listáját, azon már 144 filiálé

amelyet 1844 októberében alapítottak, a következő hónapok folyamán országos mozgalommá szélesedett, s Garay szövegének megjelenésekor már sikereinek csúcsához közelített. Ily módon a vers e szakaszával kapcsolatban könnyen támadhatott az a benyomásuk, hogy annak szerzője nem tett többet annál, mint hogy egyszerűen átemelte a képviseleti líra műfaji közegébe a honi ipar támogatására létrejött egyesület melletti agitációnak azokat a legfontosabb érveit és szlogenjeit, amelyeket az elmúlt mintegy fél esztendő során szónoki beszédekben, vitacikkekben, publicisztikai írásokban, sőt szépirodalmi művekben⁴ is számtalanszor elismételték, s olykor a versével csaknem azonos képekkel és frazeológiával adtak elő.

A keretversszakaiiban a csatadal műfaját imitáló szöveg („Föl, hazádnak védletére, / Honfi szív és honfi kar! / Még eddig meg tudta védni / Szép hazáját a magyar!” stb.) annak a krízisretorikának a kontextusába helyezi a költői exhortációt, amely már az Országos Védegylet megalapítása előtt is jellemezte az 1843/44-es országgyűlés vámügyi vitáit. Ezek során az ellenzék tagjai arra hivatkozva állították halaszthatatlanul sürgetőnek az aktuálisan fennálló, nemcsak igazságtalannak, hanem törvénytelennek⁵ is tartott, az országot „gyarmati sorba”⁶ süllyesztő, annak anyagi érdekeit Ausztria és az örökös tartományok gyarapodásáért feláldozó, gazdasági fejlődését akadályozó vámszabályok megváltoztatását,

szerepelt. (Vö. *Az országos védegylet vidéki osztályai alakulási rendben*, Hetilap, 1846. március 24., 426–427.) A lap egy néhány héttel későbbi, a fiókszervezetek számát megyei bontásban közlő cikkéből az is kiderül, hogy a vármegyék közül Árva az egyetlen, amelyben az egyesületnek nincs helyi osztálya. (Vö. *Az országos Védegylet vidéki osztályai*, Hetilap, 1846. április 3., 473.) Az Országos Védegylet történetéről lásd HORVÁTH Elza, *A védegylet története*, Bp., Révai és Salamón Könyvnyomdája, 1911; KOSÁRY Domokos, *Kossuth és a Védegylet: A magyar nacionalizmus történetéhez = A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve*, Bp., Athenaeum, 1942, 421–536.

4 1845 tavaszára már mindegyik műnemben születtek a témáról szóló alkotások. Csak néhány fontosabbat említve; Petőfi *Védegyleti dala* az előző év decemberében, Bajza *Ébresztő* című agitációs verse, illetve a *Magyar leány dala* Garaytól pedig 1845 januárjában látott napvilágot. Ahogy Degré Alajos *Eljegyzés álarcz alatt* című, ugyancsak a védegyletet propagáló vígjátéka, valamint Kelemenfy László *Egy font Pannonia-gyertya* című elbeszélése is elkészült ekkorra.

5 A gazdasági ügyeket az 1790/91: X. tc. alapján az országgyűlés illetékességi körébe tartozónak, s ezért azok rendeleti úton való szabályozását törvénytelennek tekintő közjogi érvelés jelentőségéről lásd például KOSÁRY, *i. m.*, 454–455; 461; 467–468; 474. Így, vagyis mint az ország függetlenségének és jogainak megsértését értelmezte 1844. november 9-i felszólalásában Klauzál Gábor, s indítványozta, hogy „határozatban fejeztessék ki a kereskedésünket bilincselő vámviszonyok igazságtalansága s törvénytelenége”. (Vö. *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*, VI, szerk. Kovács Ferenc, Bp., Franklin Társulat, 1894, 403–405.) Az alsótábla 1844. július 11-i ülésén felolvasott, a kereskedelmi választmány által javasolt ezt tükröző törvénycikkekkel lásd *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*, V, szerk. Kovács Ferenc, Bp., Franklin Társulat, 1894, 105–106.

6 Az 1843/44-es országgyűlésen gyakran hangzottak el az ország „gyarmati” helyzetére vonatkozó utalások. (Vö. például *Az 1843/44-ik évi... i. m.*, VI, 172; 267; 404; 266–267.) Ennek gazdaságtörténeti hátteréről valamivel korábban Fényes Elek részletesen írt *Magyarország statistikája* című munkájának a kereskedelemről szóló részében. (Vö. FÉNYES Elek, *Magyarország statistikája*, I, Pest, Trattner-Károlyi, 1842, 230–231.) Fényes elemzése szerint a 18. század végére határozott formát öltő birodalmi vámpolitika magyar külkereskedelmet és gazdaságot sújtó vonásai a 19. században is megmaradtak. (Vö. *Uo.*, 229–271.)

mivel azok egyszerre fenyegettek az ország rohamos elszegényedésével és a nemzet politikai függetlenségének elvesztésével.⁷ Az egyes polgárok és a hon anyagi végromlásának lehetőségét, ennek nyomán pedig a nemzethalál rémét is felidéző argumentáció a vámügyi kérdés törvényi rendezésére tett kísérlet sikertelenségét követően az azt – a korabeli kifejezéssel élve – „socialis téren” megoldani kívánó védegyelet leghatékonyabb mozgósító eszközévé vált.⁸ Ennek megfelelően már maga az egyesület alapszabálya is igyekezett igen kritikusként bemutatni egykorú közönségének a fennálló helyzetet, amelyben „a’ naponként rémítőbben terjedő köz elszegényedés’ örvényébe mindinkább több, és több honpolgárnak jóléte, szerencséje, nyugalma fogna sodortatni, s ez örvény el végre még nemzeti önállásunkat is eltemetéssel fenyegetheti”.⁹ A polgárokat élőlőszóban vagy írásban a honi ipar pártolására buzdító szerzők nem ritkán még ennél is határozottabban fogalmaztak, ahogy azt 1845 tavaszán elhangzó zalaszentgróti beszédében Deák Ferenc is tette, aki szerint az országos mozgalom célja „nem csekélyebb, mint a’ hazának a’ temetkező sír’ partjáróli visszarántása”.¹⁰ A Garay versét nyitó imperatívusz, e vesztély elhárítására mozgósítva, a hazafiság képzetéhez tartozó legalapvetőbb funkció betöltésére, a hon védelmére szólított fel; ennek eszköze azonban már nem az élet és vér feláldozását követelő fegyveres harc volt.

A védegyelet egy minden kétséget kizáróan újszerű szerepváltozattal bővítette a hazafiasként elfogadott magatartásformák addigi repertoárját. Alapszabálya első pontjának értelmében az egyesület végső célja szerint „ipart, és szorgalmat, és mi ebből következik jólétet kíván terjeszteni hazaszerte”.¹¹ Ennek feltétele pedig a vállalkozási kedv élénkítése és az ipari termelés volumenének növelése „a honi iparúzó osztályok munkásságának jutalmazóvá, s gyümölcsözővé” tétele, vagyis termékeik kelendőségének biztosítása által.¹² Mivel ez utóbbinak legfőbb akadálya az idegenben készült iparcikkek piaci túlsúlya és jelentős versenylőnyre a hazaiakkal szemben, ezért a mozgalom legközvetlenebb feladata nem más, mint hogy általa „a külföldi gyártmányok, és kézművek az ország piacáról lassanként kiszoríttatván a pénznek külföldi árukért kiözönlése meggátoltassék; s ekép’ a Nemzet [...] anyagi önállásra emeltessék”.¹³ Az ország gazdasági megerősítését

7 Bezerédy István a felirati javaslat elfogadását megelőző hozzászólásában közjogi érveléssel fűzte egybe az elszegényedés és az önálló nemzeti lét elvesztésének rémét: „Most már nem csupán az a kérdés, hagyjuk-e magunkat végelszegényülésünkben elporlani, hanem ezen válsz nemzeti önállásunkat is kockáztatja, mert az 1790-ik törvényben nyilván ki van mondva, hogy a vámszabályzat a törvényhozást illeti. 300 éve tapasztaljuk már, hogy felírásunknak semmi sikere nincs.” (Vö. *Az 1843/44-ik évi...*, i. m., VI, 402–403.)

8 Kosáry Domokos szerint ez, vagyis az egész országot „fenyegető elszegényedés érve” volt retorikai tekintetben az „egyik legsikeresebb fegyver” az ellenzék kezében a vámkérdésről folytatott viták során, és ez alapozta meg a védegyelet széles körű támogatottságát is. Vö. *KOSÁRY, i. m.*, 449–451.

9 *Az országos védegyesület alapszabályai és alakulásának rövid leírása*, [h. n.], [k. n.], [é. n.], 10.

10 *Deák Ferencz’ nézetei az Országos Védegyeletről*, Pesti Hírlap, 1845. március 30., 205.

11 *Az országos védegyesület alapszabályai*, i. m., 4.

12 *Uo.*, 3.

13 *Uo.*

Friedrich List protekcionista elgondolásai alapján¹⁴ elérni szándékozó egyesület azonban ennek megfelelő vámszabályok, vagyis jogi kényszerítő eszközök hiányában a belső piac védelmének feladatát az egyes háztartásokra hárította, és mint hazafiúi/honleányi erkölcsi kötelességet értelmezte. A védegyelet az akkoriban gyakran használt metaforával élve azt várta el a hon polgáraitól, hogy az ország határaitól „hiányzó” vámsorompókat saját házaik küszöbén felállított erkölcsi sorompókkal¹⁵ pótolják. Ez nem figuratív nyelven kifejezve egyszerűen azt jelentette, hogy az egyesületbe való belépésekor minden tag fogadalmat tett arra, hogy a következő hat évben „csak honi mesteremberek által fog dolgoztatni, s általában minéműségei tekintet nélkül semminemű ipar műczikkből, mellyből lakvidékén belföldi kapható, tudva külföldit nem veszen, nem csináltat, nem visel; s tőle függő gyermekei, vagy gyámoltjai, s azon cselédei által, kiket ruházattal ő lát el, nem viseltet”.¹⁶ A védegyelet a nemzeti érdek szempontjából értelmezte újra és töltötte fel pozitív erkölcsi tartalommal a konzumálás korábban ebben a tekintetben általában neutrálisnak számító, szélsőséges megnyilvánulásaiban pedig inkább kárhozottatott gyakorlatát, s létrehozta a *hazafias*, vagyis hétköznapi fogyasztását a nemzet iránti morális elkötelezettsége alapján (ön)tudatosan irányító/korlátozó *vásárló* típusát. Ezáltal pedig a honfiúi/honleányi szerep olyan változatát teremtette meg, amely egyesítette a hazafiság két, addig egymástól világosan elválasztott funkcióját, vagy működési területét. Az ország és nemzet jövőbeli jólétének garanciáját jelentő fogyasztói magatartás gazdasági irányultsága, hétköznapisága és békés volta miatt inkább az olyan *fenntartó* tevékenységekhez hasonlított, mint a fizikai vagy szellemi munka. Ugyanakkor a vásárlóként honát az idegen befolyástól óvó, azt függő, „gyarmati” helyzetéből felszabadítani igyekvő, a határokról „hiányzó vámsorompókat” a saját háza küszöbén felállító polgár a tradicionálisan a nemesség önértelmezésének legfontosabb elemét jelentő honvédő,

14 Lásd LIST Fridrik, *A' politikai gazdálkodás nemzeti rendszere*, I–III, ford. SÁRVÁRY Antal, Kőszeg, Reichard Károly, 1843.

15 A kép több variációban felbukkant a kérdésről folytatott országgyűlési viták során is. Zsoldos Ignác Veszprém megye követeként úgy érvelt, hogy a jelen helyzetben szükséges az „anyagilag védő vámsorompók mellett erkölcsi vámsorompókat is húzni a külföld ellen, s ez a honi termények melletti lelkesedés”. (Vö. *Az 1843/44-ik évi...*, i. m., V, 117.) Szentkirályi Móric a megegyezés sikertelensége esetére végső kényszer szülte megoldásként látta „szükségesnek azon módhoz nyúlni, mi rendkívüli erőltetéssel van egybekötve, t. i. ha nem állíthatjuk fel gyárvédő sorompóinkat határainkon, állítsuk fel ajtónk küszöbén”. (Uo., 128.) Bezerédj István pedig így használta a képet a felirat elfogadását megelőző felszólalásában: „Ha a magyar kormány nem elég erős műiparunk kifejtésére a határokon védvámokat felállítani, állítsuk azt fel mi – mint már mondatott – és fel kell állítanunk saját ajtaink küszöbeinél!” (Uo., VI, 402.) A metafora az országgyűlés lezárulása után is használatban maradt a védegyeleti vitákban és a mozgalom melletti agitációban: „Most arról van szó, hogy azon a' képviselő tábla által helyeslett védrendszert, mellyet hazánk határain, honi iparunk' javára fel nem állíthatunk, egyéni-leg alkalmazzuk.” (TóTH Lőrinc, *Az Ipar-védegyelet ügyében I.*, Pesti Hírlap, 1844. december 1., 819.)

16 *Az országos védegyesület alapszabályai*, i. m., 4.

megtartó funkcióval (és annak éthoszával) is azonosíthatta saját viselkedését.

Az *Iparvédegyleti dal* csatadalszerű kezdő strófáját követő versszakai azonban, a refrénként visszatérő iparvédelmi buzdítások („a honi műiparnak / Védelmére fogj kezet!”) dacára, az expozíció felidézte zsáner műfaji jellegzetességeinek el-
lentmondva nem annyira az érzelmekre hatva mozgósítanak, mint inkább ért-
hetővé próbálják tenni a közönség számára az új és szokatlan hazafiúi szerepvál-
tozatot. Garay bennük részletes magyarázatokkal igyekszik meggyőzni olvasóit
a hétköznapi fogyasztás hazafias tettként való értelmezhetőségéről, valamint a
nekik felkínált hazafias vásárlói szerep gazdasági célszerűségéről:

Ős időben kardot edzél,
S vértül ázott lobogód;
Most a kardot és a zászlót
Mint iparműt magad ódd,
Hogy mit önkezed csinálhat,
Pénzért azt mástól ne vedd;
Föl tehát, a hon iparnak
Védletére fogj kezet!

Ős időkbén vérrel szerzéd
S azzal védéd szép hazád;
Vér helyett most munka kell csak,
Fölkarolni a mit ád.
De a munka csak úgy áldás
Ha remélhet keletet,
Föl tehát a hon iparnak
Védletére fogj kezet!

Az elsőként idézett strófa a hazafias vásárlás lényegét megfogalmazó parancsá-
ban („mit önkezed csinálhat / Pénzért azt mástól ne vedd”) könnyen felismerhető
a korábban citált védegyleti eskü parafrázisa. Mint ahogy a következő versszak
ezt piaci/gazdasági tekintetben értelmező passzusaiiban („a munka csak úgy áldás
/ Ha remélhet keletet”) sem nehéz azonosítani az egyesületi alapszabály (és per-
sze számos más agitációs szöveg) hasonló funkciójú helyeit. Ezeknél cseppet sem
eredetibbek a versnek a hazai gazdaság védelmét a honvédelem (h)ősi példáival
azonosító, azonos alanyhoz társító, konkrét megvalósulásuk differenciáját pedig
epokalista argumentációval¹⁷ magyarázó passzusai sem. Egyetlen példát idéz-
ve, ilyen, a hétköznapi vásárlásban megnyilvánuló hazafiúi cselekvés pátoszatát is
növelő összevetéssel élt nem sokkal korábban Deák Ferenc is:

„Vannak minden időnek saját kötelességei: apáink pánczélban fizet-
ték le a' hazának tartozásukat; de mig ők nem egyedül tüzhelyökért,
hanem egész Europaért küzdött nehéz harcokban évek' hosszú so-
rán szívök' vérért folyatták, addig más nemzetek a' béke' olajága alatt

17 Erről lásd TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Bp., Osiris, 2007, 64.

az ipar és szorgalom' pályáján előrehaladtak. Megtették tehát apáink, a' mit tenniök kelle; mert hazát tartottak meg és hagytak hátra nekünk. Azonban igen rosszul vélekednék, ki azt hinné, hogy csak harczok' zivatara sodorhat el egy nemzetet; van még egy más, lassubb, de disztelen és aljas nemzeti halál is – a' *közelszegényülés, vagy nemzeti sorvadás*. Ettől hazánkat megóvni a' jelen időnek föltétlen parancsa, nekünk legszentebb kötelességünk, legmagasztosb honfitisz-tünk.¹⁸

Az egykori és jelenbeli honvédelem feladatainak különbségét az *Iparvédegyleti dal* második strófája az epokalista logikának megfelelően a kor viszonyaival, a cselekvési környezet megváltozásával, pontosabban – a vers csatadalszerű felütéséhez illeszkedve – az ellenség karakterének módosulásával indokolja:

Ősi időkben vad tatárság
Harczra hitt és dúlni jött;
Most a sima fényüzés áll
Házad és kapúd előtt,
Mint barát kér bebocsátást,
De, te nézd mint ellened –

A múltbeli barbár és pusztító, nyílt fenyegetést jelentő ellenféllel szemben az új ellenség startégiája a disszimuláción alapul; nem üzen hadat a nemzetnek, hanem barátságot színlelve érzéki örömökre csábítja annak tagjait. Jellemzése alapján az új ellenség nem tűnhetett egészen ismeretlennek a korabeli közönség számára, hiszen annak leírása ebben a formában erősen emlékeztet a gazdagsággal és a luxus terjedésével a társadalom számára fontos erények eltűnését és végső soron a közösség pusztulását asszociáló, régtől ismert republikánus felfogásra. Mivel a vers következő két versszaka ebből levezetve adja elő az aktuálisan elvárt hazafiúi magatartás értelmezését, a korabeli olvasónak joggal támadhatott az a benyomása, hogy a neki felkínált új szerepet Garay kifejezetten a luxusról való lemondás morális imperatívuszára alapozva határozza meg. A költemény ötödik strófája azonban ezt a lehetőséget egyértelműen kizárja:

S mi az, a mivel kecsegtet
Az ellenséges barát?
Kéjes ízt ígér az ínynak,
Testnek ékszert s szép ruhát,
Nézz körül! nem kapható-e
Itthon mind ez élvezet?
Ha a honi műiparnak
Védelmére fogsz kezét.

18 DEÁK, *i. m.*, 205. A Deákéhoz hasonló, az ipart pártoló vásárlói magatartást az egykori honvédő harcok példájához viszonyítva értelmező magyarázatokkal nem ritkán találkozni a korban. Erre építette fel a *Pesti Hírlapban* megjelent vitacikkének argumentációját többek között Madách Imre is. (Vö. TIMON [Madách Imre], *Iparvéd-egyesület*, *Pesti Hírlap*, 1844. november 17., 787.)

Ez utóbbi sorok értelmében a hon sorsát szívében viselő polgárnak, ellentétben az eddig elmondottakkal, nem kell harcolnia a luxus csábításai ellen, nem kell leküzdenie a testi élvezetek iránti vágyát. Feladata jóval inkább az, hogy szenvedélyeit helyes irányba terelve élje ki. Az *Iparvédegyleti dalban* a luxussal szemben a hazafitól elvárt magatartás bemutatásának ambivalenciája a védegyleti agitáció ellentmondásosságát tükrözi. Ez utóbbiban ugyanis a magyarországi ipart pártoló fogyasztói attitűd gyakorta asszociálódott az erkölcsök rombolójaként láttatott (külföldieskedő) fényűzés csábításának való ellenállás erényével. Sőt, a kérdésben megszólalók közül sokan éppen ebben látták a védegyleti mozgalom lényegét. A Pest megyei közgyűlés egyik felszólalója a mozgalom támogatását azért tartotta fontosnak, mivel az arra az útra vezet „mellyen a' hazafiság nélkülözni tanul, hogy kikerülve a' fényűzés enyészettel fenyítő mélységeit, biztos jövőnek mehessen elibe”.¹⁹ Az *Életképekben* közölt írásában Pongrácz Lajos a védegylet céljának elérését garantáló legfontosabb eszközök egyikeként tárgyalta ugyanezt. A cikk mint „a' gazdaság és gazdagság főellenségét” mutatta be a luxust, amelynek feltétlenül gátat kell szabni, „ha akarjuk, hogy e' hon jólét- és virágzásra fölmerüljön”.²⁰ Pongrácz érvelése szerint a mozgalom gazdasági tekintetben csak úgy érhet el sikereket, ha mint a „nemzetünket végenyészettel már-már fenyegető fényűzés száműzője” az egyszerűséget teszi a „kényelem és jólét kiapadhatatlan kútforrásává”.²¹ Több szerző pedig az iparpártoló funkciótól lényegében függetlenül, kifejezetten a neki tulajdonított morális célkitűzésben és annak a nemzetre gyakorolt üdvös hatásában nevezte meg a védegylet igazi jelentőségét. A *Jelenkor* egyik cikkének szerzője azzal utasította vissza a *Budapesti Híradónak* az egyesület cél- és észszerűségét kétségbe vonó szemleíróját, hogy az, „ha csupán mint mérsékleti társulat tekintetik is, szerfölött sok jót áraszthat e' hazára”. Hatalmas pátozzsal előadott fejtegetéseinek fényében úgy tűnhet, hogy a mozgalom elsődleges törekvése nem is annyira az ország gazdaságának felkarolása, mint inkább a nemzet eredeti erkölcsi karakterének helyreállítása, amelynek megváltozását az elszegényedés elsődleges okaként jelölte meg a szerző. Értelmezésében a védegylet létének oka, hogy annak alapítói és támogatói „bejárván széles e' hazát, látták a' nyomort, Kárpátoktól Adriáig szemlélték haldoklásiban az ős erényt, kiveszni apáink ma már névről is alig ismert boldog egyszerűségét”, ezért elszánták magukat „arra szentelni éltöket erejük fogytáig, hogy a' hon a' pazar-fényűzés mirigyétül tisztuljon meg, 's az eltévedt rokonok visszavezettessenek az igaz ösvényre”. A mozgalom célja ennek fényében nem gazdasági jellegű; lényege a nemzet morális regenerációja:

19 Jelenkor, 1844. november 28., 413. A Baranya megyei gyűlésen elhangzó követi beszámolójában a védegyletet egyébként (gazdaság)politikai szempontból ellenző, annak taktikáját pedig kifejezetten veszélyesnek ítéző ifjabb Mailáth György is csupán ebben az egy tekintetben értett egyet annak törekvéseivel, s arra buzdította közönségét, hogy kerüljék „a szerfölötti fényűzést, az idegen árucikknek túlbecsülését”. (Nemzeti Ujság, 1844. december 21., 412–413.)

20 Vö. PONGRÁ CZ Lajos, *Fényűzés és egyszerűség. Adalékul a' védegyleti eszmékhez*, *Életképek*, 1845. január 8., 69; ill. 71.

21 *Uo.*, 69.

„visszaidézni azon erkölcsi tisztaságot, mely ha megvész, Roma ledül 's rabigába görbed.”²² A külföldi termékekről lemondó vásárló a korabeli sajtóban gyakran tűnik fel úgy, mint aki fogyasztói szokásainak átalakításával nem csupán az ország gazdasági fejlődését segítheti, hanem a luxus elleni küzdelem harcosává is válhat:

„Ha a védegyeletnek olly irányba indulnia sikerül, miszerint közönséges kartonkelmék' viselete dísz és büszkeségül fog tekintetni, ha, mert rendes bálkelméink nincsenek, azokat nem drágább (selyem), hanem olcsóbb kelmékkel pótolni hölgyeink elég erősek lesznek: akkor a védegyelet' erkölcsi hatása szebb, magasztosb lesz, mint minden anyagi eredmény, mely belőle hazánkra hárul: mert ez önmegtagadásnál hatalmasb gát nem állíttathatik fel a fényűzés' ellenében.”²³

Az 1845-ös farsangi szezon báli tudósításai a belföldi gyártású anyagokból készült öltözetben megjelenő „hölgyeket” rendszerint nem egyszerűen a „hazai műipar iránt” mutatott „nemes részvét”²⁴ miatt mint „a' honi ipar egy-egy nemtőjét”²⁵ dicsérték, hanem mint a „külföldieskedés, fényűzés ellenében” a közjóért „minden áldozatra kész” honleányi erény megtestesítőit.²⁶

22 E-y., *A' Budapesti Híradó szemle-írójához*, Jelenkor, 1844. december 15., 598.

23 Honderű, 1844. december 21., 406.

24 Életképek, 1845. január 18., 96.

25 Életképek, 1845. január 24., 124.

26 *Pesti Divatlap*, 1844. utolsó szám [a dátum megjelölése nélkül], 195. A fent idézett, a „zalai hölgyekre” vonatkozó megjegyzésekhez hasonló méltatásokkal sűrűn találkozni 1844–1845 telének báli beszámolóiban. A divatlapok magukat a bálakat is igyekeztek nem csupán a külföldi divatcikkeket, hanem általában véve a luxust elutasító hazafiúi/honleányi magatartást demonstráló eseményekként beállítani. A *Pesti Divatlap* 1844 novemberében a következő év elejére tervezett táncmulatságok beharangozását a következőképpen indította: „A nemzeti öröm legtisztább érzetével van szerencsénk hirdetni, hogy [...] a jövő farsangon fővárosunkban több nemzeti *táncvígalom* fog tartatni, mellyekben a résztvevők leginkább *belföldi kelmékből készített s magyaros szabású öltönyökben* fognak megjelenni, nem fényesen, nem pazar pompával, hanem egyszerűen mint olly komoly és szegény nemzetéhez illik, mint a mienk.” (*Pesti Divatlap*, 1844. november 24., 123.) A divatlap szerkesztője a következő év végén a külföldieskedő fényűzés visszaszorulását nevezte meg az elmúlt időszak a nemzet jövője tekintetében legbiztatóbb jelenségeként: „Gyönyör most látni, kivált azelőtt külföldies fényűzéshez szokott hölgyeink honleányi nemes versenyzését, mint hányják el magokról a külföld fényes de kártékony foszlányait, s milly lelkesedéssel, milly büszke önérzettel viselik a bár egyszerűbb honi kelmét, míg a férfiak közül sokan nem szégyellnek, mint azelőtt, durva (de a hon szelíd nemtője által nyújtott) honi kelmékben, a legfényesebb körök színe előtt is megjelenni, sőt nyugodt öntudattal tapasztalják, hogy így is csak olly emberek mint azelőtt voltak, sőt hogy csak így – valódi magyarok. [...] Hátha még tekintetbe vesszük azt, miszerint e nagyszerű eszme valósítása, életbehozása végett, még a kényelem és kéj rabjai közül is, többen önkénytelen sereglének az önmegtagadás, a nélkülözés szigorú zászlója alá, [...] nemde mindez a legtisztább hazafiúi öröme és bizodalomra buzdíthatja még azt is, ki talán nem szokta az élet, kivált a magyar élet kecsegtető reményeinek bájvilágát vérmes, rózsaszínű szemüvegen át tekintetni!” (VAHOT Imre, *A magyar társasélet jövője*, *Pesti Divatlap*, 1845. december 4., 1196.)

Bármilyen lelkesítő és bármennyire jól használható volt is az agitációban a hazafias vásárló, a fényűzés iránti vágyát a közösség javának érdekében feláldozó jó polgár republikánus erényeivel való felruházása, az éppúgy ellentétben állt a védegyleti mozgalom valódi céljaival, mint az azt megalapozó gazdaságelméleti elgondolásokkal. Friedrich List a mozgalom elméleti háttérét adó könyvében a luxust (persze másoktól is ismert argumentációval) nem a közösség erkölcsének megrontójaként és anyagi erőforrásainak pusztítójaként, hanem éppen ellenkezőleg, mint jólétének és folyamatos fejlődésének garanciájaként láttatta. Érvelése szerint az ennek alapját jelentő olyan – a republikánus felfogás szerint kifejezetten bűnöknek számító – szenvedélyek, mint a hiúság, bírvágy²⁷ nem csupán hasznosak az egyes országok gazdasági fejlődésének tekintetében, hanem e fejlődés mozgatóerejét és katalizátorát jelentik. Egyszerűen azért, mivel a polgárt egyre újabb és újabb javak megszerzésére, ezáltal pedig az ehhez szükséges anyagi források megteremtésére, restségének leküzdésére és munkára ösztönzik, vagyis egyszerre és folyamatosan növekvő mértékben élénkíti a termelést és a fogyasztást, erősíti a gazdaságot, növeli a jólétet.²⁸ Ha a védegyleti agitációban gyakran találkozni is a külföldi iparcikkek vásárlásáról való lemondást a fényűzés terjedése elleni küzdelemként értelemező gondolatmenetekkel, az ősi erények, egyszerű erkölcsök regenerációja mint morális cél valójában ellentétben állt a mozgalom gazdasági törekvéseivel, sőt részben az ezek elérése érdekében alkalmazott módszerrel is. Mivel a honi ipar védelmét a belföldi piac biztosításával elősegíteni kívánó egyesület célja nem a fogyasztás volumenének csökkentése, hanem a hazai termékek iránti kereslet folyamatos növelése volt, ezért tagjait valójában nem az anyagi javak megszerzésére és élvezetére irányuló vágyaik elfojtására, hanem ezek megfelelő módon történő kielésére próbálta ösztönözni. „A’ fényűzés minden más országokban áldás, csak a’ magyaroknak átok – átok azért, mert csak innét szívja külkezekbe a’ pénzt, míg más országokban a’ gazdagok jövedelmeknek fölöslegét iparúzó honfiaik’ kezébe rakják.”²⁹ Deák Ferenc 1845 márciusában elmondott beszéde szerint a luxus élvezete nem erkölcsi, csupán anyagi kockázatot jelent a hon és polgárai számára, ám ezt is csak kielégítésének helytelen módja miatt. A gondolatmenet pedig azt is implikálja, hogy megfelelően irányítva a fényűzés bűne hazafiúi erénnyé válhat, amely a haza számára „áldássá” változtathatja az azt ed-

27 Erről lásd Albert O. HIRSCHMAN, *Az érdekek és a szenvedélyek – Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt*, ford. PÁSZTOR Péter, Bp., József Műhely Kiadó, 1998.

28 Vö. LIST, *i. m.*, II, 242–244. Hasonló gondolatmenetekkel persze a korabeli olvasók számos szövegben találkozhattak. Karvasy Ágoston szintén ekkoriban napvilágot látott összefoglaló munkájában külön fejezetben foglalkozott a luxus kérdésével, felsorolva az ellene és mellette felhozható érveket. Eszmefuttatásának summázata pedig az, hogy „a fényűzés elkerülhetetlen következménye a műiparban haladásnak, és a javak összehalmozásának, egyszersmind egyik a legerősebb rugók közül, mellyek az embert szorgalomra, s tehát nagyobb jövedelemszerzésre sarkalják, tovább hatalmas eszköz az érzelmek és erkölcsök nemesítésére”. (KARVASY Ágoston, *A politikai tudományok rendszeresen előadva*, II, *A statusgazdasági tudomány*, Győr, Streibig Klára betűivel, 1843, 148–149.)

29 DEÁK, *i. m.*, 205.

dig sújtó „átkot”. Ahogy a *Honderű* szarvasi levelezője fogalmazott: „A sok szükség lehet honibűn, ha az országot a külföld’ rovására szegényíti, de lehet erény is, ha az ipart fejleszti, s így tekintve, a védegyelet fontos tárgy.”³⁰

Az *Iparvédegyeleti dal* ötödik strófája a védegyelet számára megfelelő hazafiúi/honleányi szerepváltozatnak ez utóbbi értelmezésén alapul, az abban megfogalmazott, a költemény megszólítottját a honi termékek fogyasztására és élvezetére biztató, a magyar képviseleti líra hagyományában valóban szokatlan ajánlatát pedig az ezt követő, a fertilitas Hungariae tradicionális toposzát az agitációs célnak megfelelően átformáló három versszak legitimálja.

Szent a föld, mit őseidnek
Vére szentesíte meg,
És ha csak szentek volnának
E lapályok, e hegyek!
Ím de dús a föld növénye,
Ha kéjlelő inyedet
Nem csiklandja még eléggé:
Védelmére fogj kezét!

És az ékszer?... hol van ország,
Mellynek több bányája van?
Hol hegyekben és folyókban
Egyaránt bő az arany?
Három ország fényűzését
Láthatja el ékszered:
Csak a honi műiparnak
Védletére fogj kezét.

S a ruhára nincs-e nyájad,
Kecske- és juh mint az ár?
És ha kell, selymét odadja
Néked is a kis bogár...
De hogy mint virág a kertet,
Ékesítse testedet:
Kell, hogy a honi iparnak
Védletére fogj kezét!

A hagyományosan az ország természeti gazdagságának bizonyítására és a hazafiúi büszkeség felkeltésére hivatott lista, amelynek legfontosabb – a föld a növénytermesztésre és állattenyésztésre való rendkívüli alkalmasságát, illetve ásványkincsekben, különösen pedig nemesfémekben bővelkedő voltát bemutató – tételeinek felsorolására Garay dalának e szakasza épül, ha nem is eredeti funkciójában, de jól hasznosíthatónak bizonyult a védegyeleti agitáció céljaira. *A’ politikai gazdálkodás nemzeti rendszerében* Friedrich List azon felül, hogy a „népek terményező erői (produktive Kräfte)” közé sorolta a „természeti alapok és anyagi tőkék”³¹ birtok-

30 Honderű, 1844. november 14., 387.

31 LIST, *i. m.*, I, 66.

lását, a valódi, vagyis úgy gazdasági, mint politikai tekintetben önálló nemzeti lét legalapvetőbb feltételeinek egyikeként határozta meg azt. A Sárváry Antal fordításában „szabdás”, a német eredetiben „normalmäßig” jelzővel illetett nemzetnek a szerző szerint csak az nevezhető, amely „egy közös nyelvvel és iralommal, egy *különbféle természeti erőforrásokkal felruházott* [kiemelés tőlem – S. L. A.], terjedelmes és jól körkörösített (arrondirt) földtérrel, és nagy népességgel bír”.³² List további magyarázatai még egyértelműbbé teszik, hogy a „normál”, szabályszerű nemzetdefiníciójában a „földtérre” vonatkozó elvárások nem pusztán a saját haza birtoklását jelentik:

„A' nagy népesség, 's egy tág, *különbféle természeti tőkékkel* (Naturfonds) felruházott földtér: lényeges megkívántóságok a' szabdas nemzetiséghez. Azok mind a' szellemi képzettségnek, mind az anyagi kifejlésnek, mind a' politikai hatalomnak, alapfeltételeit teszik. A' népszámára, és földtérére nézve korlátolt nemzet; kivált ha külön nyelve van, a' művészetek és tudományok gyarapításához, csak nyomorult iralommal, és nyomorult intézetekkel birhat, a' kis status sohasem hozhatja földtérén belől a' *különbféle terményezés ágakat, telyes kiképzésre.*”³³

Az ilyen nemzet, folytatja List, csak az erősebb nemzetekkel való szövetkezés útján, „s a' nemzetiség előnyeinek valamely részbeni feláldozása és mértékfeletti erő megfeszítés által tarthatja meg nyomorultan önállóságát”.³⁴

A védegyeleti mozgalom szempontjából az ország természeti erőforrásainak gazdagságát igazoló fertilitas Hungariae toposz használata az *Iparvédegyeleti dalban* azért is fontos lehetett, mivel az List elgondolásai alapján nem csupán az önálló nemzeti létre való alkalmasságot bizonyíthatta, hanem a gazdasági függetlenség elérésére választott, a szabad kereskedelmet időlegesen korlátozó eszköz alkalmazhatóságát és célszerűségét is. A német közgazdász azon országok közül, amelyek Magyarországhoz hasonlóan arra készülnek, hogy megtegyék a fejlődésük szempontjából kitüntetett jelentőséggel bíró lépést, s a mezőgazdasági stádiumot elhagyva elérjék az azt követő „földművelési 's egyszersmind kézműzési kort”, kizárólag azoknak javasolta a szabad áruforgalom védővámokkal való korlátozását, amelyek „minden arra megkívántató szellemi és anyagi tulajdonokkal, és eszközökkel bírnak, hogy saját kézműerőt állítsanak, és azáltal a' pallérozottság, és politikai hatalom legmagasabb fokára felküzdjenek, de azonban már sokkal elébb haladt külföldi kézműerővel vetélyzet által előlépteikben még is feltartóztatnak”.³⁵

32 LIST, *i. m.*, II, 81.

33 *Uo.*, 82.

34 *Uo.*

35 LIST, *i. m.*, II, 85.

A List felállította feltételrendszer teljesülését bemutató régi toposz Garaynak a védegyelet mellett agitáló versében így annak eszköze lehetett, hogy mint a haza jólétéért folytatott gazdasági küzdelem észszerű és célszerű módját igazolja „a' saját kézműerő beültetése és oltalmazása céljából [...] a' kereskedési megszorítást”³⁶ az ezt érvényre juttató vámtörvények hiányában azok „surrogatumaként” a vásárlói magatartás egyéni, erkölcsi alapú szabályozásával megoldani kívánó mozgalom által követett stratégiát.

Noha a fertilitas Hungariae toposz mindezek alapján igen hasznosnak mutatkozik a nemzeti ipar védelmére buzdító érvelés megalapozásában, ugyanakkor eredeti formájában nyilvánvalóan ellentétes az ezt propagáló mozgalom célkitűzéseivel. Egyszerűen azért, mivel a minden jóban bővelkedő hon árkádiai idilljének képeiből összeállított katalógus éppen azt az állapotot, vagyis az ország mezőgazdasági, „nyersterményezői” státuszát mutatta kívánatosnak, amelynek kényszerű fenntartása a védegyeletisták szerint az ország fokozatos elszegényedését okozta, végső soron pedig a nem csupán gazdasági, hanem politikai értelemben vett függetlenség elvesztésével is fenyegetett. A kedvező természeti adottságok, az anyagi erőforrások birtoklása természetesen List értelmezése szerint is csupán szükséges, de önmagában semmiképpen sem elégséges feltétele a valóban önálló, vagyis politikai és jogi, szellemi és erkölcsi tekintetben is teljesen kifejtett, függetlenségét és érdekeit védelmezni képes nemzetté válásnak. Ehhez ugyanis elengedhetetlen a gazdasági fejlődés legmagasabb fokának elérése, vagyis az, hogy „a' földművelés, a' kézműzetek és a' kereskedés egyenlően kiképezve” legyenek.³⁷ Garay agitációs költeményében pedig pontosan ennek megfelelően formálta át a gazdag ország képzetét kifejező tradicionális katalógust. Az *Iparvédegyeleti dal* ugyan lelkesen beszél a haza földjének szinte hihetetlen termékenységéről („Ím de dús a föld növénye”; „nincs-e nyájad, / Kecske- és juh mint az ár?”), sőt a toposzt használó korábbi versekben – mint például Berzsenyi *Magyarország* vagy *A Balaton* című költeményei – igen hangsúlyos versengő szándék, az aemulatio sem hiányzik az 1845-ös szövegből: „...hol van ország, / Mellynek több bányája van? / Hol hegyekben és folyókban / Egyaránt bő az arany?” Garay költeményében azonban mindezek leírása nem a célt jelenti; a hagyományos katalógus nála egy a fertilitas Hungariae képzetéből kiinduló, ám azon egyértelműen túlmutató, azt továbbfejlesztő argumentáció előkészítésére szolgál. Ha némiképp túlzó is az a kijelentés, hogy a költő versének ebben a szakaszában „egy lelkiismeretes szakférfitú pontosságával megy át a különböző iparágakon”,³⁸ az *Iparvédegyeleti dal* valóban nem egyszerűen a haza természeti értékeit listázza, hanem ezekkel együtt a belőlük készíthető termékeket is számba veszi. Ebben a katalógusban a föld növé-

36 *Uo.*

37 „A' csupa földművelési nemzet [...], olyan egy karú egyén, ki idegen kart használ, melynek segélyéről azonban nem minden esetekre van biztosítva. Ellenben a' földművelési- és kézműzetesi-nemzet olyan egyén; kinek rendelkezésére két saját karjai állnak készen.” *Uo.*, 88.

38 LENGYEL Géza, *Kossuth Lajos korának iparvédelmi mozgalmi*, Magyar Gyáripar, 1923. április 1., 6.

nye mint kiváló minőségű élelmiszer, a bányák és folyók aranya ékszerré változva potenciális exportcikként, a nyájak gyapja és a selyem pedig mint textilipari alapanyag, végső soron mint divatcikk nyeri el valódi funkcióját. Garay a védegyleti agitáció céljaihoz alkalmazva dinamizálta a fertilitas Hungariae toposz hagyományosan csupán a haza természetes adottságainak tételes felsorolását tartalmazó statikus inventáriumát. Az ország gazdagsága ebben elsősorban már nem csupán mint büszkeségre okot szolgáltató birtokolt érték (kincs), hanem valóban mint a „terményező erő”, a produkciónak forrása jelenik meg, annak egyes tételei pedig nem állapotleírások, hanem (gazdasági) folyamatok elbeszélései.

Azzal, hogy a (természeti) kincsekben bővelkedő, gazdag ország statikus képét a produktív és jól prosperáló haza dinamikus modelljére cserélte a maga fertilitas Hungariae értelmezésében, a „külfölddel” való emulációt valódi versengéssé, annak eredeti, a hazafiúi büszkeség és elégedettség érzésének felkeltésére szolgáló funkcióját pedig a honi gazdaság folyamatos fejlesztésére serkentő exhortációvá alakította. Ez a haza felvirágoztatására buzdító felszólítás azonban nem, vagy legalábbis nem kizárólag a hazafias érzelmekre és morális elkötelezettségre, hanem legalább ennyire a polgárok érzéki örömök iránti vágyára apellál. A három versszakban kifejtett katalógus tételei nem pusztán az ország gazdasági erejét növelő, vagyis a nemzet mint közösség érdekeit szolgáló ipar termékeiként, hanem kifejezetten a hazafi mint vásárló igényeinek kielégítésére hivatott *fogyasztási cikkek*ként jelennek meg. Ezzel pedig az *Iparvédegyleti dal* a honfi/honleány és a haza közti viszonyt egy, a magyar képviseleti lírában addig ismeretlen változatát vezette be. Ebben a viszonyban a hon már nem csupán védelmezendő „szent” föld, amelyhez erkölcsi kötelességei fűzik a polgárt, s nem is csupán a hazafiúi érzelmek tárgya, hanem az érzéki örömök biztosítója, az eredetüket tekintve minden közösségi vonatkozásától független individuális vágyak és szenvedélyek kielégítője is.

A hazafi/honleány és a hon közti viszony ilyen értelmű, az egyéni élvezetet legitimáló újrafogalmazása azonban nem igazán volt megalapozható a képviseleti líra tradicionális retorikai eszköztárával. Az *Iparvédegyleti dal* ötödik strófájában Garay érvelési stratégiája valóban megváltozik; a külföldi luxuscikkek honi termékekkel való helyettesítésére vonatkozó felszólítása („Nézz körül! nem kapható-e / Itthon mind ez élvezet?”) imperatív modalitása ellenére már nem a közösséget megszólító költő parancsaként hangzik el, jóval inkább a vásárlót versenytársánál jobb ajánlattal kecsegtető kereskedő hangján szólal meg. A fertilitas Hungariae toposz ezt követő katalógusa pedig ennek az ajánlatnak a részletező kifejtéseként funkcionál. Másképp fogalmazva, az agitációs dalnak ez a része elsősorban már nem közösségi érzéseire és morális kötelezettségeire apellálva buzdítja a honi ipar támogatására a hazafiakat és honleányokat, hanem mint piaci szereplőt, egyéni vágyain és igényein keresztül próbálja fogyasztásra ösztönözni a vásárlót. A lelkesítés és mozgósítás egy a hazafias lírától idegen meggyőzési technikának, a termékek kereskedelmi értékesítését támogató reklámnak rendelődik alá.

Bármennyire idegenül hason is a (hazafias) magatartás befolyásolásának ez a módja egy képviseleti vers közegében, a reklám alkalmazása meghatározó je-

lentséggel bírt a védegyeleti agitációban.³⁹ Mivel a mozgalom gazdasági célját, a magyar ipar megerősítését és ezáltal az ország és nemzet jólétének, valamint gazdasági és politikai függetlenségének biztosítását a vásárlói attitűdök (át)alakítása és a belföldi áruk iránti kereslet volumenének növelése által kívánta elérni, közvetlen és legfontosabb feladata nem egyéb volt, mint „fogyasztókat teremteni”⁴⁰ az iparcikkek egy jól meghatározható köre, a honi gyártmányok számára. Ezzel pedig a hazafiság a védegyelet által megteremtett új formája egy, a korábbi szerepváltozatok esetében fel sem merülő problémát is létrehívott; a hona és nemzete felé elkötelezett vásárlónak ahhoz, hogy eleget tehessen a köz iránti kötelességének, pontos és részletes információkkal kellett rendelkeznie az e célnak megfelelő árukról: „A honi gyárnoknak, iparművesnek s hazai iparművekkel foglalatokodó kereskedőnek legfőbb érdekében áll ismertetni, hogy műveinek kelendősege, tehát szorgalmának jutalma legyen. A honi műipart pártolni hajlandó közönségnek pedig szintúgy érdekében áll, tudni, hogy mi, hol s kinél kapható, különben a honi műipart a legjobb akarattal sem pártfoghatja.”⁴¹ Az Iparegyesület lapokban közzétett felhívása a közös érdekre hivatkozva, „hazafiúi bizdalommal” kérte a gyártókat és kereskedőket, hogy mustráikat, árjegyzékeiket küldjék el a szervezet számára, adják meg üzletük vagy üzemük pontos címét, s azt is, hogy „minő kiterjedésbeni s minőségbeni rendelmények elvállalására volnának készek”. Mivel a vevő és eladó közti kapcsolat megteremtéséhez fűződő közérdek – ahogy arra a felhívás is utal – tökéletesen egybeesett a magyarországi „gyárnokok” és iparosok, valamint az ezek termékeit forgalmazó kereskedők magánérdekével, ezek természetesen az Iparegyesület szervezte központi adatgyűjtést és információszolgáltatást megelőzően elkezdtek felhívni a publikum figyelmét az új fogyasztói csoport igényeinek megfelelő cikkeikre.

A *Jelenkor* már 1844. október 6-án (az országos egyelet hivatalos megalakulásának napján) arról írt, hogy „Pesten magány- és nyilvános köreinkben legélénkebb tárgya most a' társalgásnak a' gyár-védegyelet”. A beszámoló szerint a közönség nagyobb része lelkesen támogatta a kezdeményezést, „[c]sak a' kereskedők szöppentek meg egy kissé, hogy majd mind nyakukon szárad a' sok külföldi árucikk... de a' kereskedő hamar megvigasztalja magát, 's már egy kettő ki is hirdette, hogy

39 Kosáry Domokos is utalt erre Kossuthnak a *Hetilapban* 1845 tavaszán megjelent *Legújabb iparmozgalmaink* című cikksorozata kapcsán, amely „névszerint, szinte egyenként sorolja fel, dicséri meg, sőt ajánlja a vállalatokat és árucikkeiket”. (Vö. KOSÁRY, *i. m.*, 487.) Efféle, „bűjtatott” reklámokkal az előző év végének védegyeleti vitáiban is lehet találkozni. Tóth Lőrinc például a mozgalom gazdasági észszerűségét bizonygatva a kor ismert szabó- és vargamesterét (akik egyébként az egyesület igazgató választmányának tagjai is voltak) nevesítve érvelt amellett, hogy a honi termékek fogyasztásával „azon haszon, mely eddig egyenesen külföldi kereskedők' zsebébe vándorlott, ezentúl hazai kereskedőknek adatik; 's a' frakk' és csizma' ára, Gunkelé és Cagnoláé helyett Kostyál és Lippai' zsebében marad”. (TÓTH Lőrinc, *Az Ipar-védegyelet' ügyében II.*, Pesti Hírlap, 1844. december 5., 828.)

40 Vö. VAJDA Péter, *Ipar, Életképek*, 1845. február 1., 134.

41 A több lapban is megjelent felhívást lásd például *Figyelmeztetés a honi gyárnokokhoz, iparúzókhöz és honi iparművekkel foglalatokodó kereskedőkhöz*, Pesti Divatlap, 1844. december 1., 144.

nála csupa hazai kelméket vásárolhatni”.⁴² A következő hetekben a sajtóban igen gyorsan elszaporodtak a hasonló jellegű, kifejezetten a honi ipar védelmének eszméje keltette lelkesedés emelkedő hullámát kihasználni szándékozó hirdetések, amelyek elsősorban a fogyasztók hazafiúi és honleányi érzelmeire és kötelességérzetére apellálva, vagyis főként emocionális és morális ösztönzőkre építve próbáltak vonzóvá tenni egyes termékeket és üzleti vállalkozásokat. Reklámjaikban azt sugallták, hogy a vevő és eladó közti üzleti kapcsolatot ebben az esetben valójában jóval inkább erkölcsi, mint anyagi érdekek motiválják, s ennek alapja a termék eredete, a „honi” mint márka⁴³ iránti elkötelezettség. Ennek megfelelően az 1844 őszének közepétől a lapok hirdetési oldalain olvasható reklámok tipográfiailag leginkább figyelmet keltő eleme gyakran a termék „honi gyártmány” voltának hangsúlyozása volt, s nem az, hogy valójában mi is a megvételre kínált árucikk.⁴⁴ Hasonló, a fogyasztást morális/emocionális motivációval ösztönző fogással a vásárlói célcsoport megnevezésében is éltek a hirdetők, akik sokszor kifejezetten a „honi ipar pártolójának” címezték ajánlatukat.⁴⁵ Az egy termék potenciális vásárlóit általában megszólító hirdetésekhez képest látszólag a lehetséges vevőkört szűkítő megnevezés komoly vonzerővel bírhatott, hiszen a védegyleti agitáció közegében az egyet jelentett a fogyasztó igaz hazafi/honleány minősítésével; ezekben a reklámokban a hirdető árújával együtt az e csoportba tartozás presztízset és a közösség elismerését kínálta fel klienseinek. Fontos megjegyezni, hogy a gyártók és kereskedők reménybeli vevőik morális elkötelezettsége mellett konformizmusukra is építhettek kínálatuk hirdetésében, hiszen a védegylet nem csupán egy hazafias társadalmi mozgalmat hívott életre, hanem ezzel együtt fogyasztási divatot is te-

42 Jelenkor, 1844. október 6., 480.

43 A termékek belföldi eredetének feltüntetése valóban a márkajelzésekhez hasonlóan funkcionált ezekben az években. Az egyesület alapszabálya a vezetők kötelességei közé sorolta, hogy a visszaélések elkerülése végett „a honi kelmék, és kézművek állandó bélyegekkel, s ismertető jegyekkel látassanak el”. A védegylettel együttműködő gyárosok, iparosok és kereskedők pedig e márka képviselőiként „boltjaikat ezt kijelentő czimzettel” láthatták el. (Vö. *Az országos védegylet alapszabályai*, i. m., 25–26.) A márka(jel) hamisításáról szóló, a fogyasztókat óvatosságra intő, az egykorú lapokban gyakran olvasható tudósítások a brand sikerességét is tanúsították, mint az *Életképek* következő hírében: „E’ napokban került kezünkbe egy Brünbnben készült posztóvég, mellybe e’ szavak voltak szöve: MAGYAR POSZLÓ. A’ csalás olly ügyetlen, hogy az mindjárt észrevehető ’s mi szivünkéből örvendünk rajta, hogy Boëtia valahára átlátni kezdi, mikép csakugyan *magyarosodnia* kell, ha a’ *magyar pénzt* szereti és érdekeinkhez simulni, ha tengő létét fentartani akarja.” (*Életképek*, 1844. december 28., 851.)

44 Egyetlen példát említve, a *Pesti Hirlap*ban ekkoriban megjelent egyik reklám igen feltűnő, nagy méretű, félkövér betűkkel szedett címsorban hívta fel az olvasók figyelmét a termék belföldi eredetére („Honi gyártmány”); az árucikk egyéb jellemzői ez alatt jóval szerényebb tipográfiával, mintegy mellékesen kerültek csak feltüntetésre: „Asszony ruhára való hazai nyomatú karton nagy mennyiségben.” Vö. *Pesti Hirlap*, 1844. december 26., 882.

45 Moser Luisa a „*honi ipar pártolójának*” ajánlotta kizárólag honi kelmékből készített művirágait, remélve „az évek óta nyert bizodalmat továbbra is fentarthatni”. (*Pesti Hirlap*, 1844. november 24., 810.) Klapper János kesztyűs ehhez hasonlóan bátorzkodott „minden igaz pártolóját a’ honi iparnak” figyelmeztetni boltjára, „mellyben egyedül honi anyagból készült legfinomabb hölgy- és férfi-keztyűk” stb. kaphatók. (*Pesti Hirlap*, 1844. december 1., 826.)

remtett.⁴⁶ Az ajánlott termék belföldi eredete mellett ezért több korabeli reklám hangsúlyozta a „honi” márka keresettségét is. Így tett a magát divatos és évszakhoz illő ruhák készítésével az úri közönség figyelmébe ajánló Singer József pesti férfiszabó is, aki hirdetményében külön kiemelte, hogy üzletében „az olly igen kívánt *honi kelmékkel* is szolgálhat”.⁴⁷

A honi termékek vásárlását etikus fogyasztásként, illetve a honszeretet érzését kifejező tettként értelemező közegben értelemszerűen reklámértékkel bírt a kereskedők és iparosok nemzeti elkötelezettsége is; a hazafias vásárlói szerep funkcionális párjaként megjelent a hazafias gyáros, iparos és kereskedő is. A *Pesti Divatlap* tárcarovata például azzal ajánlott „szépeink figyelmébe, pártfogásába” egy pesti boltost, hogy nála, „mint igaz magyar divatárusnőnél, a körébe tartozó női munkák többnyire belföldi kelmékből készülnek”.⁴⁸ E hazafias, erkölcsi és érzelmi alapú reklámozásnak természetesen azonnal megjelent a maga pendant-ja is az ellenreklámok formájában. Ennek szarkasztikus hangvétellű, mind a konkrétan megnevezett kereskedőt, mind klienseit erkölcsileg megbélyegző példája olvasható az *Életképek* egyik 1844. decemberi lapszámában:

„Azon hölgyeknek, kik a’ külföldieskedés mételtyéből még ki nem gyógyultak ’s pirulnak *honleányok* lenni, ajánljuk *Messi Klára* (nem tudjuk, asszony-e vagy kisasszony?) divatsalonját a’ váczki-utczai Jüttner-házban. A’ nevezett divatárusnő *német* és *francia* hirdetésüket küld a’ házakba ’s azért igen igen érdemes arra, hogy a’ *magyar* hölgyek pártolják.”⁴⁹

46 A honi ipar ügyében megszólalók közül sokan állították szembe a (külföldi) divat követését a hazafisággal, sőt olykor a honi termékek esetében is különbséget tettek azok honszereteten alapuló, illetve pusztán divatból történő fogyasztása közt. (Az utóbbi példáit lásd *Életképek*, 1844. december 28., 851; vagy február 15., 221.) Ugyanakkor a védegyelet mint „fogyasztási mozgalom” (vö. *Az országos védegyesület alapszabályai, i. m., 26.*) erősen támaszkodott a vásárlói magatartás befolyásolásának erre a stratégiájára. Ezzel látta megalapozhatónak a pesti megyegyűlés egyik felszólalója is az egyesület sikerét: „Mondják ki csak lelkes hölgyeink, hogy termeik nem tárvák más csak így [t. i. honi szövetekbe] öltözött hazafiak előtt, ’s a’ magyar ifjú mondja ki: hogy tánczra nem hí föl mást, mint a’ haza javát tettleg pártoló honleány, szóval váljék csak divattá a’ honi úgy mint eddig divatszerű volt a’ külföldi, látni fogjuk, hogy nem sokára nagy és kicsiny hazai készítvényt viselend.” (Jelenkor, 1844. november 28., 570.) A védegyelet ügyében írt vitacikkét Madách Imre egyenesen azzal zárta, hogy a mozgalom ellenzőit nemsokára „ép’ azon tényező sorolandja közénk, mellyet ők emeltek olly nagy jelentőségre, ’s ez a’ – divat”. (Vö. TIMON, *i. m.*) A korabeli divatlapok kifejezettek ennek megfelelő eszközökkel, társasági és báli beszámolóikkal, divatképekkel és divattudósításaikkal igyekeztek elősegíteni a honi termékek fogyasztásának terjedését. (A védegyeletnek az öltözködési divatra gyakorolt hatásáról lásd LUKÁCS Anikó, *Nemzeti divat Pesten a 19. században*, Bp., Budapest Főváros Levéltára, 81–97.)

47 Pesti Hirlap, 1844. november 10., 777.

48 Pesti Divatlap, 1844. december 8., 157.

49 *Életképek*, 1844. december 11., 787–788. Ahogy a hazai termékek előállítóinak és az azokat forgalmazó kereskedőknek a gazdasági sikereknek örülni hazafiúi kötelesség volt, úgy a külföldi cikkek árusainak szorult helyzete, esetleges csődje feletti káröröm is hazafias színe-

Mindezek fényében nem meglepő, hogy ebben a kontextusban maga a reklám is kettős értelmezést kapott. A honi cikkek iránti kereslet növelésére használva, mint a gazdasági és politikai önállóságért folytatott harc eszköze, nemcsak hogy legitim, de kifejezetten etikus eszköz; a külföldi áruk hirdetésére alkalmazva ellenben egyszerűen a vevő elámitását és megtévesztését szolgáló technika, amely a reklámozott termék minősége, mint a reklámozó erkölcsi karaktere tekintetében, egyaránt gyanakvást ébreszt. Jó példája ennek a következő, az *Életképek* tárcájában olvasható hírnek álcázott, valójában azonban (mivel a korabeli közönség számára a szóban forgó üzlet nyilván pontosan azonosítható volt) durva ellenreklámként funkcionáló szöveg:

„Egy kereskedő a' váciutczában rakszekrényét megtágította vagy inkább a bolt beljében meghosszabbítá 's kigárnérozá a' legválogatottabb nemű legújabb és legdrágább külföldi cikkekkel, melyek, főleg esténként lámpavilágításnál, szemkápráztató effectusra vannak számítva. Az arramenők bámulják a' sok csecsét, de nyugodtan – távoznak ismét: mert csalétkeket eleget kóstolt már a' magyar, hogysen azok által ismét és ismét – jégre vezettesse magát.”⁵⁰

A kívánt fogyasztói magatartást morális és emocionális motivációval a hazafiságra alapozva kialakítani igyekvő pozitív és negatív reklámozási technikák olyan érvekkel is kiegészültek, amelyek az egyes hirdetésekben a vásárlók racionális meggyőzésére irányultak.⁵¹ Az ilyen hirdetések azt igyekeztek hangsúlyozni, hogy a vevő a szóban forgó áru megvásárlásával nem csupán kötelességét teljesíti, hanem egyben előnyös üzletet is köt. Koszgleba és Fiby „a' legjelesb *belföldi készítményekkel*” ajánlották a közönség figyelmébe „divatáru-raktárukat”.⁵² Ifj. Macho Vencel férfiszabó hirdetményében elsősorban azt emelte ki, hogy a nála vásárolható ruhák anyaga belföldi gyártmány (főként gácsi posztóból, illetve Koch pesti gyárából kikerült selyemből és bársonyból készülnek). Emellett azonban azt is hangsúlyozta, hogy ezek a „nemzeti ruhakelmék” műhelyében „szüntelen a' legújabb divat” elvárásainak megfelelő kivitelben készíttetnek el.⁵³ Klapper János

zetet kapott: „Alter és Fabricius urak, kik eddig csupa külföldi kelméket árultak, boltjaikat bezárni 's kereskedésökkel egészen felhagyni fognak: mintha bizony ezáltal az összes hölgyvilág üdve lenne kockáztatva! Vigasztal azonban bennünket azon tapasztalás: miszerint sokkal nagyobb azon *valódi lelkes hölgyek* száma, kik sem annyira hiúk, hogy egyedül bécsi vagy párisi foszlányokhoz kössék földi boldogságukat, sem annyira elfogultak, hogy egy-pár kereskedő megbukásától vagy megrövidítésétől függesszék föl az egész nemzet dicsőségét.” *Életképek*, 1844. december 28., 852.

50 *Életképek*, 1844. november 27., 720.

51 A fogyasztás különböző típusairól és ezek motivációjáról lásd REKETYÉ GÁBOR, TÖRŐCSIK Mária, HETESI Erzsébet, *Bevezetés a marketingbe*, Bp., Akadémiai, 2015, 92–113; 194–215; 273–284.

52 *Pesti Hirlap*, 1844. december 15., 858.

53 *Pesti Hirlap*, 1844. október 28., 742.

kesztyűs is a hazafiúi és fogyasztói elvárások együttes teljesülésének ígéretével ajánlotta a honi ipar „minden igaz” pártolójának üzletét, „mellyben egyedül honi anyagból készült legfinomabb hölgy- és férfi-keztyűk” stb. voltak kaphatók.⁵⁴

Az előnyös termékjellemzők bemutatása pedig gyakran öltött nyíltan versengő formát a hirdetett árucikket a piacon lévő hasonló termékekéhez viszonyító összehasonlító reklám⁵⁵ keretében. A korszak hazai hirdetményei esetében az összevetés mindig a „honi” márka valódi versenytársaként pozicionált, „hagyományosan” inkább fogyasztott – olykor konkrét márkaként, máskor csak általánosságban megnevezett – külföldi cikkekkel történt. A pozsonyi Aigermant Iván nemcsak a „[l]egfinomabb magyar pezsgő”-t kínálta, hanem olyat, „melly különös jó-sága-, tisztasága-, szabályos pezsgése- és kitűnő ízletére nézve a’ valódi francia pezsgővel versenyezhet”.⁵⁶ Hönig Mátyás dohánykereskedő szintén úgy ajánlotta „a’ t. cz. közönségnek az ő legjobb ’s régóta hevert magyar szivarait”, hogy azok „il-latra és égésre nézve a’ külföldiekkel versenyeznek”.⁵⁷

Ennek a reklámtípusnak a legkidolgozottabb formájú, kampányszerű alkalmazására a korabeli magyar ipar egyik büszkesége, a Pannonia nevű első hazai sztearingyertya népszerűsítésében került sor. A reklámkampányt indító, a gyártó által *Jelentés és kérelem* címen közzétett hirdetmény nem csupán a külhoniakkal azonos minősége és azoknál kedvezőbb ára miatt ajánlotta a magyar terméket, hanem az előbbi állítás kísérleti bizonyítására szólította fel vásárlóközönséget:

„Pannonia-gyertyáink most már semmi tekintetben nem engednek a’ külföld illynemű készítményeinek. Kérjük annak okáért azokat, kik eddig még külföldi gyertyákat használtak, sziveskedjenek egy Pannonia-, egy Milly- és egy Apollo-gyertyát, úgy azonban, hogy mind a’ három egyenlő mértékű legyen, egyszerre meggyújtani ’s egymás mellett végig égetni, ’s meg fognak győződni állításunk igazságáról, miszerint Pannonia

54 Pesti Hirlap, 1844. december 1., 826. A kettős elvárás teljesülése nem csak a nyílt reklámokban volt fontos szempont. A *Pesti Divatlap* pápai levelezője is ezt hangsúlyozta a helyi posztgyárról szóló beszámolójában; eszerint az üzemet tulajdonosa „a szükség már eddig is nagyon észrevehető növekedésével most megnagyobbította, úgy, hogy az Erdélybe általa évenként szállíttatni szokott 4000 rőfön túl most már még mintegy ötször annyit képes kiállítani s a hazafias vállalkozását méltányló részvétnek minősége tekintetében is eleget teend”. (Sz. A., Pesti Divatlap, 1844. november 15., 173.)

55 Erről lásd REKETTVE–TÖRŐCSIK–HETESI, i. m., 284.

56 Pesti Hirlap, 1844. december 26., 881.

57 Pesti Hirlap, 1844 november 14., 786. A megszokott „külföldi” minőség garantálása a vásárlók számára természetesen a védegylet számára is fontos volt. Az alapszabály előírta, hogy az egyesület „[m]indennemű gyároknak [...] keletkezését; a már létezőknek pedig üzleti gyarapítását részint részvény-társaságok létesítése, részint fogyasztási piacoknak bizonyos évekrei biztosítása által” segíteni köteles, az „utóbbi esetben azonban gonddal léssen, hogy azon vidékek, melyek egy vagy más gyármű fogyasztásának biztosításával a gyár alapítást elősegíteni ajánlkozandnak, viszont biztosítva legyenek, miszerint a külföldről szállítani szokott árukkal mind minőségben, mind árban versenyezhető árukat kapjanak”. (Vö. *Az országos védegyesület alapszabályai*, i. m., 24–25.)

gyertyáink nem csak tartósság, de csín tekintetében sem érdemelnek legkisebb megróvást is idegen készítmény mellett, 's annál méltóbban igényelhetnek elsőséget, mivel olcsóbbak, 's a különben is csekély számú honi gyárok egyikének készítményei."⁵⁸

A kísérletre buzdító felhívást aztán gyorsan követték az azt igazoló ajánlás/tanúságtétel (testimony)⁵⁹ típusú további reklámok. A *Pesti Divatlap* saját tapasztalatra hivatkozva biztatta további kísérletezésre és vásárlásra olvasóit: „Összehasonlítás útján meggyőződünk a felől, miszerint az első magyar steeringyári részvényes társaság Pannoniagyertyái az olly híresnek tartott bécsi steeringyarak e nembeli készítményeivel minden tekintetben kiállják a versenyt. – Tegye meg bárki az összehasonlítást, s e dologban bizonyára kellő *fölvilágosítást* nyerend.”⁶⁰ A márka reklámkampánya a szépirodalom területére is kiterjedt; az *Életképek*ben Kelemenfy László *Egy font Pannonia-gyertya* című elbeszélése egy megható biedermeier szerelmi történetbe ágyazva nem csupán a hazai termék Millyt és Apollót felülmúló tulajdonságait bizonyította többszörösen, hanem azt is sugallta, hogy az boldogabbá és sikeresebbé is teheti a vásárlót.⁶¹ Az árucikk minőségéről való meggyőződés, vagyis annak igazolása által, hogy az a piacon kínált más hasonló (külföldi eredetű) árucikkkel azonos vagy akár nagyobb mértékben képes megfelelni a vásárlók elvárásaiknak, a hazafias vásárlás morális motivációja közvetlenül az egyéni fogyasztás szintjén kapott racionális támaszt. Sőt, viszonyuk akár meg is fordulhatott; a *Honderű* ugyancsak a Pannonia gyertyát promotáló írása szerint a magyarországi gyártmányok vásárlása mint hazafias kötelesség teljesítése nem csonkíthatja a fogyasztói érdekeket, s az erre vonatkozó imperatívusz csak határozott minőségi feltételek teljesülése után léphet érvénybe:

58 *Pesti Hirlap*, 1844. október 17., 716.

59 Erről lásd REKETTVE–TÖRŐCSIK–HETESI, *i. m.*, 284.

60 *Pesti Divatlap*, 1844. október 27., 59.

61 KELEMENFY László, *Egy font Pannonia-gyertya*, *Életképek*, 1844. november 13., 632–641. Kelemenfy elbeszélése, amely szereplői sorsának kedvező fordulatait a hazai iparcikk használatához kapcsolta, az irodalmi hősökkel való azonosulás lehetőségét kínálta fel a hon boldogulása iránt elkötelezett vásárlónak. A novellához fűzött szerkesztői jegyzet erre a szépirodalmi művekben rejlő sajátos reklámlehetőségre hívta fel a figyelmet, és biztatta hasonló művek írására a hazai szerzőket: „E' rövid történetke [t. i. Kelemenfy novellája] egyébiránt sokkal egyszerűbb, semhogy különös figyelemre számot tarthatna, kivéve tán – és ez érdem nem az íróé – azon hazafiak előtt, kik a' honi terményt és készítményt minden külföldi fölött pártolandónak tartják. Hallottam már egy-pár sokkal érdekesebb történetet: többi közt egyet, mellyben a' gácsi posztógyár készítményei főszerepet játszanak, 's egy másikat, mellyben egy különös viszontagságokon keresztülment úrhölgy minden bajtól szerencsés megmenekülését 's végtére legohajtottabb boldogsága elérését egyedül annak köszöné, hogy igaz honleányilag, mind szellemi, mind anyagi dolgokban, tántoríthatatlanul ragaszkodott mindenhez, a' mi hazai. Ha tehetséges fiatal íróink közt vannak, kik ez eseményekről részletesen értesítvék, az »Életképek« szerkesztője azoknak elbeszélését hihetőleg örömmel fogadná.” (*Uo.*, 641–642.)

„Ha olly czikkekre nézve, miknek készítésében honunk a külföldnél hátrább áll, ez utóbbihoz folyamodunk, ez még menthető, de ha olly czikkért is külföldnek adózunk, mi nálunk legalább is hasonló jószágban készítették: ez már aztán valódi nemzeti bűn. És ez az eset a *pannoniagyertyákra* nézve, mellyek' gyártóit az első iparműkiállításakor arany érdempénzzel jutalmazá az iparegyesület. E gyertyák semmi kívánnivalót nem hagynak hátra, s bárminemű milly vagy apollo nevű külföldi gyártmánnyal diadalmasan kiállják a versenyt. E czikkekre nézve tehát a külföldieskedést valóban ideje elhagynunk.”⁶²

Az *Iparvédegyleti dal* második felében Garay a meggyőzésnek ilyen, a Pannonia gyertya promotálásában alkalmazottra emlékeztető technikával élt, már nem egy meghatározott termék, hanem a teljes haza tekintetében. Az első strófák ipar támogatására buzdító hazafias imperatívuszait az összehasonlító reklámhoz hasonlóan racionális érvekkel és érzéki csábítással kiegészítő versszakok retorikai stratégiája azon túl, hogy tökéletesen illeszkedik a „honi” márka kelendőségét növelni, a belföldi piac forgalmát maximalizálni szándékozó agitáció közvetlen céljához, egy ennél jóval általánosabb, s a képviselői líra nyelvén nehezen kifejezhető gondolat reprezentációjaként is szolgált. Batthyány Kázmér 1844. október 6-án az Országos Védegyelet elnökeként tartott beszédében a szónoklat fő eszméjének kifejtéseként nevezte meg az ókori Spártát és az egykorú Magyarországot összevető passzusokat. Előadása szerint a republikánus erények példáját adó spártai polgár azért mondott le „az élet minden édesb gyönyöréről”, s határozta meg a maga számára örök törvényként „az önmegettagadást, a nélkülözést, a kényelmek megvetését”, mivel hazája földje „kietlen, meddő és terméketlen” volt, így az anyagi és szellemi élvezeteket csak függetlenségének elvesztése árán vásárolhatta volna meg szomszédaitól. Döntése helyes volt, hiszen „hazafiui erényben nevelt lelkével s hősi gyakorlatban edzett testével” vezető szerepre tett szert a görög városállamok szövetségében, s végül már mindazt birtokolhatta volna, „miről lemondani tudott, pénzt, művészetet, élvezeteket, ha akarta volna”. Beszédének ezt a részét a szónok egy igen szűkszavúan előadott összehasonlítással zárta: „A Magyar a természet minden kincsével ellátott honban él. E kincseket kibányászni százados hív iparkodása, mert élvezni akarta azokat, de nem volt még arra méltó. – S szegény maradt és gyöngé, tekintet, hatás és szabadság nélkül.”⁶³ Rövidsége ellenére az összevetésből annyi mindenestre kiderül, hogy Batthyány az ország eltérő adottságaira – valójában Garayhoz hasonlóan a *fertilitas Hungariae* toposzra – hivatkozva a spártai mintával homlokegyenest ellentétes magatartás követését javasolta a kor magyar hazafiai számára. A hon jólétének és a nemzet sikerének garanciája ennek értelmében nem a republikánus jó polgártól elvárt lemondás és önmegettagadás, hanem – a helyhez és időhöz illően – a haza bőségének

62 Honderű, 1844. november 9., 308–309.

63 Vö. *Magyar szózatok*, Hamburg, Voigt H. G., 1847, 8–9.

élvezete. Ezzel pedig valami olyasmit írt elő kötelességként, aminek önmagában nincs közösségi vonatkozása, s ez nem egyéb, mint az individuális vágyak kiélése.

A hazafiúi/honleányi szerep új elvárásainak kifejezésére, az ennek megfelelő magatartás instruálására és ösztönzésére a képviseleti líra hagyományos retorikai eszköztára nem igazán volt alkalmas; hiszen a költőnek már nem pusztán a közösséggel szembeni kötelességeire kellett figyelmeztetnie és a múlt példáival lelkesítenie a hazafiakat, hanem minden egyes polgárt saját legszemélyesebb vágyaira hatva kellett megnyernie a közös cél számára. Már nem csupán dicsőítenie kellett a szent hont, hanem profanizálva mint piacot bemutatnia, s „kínálótát” csábítóvá téve „eladnia”. E szokatlan, inkább kereskedői, mint költői feladat megoldásának eszközét Garay kézenfekvő módon a korszaknak a hazafiságot a fogyasztás emocionális/morális ösztönzőjeként alkalmazó, ám alapjában véve mindig az egyes vásárló személyes vágyaira hatni kívánó reklámjainak mintájában találta meg. Versének igazi költői invenciója (vagy innovációja) pedig az, hogy a piaci értékesítésben használatos marketingeszközt a *fertilitas Hungariae* toposzának keretébe foglalva megkísérelte érzéki formában kifejezni azt, hogy a vágyak kiélésének individuális gyakorlata miért és hogyan vezethet el a közösség boldogságához, a hon felvirágzásához. Az *Iparvédegyleti dal* távolról sem nevezhető ugyan esztétikai értékét tekintve jól sikerült műnek, irodalomtörténeti szempontból azonban mégsem egészen érdektelen; szemléletes példája annak a kihívásnak, amellyel a haza, nemzet és hazafiság fogalmainak egykorú átértelmezése szembe-sítette és tradicionális szótárának átalakítására, retorikai arzenáljának kibővítésére készítette a képviseleti lírát.

KRITIKAI LAPOK

Asztalos Veronka Örsike

Hagyatékfeltárás és újraértelmezés: Szendrey Júlia írásainak kontextusáról

GYIMESI Emese, *Szendrey Júlia irodalmi pályafutása: Társadalomtörténeti kontextusok*, Bp., Ráció, 2021 (Ligatura).

Könnyedén nyomon követhető az az időben táguló és bővülő, de a fókuszát végig megtartó érdeklődési ív, amely meghatározza Gyimesi Emese kutatásait. Szendrey Júlia életművével 2009-től foglalkozik, tanulmányok és cikkek hosszú sora mellett már számos hagyatékfeltáró kötete jelent meg: a *Szendrey Júlia összes verse* 2018-ban, a *Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában* 2019-ben, és a *Szendrey Júlia elbeszélései és meséi* 2021-ben. Jelen monográfia alapja a szerző 2019-ben megvédett doktori értekezése, de a kötet nem csupán szakmai szempontok miatt tart igényt a figyelemre. Az életművel kapcsolatos intenzív tevékenység egyfajta felfedezési programnak is nevezhető,¹ Gyimesi ugyanis saját weboldalával, blogjával, tudományos ismeretterjesztő tevékenységével és immár tanulmánykötetével eltérő regiszterekben járja körül annak kérdését, hogy miként lehet Szendrey írói pályafutását megítélni és láttatni, ha lefejtjük róla a rátapadt, más megközelítéseket elfedő értelmezéseket és sztereotípiákat. A tanulmánykötet ilyen szempontból hiánypótló, mivel Szendrey életművének újraértelmezésével és a hagyaték felfedezésével jelentős hatást gyakorol az íróról kialakult tudományos diskurzusra is. Gyimesi a változatos módszertan és az érzékeny kutatói nézőpont segítségével árnyalja az eddigi kliséket, megmagyarázza ezen ítéletek kialakulásának okát, ugyanakkor tisztázza a Szendreyről hagyományozott félreértéseket, megújítva a róla folytatott diskurzus retorikáját.

A kötet legerősebb jellemvonása, hogy számos 19. századi irodalom-, művelődés- és mentalitástörténeti változás és töréspont mentén létrejövő vitába nyerve-tünk betekintést, ami több ponton el is rugaszkodik Szendrey irodalmi pályafutásától. Így nem meglepő, hogy a monográfia a Ligatura sorozat része, amelynek a problémacentrikus kutatási eredmények publikálása mellett többek között az a vezérelve, hogy „teret adjon azoknak az irodalomtörténeti kutatásoknak, amelyeknek erőteljes kulturális antropológiai, társadalomtörténeti, mikrotörténeti,

¹ Gyimesi Emese a jelenlegi Szendrey-diskurzust Aleida Assmann terminusával az „aktív emlékezés” állapotához közelítőnek érzi (15.), e diskurzusban pedig kétségtelenül fontos szerepet játszik Gyimesi eddigi munkássága.

esetleg az új eszmetörténeti irányzatokhoz elvezető kapcsolódási pontjai vannak”.²

A mentalitás- és mikrotörténeti kutatások gazdag módszertanának hasznosítása szervezi a kötet dinamikáját, de hangsúlyos helyet kap Szendrey írásgyakorlatainak vizsgálata a privát és nyilvános szféra, a nyomtatott sajtóban közölt és kéziratban maradt szövegek kapcsolatának vonatkozásában. Szendrey vázlatos életrajzát a függelékből lehet megismerni, ami azért jó döntés, mert így az olvasó anélkül tájékozódhat az életműben, hogy a tanulmányokban felesleges, visszatérő adatok lennének. Kisebb, más típusú szövegismérlések ugyan felfedezhetők,³ de a szerző összességében figyel a szerkezet logikus linearitására, a hangsúlyok folyamatos eltolódására.

Gyimesi a források bemutatásakor kitér a hagyatékot meghatározó feszültségekre és a tudományos vizsgálatokat megnehezítő tényezőkre, emellett pedig árnyaltan tárja fel az eddigi sikertelen, sztereotípiáktól terhes rehabilitáló törekvéseket. Ezért tűnik ellentmondásnak a monográfia bevezető mondata: „Szendrey Júliát saját imázsa takarja el a nagyközönség kíváncsi tekintete elől” (7.), mivel abból indul ki, hogy Szendrey személye és írói kvalitásai azért nem voltak eddig széles körben láthatók, mert az irodalmi térben megképződött korai hírneve, társadalomban betöltött szerepei, hozzá köthető címkék háttérbe szorították ezeket, nem nyújtottak megnyilvánulási lehetőséget. Nem gondolom elhanyagolható szempontnak, hogy Szendrey egyrészt Petőfi feleségeként debütál (ez még akkor is meghatározó tényező, ha ő nem 1847-től számítja magát írónak), másrészt tudatosan választja ki a megjelentetni kívánt szövegeit (még ha a választás és írás lehetőségét a korabeli társadalmi norma alapjaiban meg is határozza). Ez a saját maga által *kialakított* szerzői imázs természetesen összemosódik a róla *kialakult*, előítéletektől terhelt íróportréval, ami Szendrey életművét félrevezető előfeltételezésekkel terheli, és háttérbe szorítja. A kötet innovációjának tulajdonképpen azt tartom, hogy Gyimesi ezt a kuszaságot bontja szét a diakronikusan változó recepciótörténet ismertetésével, elemzésével és az életmű társadalomtörténeti kontextusba való behelyezésével. Ezáltal válik láthatóvá, hogy Szendrey személye és irodalmi munkásságának ténye mindig része volt – noha eltérő minőségben és az adott lehetőségek mentén – az irodalmi nyilvánosságnak, és az értelmezési lehetőségeket nemcsak a kéziratban maradt vagy részlegesen publikált szövegek ismeretének hiánya, hanem egyéb irodalomtörténeti rejtélyek befolyásolták.

Gyimesi már a legelején megmutatja azokat a nehezítő szempontokat, amelyek az életmű kutatásával együtt járnak. Az egyik, hogy Szendrey Júlia Petőfi Sándor feleségeként és nem önálló szerzőként került az érdeklődés középpontjába, ezért sokáig a korabeli heterogén diskurzus a *műzsa*, *feleség*, majd (*hűtlen*) *özvegy* erkölcsi ítéletekkel terhelt minősítésekkel tartja számon. Ehhez kapcsolódik az a

2 SZILÁGYI Márton, *Ligatura: szándékok és eredmények: Egy irodalomtörténeti könyvsorozatról a szerkesztő nézőpontjából*, Korall, 53(2013), 179–185, 180.

3 Például a szenvedélyelmélettel kapcsolatban először a 79–80. oldalakon, majd a 111–112. oldalakon olvasható ugyanaz a két idézet, egyik a leánykori, másik a kolozsvári naplóból.

tág perspektívát ígérő szempont, hogy Szendrey Júlia hagyatéka által a 19. századi magyar nők, női szerzők helyzetére, lehetőségeire, vívódásaira is rálátást nyerhetünk egy politikailag, mediálisan, gazdaságilag rendkívül fontos változásokat hozó korban. A kötetzáró összefoglalásból kiderül, hogy Gyimesi a kutatásai elején kerülte a Szendrey-diskurzus e két megkövesedett, meghatározó szempontját, és nem akart a *feleség/özvegy* szerep, valamint a „nőiség” felől közelíteni az irodalmi hagyatékhoz. Örvendetesnek tartom, hogy a kutatások meggyőzték ezek megke-
rülhetetlenségéről, ugyanis az elemző fejezetek, illetve a monográfia erénye, hogy ezek a címkék fejezetről fejezetre válnak árnyaltabbá a hagyaték egy-egy szegmensének kontextualizálásával.

Más természetű, de annál fontosabb kiindulópont, hogy a hagyaték 1925-ig lappangott. Gyulai Pál hitelesnek tűnő információi alapján sokáig úgy tűnt, a naplók és egyéb személyes dokumentumok elkallódtak, Szendreyvel együtt eltemetettek. Megtalálásuk után Mikes Lajos közölte ugyan a hagyatékból szövegeket, de a többi, jelentéktelennek tartott írásra sokáig a feledés homálya borult. Gyimesinek tehát két olyan szövegegyüttes – Szendrey kilencvenoldalas versgyűjteménye és a *Tarka Művek* című újságimitáció – feltárására is lehetősége nyílik, amelyek a sajtó alá rendezés előtt még a szakmai figyelem számára is láthatatlanok voltak.

Az első esettanulmány csatlakozik ahhoz a már érintett kérdésselvetéshez, hogy milyen szerepet játszanak a korabeli nőképből származó minősítések Szendrey megítélésében. Gyimesi szerint mindvégig „kiemelten fontos lépés reflektálni azokra a retorikai fordulatokra, állandó jelzőkre, markáns attribútumokra, amelyek alapvetően meghatározták [Szendrey] imázsát”. (49.) Annak ellenére, hogy a nyugatosok célja elsődlegesen a *költőfeleség* újraértelmezése és felelevenítése, Szendrey Juliát „excentrikus nőként”, „múzsaként” bélyegzik meg. A szerző elemzésében nemcsak magyarázatot nyújt arra, miért nem íróként fedezik fel a nyugatosok Szendreyt, hanem kitér a diskurzusban meghonosodott jelzőkre, stigmákra is. Nyilvánvalóvá válik az érvelésből, hogy a nyugatosok nem a számukra elérhető Szendrey-szövegek ismeretében végzik a rehabilitációt, hanem a nyilvános térben – leginkább Petőfi Sándor feleségeként – számontartott Szendrey-képet ruházzák fel új tartalommal. Mivel Gyimesi a társadalmi változások felől értelmezi ennek jelentőségét, így egyúttal magyarázatot nyújt a nyugatosok félreértelmezésének okára azáltal, hogy az imázsváltozás történetét a nemzeti diskurzus és a korabeli női szerepkörök, illetve szépségideál megváltozásához köti.

Szendrey írásainak felhasználásával a szerző lényeges megállapításokat tesz a 19. századi nők és női szerzők lehetőségeire, vívódásaira vonatkozóan. Szendrey fiatalkori levelezését olvasva megrajzolja a tanulóintézetből kikerült fiatal lány elképzelt városokra is kiterjesztett mentális térképét. Az elvágyódás, a vidék-város oppozíció különbözőképp nyilvánul meg Szendrey szövegeiben, Gyimesi azonban amellet érvel, hogy „mentális térképén egyetlen olyan város van, amely mind a megtapasztalt, mind az elképzelt város kategóriájába beleillik: Pest-Buda”. (65.) A levelezésből így az is kitűnik, hogy az elképzelt városkép, valamint az ebből adódóan feltételezett szerep- és munkalehetőségek nagy hatással vannak Szend-

reyre, meghatározzák döntéseit, vágyait. Szendrey életében nemcsak az elképzelt és megtapasztalt nagyvárosi tér kettőssége feszül egymásnak, hanem a különböző életmódok is: a jómódú, alszolgabíró férjjelölt elutasításával lemond a számára megtervezett jövő követéséről.

Szendrey naplóinak elemzése azt a jelenséget modellezi, miként maradhatott sokáig láthatatlan a tény, hogy ezen művekben nemcsak Petőfivel kapcsolatos érzéseit írja le; számára az írás önmagában is fontos, önálló írástevékenységet jelentett. A korábban feltáratlan naplótöredékekből kiderül, hogy Szendrey Júlia már Petőfivel való találkozása előtt naplót vezetett. Tehát nem a költő hatására kezd írni, és így feljegyzései sem csupán a szerelmi érzet felől közelíthetők meg. Az 1847-ben megjelenő, Jókai és Petőfi által szerkesztett és válogatott – ezáltal pedig erőteljes üzenetet közvetítő – két szöveg, a *Petőfiné naplója* és a *Naplótöredék* elsődlegesen Petőfi hírnevét erősítette. Szendrey és Petőfi házassága, a költő népszerűsége és szövegei hatottak a naplók recepciójára is: „A Szendrey Júliától publikált naplórészletek így egy tágabb szövegcsoporthoz részévé váltak, s a korabeli befogadást e szövegcsoporthoz együttes működése határozta meg.” (96.) Gyimesi utal arra, hogy a magánélet részletezése a közönség kíváncsiságának kielégítését eredményezte, és rámutat, hogy a naplók már a kezdetektől „női szövegekként” olvassák; úgy tartották, „a női lélek mélységeibe engednek betekintést, miközben a szerelem narratíváját női szemszögből írják meg”. (97.) Az elemzés a Szendrey-féle szenvedélyfogalmat, illetve ennek jelentésmezijét, a szenvedélyelméletet és szerelemkonceptiót is rekonstruálja a naplók szövegéből. Eszerint Szendrey belső vizsgálat, elmélkedés, önelemzés céljával ír naplót, és nem a külvilági eseményekre való emlékezés mankójaként képzelel el ezt a foglalatosságot.

Mivel Gyimesi meggyőzően emeli ki a Szendrey-naplókra jellemző tulajdonságokat, éppen ezért kifogásolom egyik fejezetzáró megjegyzését, miszerint a naplók azért különlegesek, mert bennük Szendrey többek között önelemzést végez: „Érzéseinek árnyalt megértése, gondolatainak tisztázása, rendszerezése – amely írásának fő funkciója – olyan alapvető emberi kérdéseken, olyan egyéni küzdelmeken keresztül történik, amelyek a *korszak egyik legkülönlegesebb női naplójává* teszik Szendrey Júlia szövegeit.” (86. Kiemelés tőlem – A. V. Ö.) A nem nyilvános szféra számára írt naplókban megfogalmazott érzések, elmélkedések, töprengések – írásgyakorlat-típustól függetlenül – jelen kontextusban nem emelhetők egymás fölé, nem lehet hozzájuk ilyen típusú értékítéletet társítani. Szubjektív véleményként természetesen teljesen elfogadható, ebben a szöveggörnyezetben azonban azt sejteti, mintha a többi korabeli női szerző naplója az írásgyakorlatuk típusa miatt volna kevésbé értékes, noha a szerző korábban külön felhívja a figyelmet a reformkori lánynaplók írásszokásainak heterogenitására. Kulcsfontosságúnak érzem Gyimesinek azt a megállapítását, hogy Szendrey naplójának közlése azért eredményez botrányt, mert női szerző szövegéről van szó: a naplók intim szituációinak nyilvánosságra hozásából adódó felháborodás elsődlegesen Szendrey női mivoltából és a női szerzőkkel szemben felállított elvárások áthágásából érthető meg. Az olvasók pedig ebből a normaszegésből következtetnek áttételesen Szendrey személyére, szexualitására.

A Szendrey-versek hányattatott sorsán keresztül az írói imázs többarcúsága is megmutatkozik; Gyimesi ezeket nem csupán esztétikai jelentőségük felől vizsgálja. Figyel a lírai alkotásokban keveredő hagyományokra, s összehasonlítja Szendrey költészetének poétikai eljárásait öt kortárs szerző – Arany János, Majthényi Flóra, Malom Lujza, Wass Ottilia, Bulyovszky Lilla – írásgyakorlatával. Az elemzés rámutat arra, hogy Szendrey eredeti módon nyúl a kortársai által is megközelített témákhoz, tudatos szerzőként írja verseit, s ezeket többek között a naplók értelmezése során kiemelt hangulatok, érzések, elvont fogalmak, illetve a külső és belső világ oppozíciója felől határozza meg. Külön érdekességet jelent, hogy Gyimesi nemcsak a sajtóban publikált versekkel foglalkozik, hanem olyan töredékekkel is, amelyek a privát szféra számára készülnek; hordozójuk bevásárlócédulák vagy akár levelek hátoldala, és erősen kötődnek a mindennapi (női) tevékenységekhez. Így ezeken keresztül körvonalazódik Szendrey nőképe, női szerepkörökhöz való viszonyulása is, betekintést engedve ezáltal a versírás hétköznapi gyakorlataiba is.

A kötet több korabeli vitát is felelevenít Szendrey írói pályáján keresztül, amelyekben a női szerzőség tényének hangsúlyeltolódásai figyelhetők meg az irodalmi terekben és intézményrendszerben. Gyimesi ismételten mentalitástörténeti szempontokat érvényesít, ugyanis arra kíváncsi, hogy „milyen női szerepek keresztmetszetében látta Arany Szendrey Júliát, és a korabeli kollektív gondolkodás kategóriái miként határozták meg a róla alkotott képét”. (140.) Meggyőzően érvel amellett, hogy Arany Szendrey-képét a korabeli kollektív gondolkodásmód befolyásolja, de emellett Arany a feleségéhez, Ercsey Juliannához és a róla mintázott nőképhez is hasonlítja az ettől eltérő, „férfias mentalitásúnak” érzett Szendreyt. Különböző szövegeken (leveleken, verseken, a kéziratban terjedő *A honvéd özvegyén*) keresztül bizonyítja, hogy a *komaasszony*, (*hűtlen*) *özvegy*, *anya* szerepkörök hogyan befolyásolják és akadályozzák Szendrey előítélet-mentes megismerését. Gyimesi megmutatja, hogy Szendrey normaszegése az emlékezéshez kapcsolt nyilvános elvárások felől is megközelíthető, hiszen ezeknek sem felel meg: „Írásai arra hívják fel a figyelmet, hogy az egyénnek joga van ahhoz, hogy az emlékezés más gyakorlatát alkalmazza, mint amely normává és elvárássá vált.” (152.) Ezt a kijelentést rendkívül termékenynek tartom a Szendrey-diskurzus számára, hiszen az 1850–60-as években írt versek visszatérő motívumai között az emlékezés és a felejtés, a szerelemvág, fájdalom, veszteség érzete mind a múltat helyezik középpontba. (111.) Szendrey tehát aktívan foglalkozik műveiben is a gyász feldolgozásának lehetőségeivel, a *hűtlen özvegy* stigma és a második házasság is másképp értelmezhető ezek ismeretében.

Különösen fontos, ahogyan Gyimesi ezt a kapcsolatot a következő fejezetben Joan Wallach Scott társadalmi nemekre vonatkozó elmélete felől gondolja tovább. A sajtóban megjelent normatív fogalmak mentén vizsgálja a férfias/férfi, nőies/nő konstrukciók megképződésének folyamatát már az 1840-es évektől, kitérve a Gyulai-féle írónővita kontextusára. Ugyan a női szerzők az ellenség, a veszélyt jelentő csoport tagjaiként jelennek meg a viták retorikájában, a szerző felhívja

a figyelmet a diskurzus fogalmi eltéréseire. A női szerzők íróképének, szakmai identitásának kialakulását pedig a nagyvárosi mobilitási és kommunikációs stratégiák különbözőségének értelmezésével mutatja meg. Sokat elmond Szendrey saját magáról alkotott képéről, hogy írói identitása nem első publikálásakor – amikor már íróként is látható a nyilvános térben – alakul ki. Csak jóval később vallja magát önálló alkotónak, ami szorosán kapcsolódik ars poeticájához is.

A munkakör és az alkotói tevékenység megítélésének különbözőségére Gyimesi a már részleteiben ismertett kortárs női életutak bemutatásával utal. A szerző paradigmatikusan úgy fogalmaz, hogy „érdemes összehasonlítani a női szerzők privat önreflexióit a sajtóban róluk kialakuló imázs jellemzőivel, amely gyakran egy híres férfi figurájához kötötte őket a releváns értékelés helyett”. (220.) A női szerzők esetében az ilyen típusú vizsgálatokat épp azért tartom lényegesnek, mert az irodalmi intézményrendszer zártsága következtében az alkotói párok közül rendszerint az egyik fél irodalmi munkássága kerül előtérbe. Az utolsó esettanulmány kiszélesíti a vizsgálatok tárgyát, mivel az írásgyakorlatok magán- és családi használatra szánt szövegeivel foglalkozik, a Szendrey–Horvát értelmiségi család mindennapjait mutatja be. Az elemzés a két fiú, ifjabb Horvát Árpád és Horvát Attila házi folyóiratát, a *Tarka Művek* című lap használatát, rovatait, célkitűzését vizsgálja, amin keresztül a Szendrey–Horvát gyerekek kultúrához való hozzáféréseinek kiváltságos pozíciója válik láthatóvá. A gyerekek levelezéséből és lapjából egyértelműen látszik a gondolkodásukat erőteljesen befolyásoló tömegsajtó hatása, ugyanis szövegeikből kiolvasható, hogy otthonosan jártak ebben a közegben, a „nőiességhez” társított korabeli toposzok és sztereotípiák pedig mindmind megtalálhatók a különböző eseményekre, alkalmakra írt költeményeikben.

A monográfia nem az életmű esztétikai-poétikai minőségét tárja fel elsőlegesen, ami összhangban van a Gyimesi által explicitté tett, nem kanonikus érvelésmóddal. Ám az esettanulmányok és a szerző eddigi munkája mégis bizonyítja, hogy megéri Szendrey-szövegeket olvasni. E tudatosan választott perspektíva eredménye, hogy a tanulmányok olyan értelmezési lehetőségeket nyújtanak, amelyek ugyan megközelíthetővé teszik a mellőzött irodalmi hagyatékot, de a Szendrey-szövegek mélyreható elemzése nem kap önmagában hangsúlyos figyelmet. Ez azért sajnálatos, mert ahol a szerző szövegelemzést, komparatív vizsgálatokat végez, sokszínién mutatja meg Szendrey sajátos írástechnikáját, visszatérő és következetes motívumvilágát, más írókkal való kapcsolatát. Természetesen a monográfia nemcsak címével, hanem célkitűzéseivel is jelzi, hogy társadalomtörténeti kontextusban vizsgálja az életművet – így talán nem is lehet ezt a hiányt felróni. A kötet határozott kérdésfelvetéseivel alkalmas a Szendrey-filológia eddigi vakfoltjainak bemutatására, és egységesen bizonyítja Szendrey Júlia írói munkásságának jelentőségét. Az elemző fejezetek Szendrey életének és szerteágazó irodalmi karrierjének eddig homályban lévő aspektusait fedik fel az olvasó számára.

Szajbély Mihály

Sajtó és női írás a 19. században, avagy egy kutatási irány eredményei és lehetőségei*

Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság 1820–1920, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., Reciti, 2020 (Reciti konferenciakötetek, 9).

A nőemancipáció és a női irodalom népszerű kutatási témává vált nálunk az utóbbi két és fél évtizedben. Fábri Anna 1996-ban még joggal fogalmazhatott úgy a magyar nőírók 19. századi történetéről szóló könyvében, hogy e két egymással összefonódó kérdéskör vizsgálata Magyarországon évtizedeken át nem tartozott „a felkapott történetírói vállalkozások közé”.¹ Azóta viszont, aligha függetlenül az ő további gondolkodásra és részletes vizsgálódásokra ösztönző áttekintésétől, tematikus konferenciák, tanulmányok, doktori értekezések és könyvek sora foglalkozott a hosszú 19. század nőszerzőivel, miközben élénkké vált a nőemancipáció általános kérdéseinek hazai kutatása is. Az utóbbi területen folyó vizsgálódások ugyancsak 1996-ban vettek lendületet egy, a Petőfi Irodalmi Múzeum, a Hajnal István Kör és a Magyar P. E. N. Club védnöksége alatt szervezett nagyszabású konferenciával, melynek anyaga egy évvel később nyomtatásban is hozzáférhetővé vált.²

A Fábri Anna kezdeményezését folytató, a női irodalom 19. századi történetére irányuló kutatómunka terén az utóbbi évtizedben Török Zsuzsa vállalt egyre meghatározóbbá váló szerepet. Első, e témakörbe vágó tanulmánya 2011-ben látott napvilágot,³ s ettől kezdve mind szisztematikusabban foglalkozott a kérdéskörrel. Újabb írásaiba sikeresen integrálta a már jóval korábban megélénkült külföldi, mindenekelőtt angolszász kutatások eredményeit, szerkesztője volt a Gyulai Pál *Írónőink* című szövegéről szóló hagyományfrissítés-konferenciakötetnek,⁴ majd 2017-ben és 2019-ben két nagyobb tematikus tanácskozást szervezett. Az

* A tanulmány az NKFI Alapból megvalósuló, OTKA K 132124 „Történetek az irodalom médiatörténetéből” kutatási projektum keretében készült.

1 FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé”: *A magyar író nők története két századforduló közt 1795–1905*, Bp., Kortárs, 1996, 5.

2 *Szerep és alkotás: Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*, szerk. NAGY Beáta, S. SÁRDI Margit, Debrecen, Csokonai, 1997.

3 TÖRÖK Zsuzsa, *Kánya Emília szerkesztői és írói pályája*, *Irodalomtörténet*, 2011/4, 475–489.

4 *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., Reciti, 2016.

előadók között maga is szerepelt, az elhangzottak nyomán született tanulmányokat kötetekbe⁵ rendezte.

A 2017-es konferencián tartott előadásában, Fábri Anna megállapításával öszszecsengően, abból indult ki, hogy amíg a női írás kutatásának Nyugat-Európában és Amerikában már több évtizedes hagyománya van, addig Magyarországon csak a közelmúltban élénkült meg az érdeklődés „a nők által létrehozott változatos szövegkorpusz értelmezése iránt”. Ráadásul amíg tőlünk nyugatabbra a kérdéskör kutatásának „az 1960–1970-es évektől kezdődően változatos elméleti és módszertani irányvonalai alakultak ki, s azóta már a feminista irodalomtudomány ideológiaközpontú vonulatának kritikája és továbbgondolása is megtörtént”, legújabbán pedig „a társadalmi-kulturális kontextus feltárásával együtt kívánják megérteni a női írást”, addig nálunk elmaradt „e komoly elméleti-módszertani alapozás”.⁶ Ami a nyugat-európai környezetbe helyezést illeti, abban az 1960-as évek végétől kezdve hangsúlyos szerephez jutott a tömegsajtó vizsgálata. Wohl Stefániáról szóló tanulmányában Török Zsuzsa is a mediális kontextusra figyelt, és azokra az új lehetőségek által generált módszertani problémákra hívta fel a figyelmet, amelyek a sajtóanyag egyre nagyobb arányú digitalizálása nyomán keletkeztek.

Az irodalom 19. századi médiatörténetére vonatkozó kutatások persze már korábban is hangsúlyozták az irodalom létmódjának alapvető megváltozását, az időszaki kiadványok elsődleges publikációs fórummá válását a könyvvel szemben, azonban az írónői életpályák vizsgálatának vonatkozásában elsőként Török Zsuzsa sürgette nagy nyomatékkal a médiumváltás figyelembevételét. S nemcsak azzal, hogy említett tanulmányában felhívta rá a figyelmet, hanem azzal is, hogy a 2019-es konferenciát a női írás és az időszaki kiadványok tematikus vezérelve köré szervezte. „A női írás kutatásának nemzetközi diskurzusában egyre több könyv hangsúlyozza az időszaki kiadványok szerepét, és értelmezi a modern irodalomnak és művészeteknek a kereskedelemmel és a reklám világával, valamint a korabeli társadalmi, politikai és tudományos problémákkal való összefüggéseit. Az interdiszciplináris módszertannal és a digitális tartalmak fokozott használatával élő kutatási irányzat (*periodical studies*) egyrészt meghatározott kulturális gyakorlatok működésébe, másrészt pedig annak a folyamatnak a megértésébe enged betekintést, amely során az időszaki kiadványokhoz kapcsolódó közösségek egyéb csoportosulásokkal, mozgalmakkal és szervezetekkel kerülnek érintkezésbe” – olvasható, illetve volt olvasható a konferencia felhívásában, amely sajnálatos módon ma már a rendező Irodalomtudományi Intézet honlapjának archívumában sem lelhető fel. Az idézett sorokból jól érzékelhető a felzárkózás szándéka a kurrens kutatási irányzatokhoz, és ez nem csupán annak mérlegelésére ösztönöz, hogy a konferencia nyomán született tanulmánykötet tanúbizonysá-

5 *Nőszerzők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. Török Zsuzsa, Bp., Reciti, 2019 (Reciti konferenciakötetek, 4); illetve a jelenleg tárgyalt kötet.

6 Török Zsuzsa, *A női írás kutatásának módszertana a digitális fordulat után: Wohl Stefánia esete a The Scotsman-nal* = *Nőszerzők...*, i. m., 205–220, 205–206.

ga szerint az előadók mennyiben feleltek meg a szervezői elképzeléseknek, hanem annak – ha nem is teljességre törekvő – felmérésére, hogy mi történt Magyarországon a 19. századi női irodalom kutatása terén az elmúlt két és fél évtizedben, Fábri Anna kezdeményezése óta.

Ami az utóbbit illeti, e téren a leglátványosabb eredmény az irodalomtörténet korábban kanonizálódott, hagyományos vizsgálódási területének a tágulása. Kétféle értelemben: egyrészt az autonóm esztétikai kérdésfelvetéseket háttérbe szorítva a figyelem a kor irodalmának létmódjára, társadalomtörténeti kontextusára irányult, másrészt a korábban „férficentrumú” irodalomtörténetírás, elsősorban a fiatal és középnemzedékbe tartozó kutatóknak köszönhetően, figyelni kezdett a kor női szerzőire. Az irodalom létmódjának kutatása persze már korábban, a kultúratudományos fordulatnak köszönhetően erőteljessé vált az irodalomtudományos vizsgálódások területén, a nőírók és női irodalom kutatásában azonban egyértelmű primátushoz jutott. A médiaközeget középpontba állító konferenciafelhívásában Török Zsuzsa is, nagyon tudatosan, ezt az irányt erősítette: „Az elsődleges megjelenési közeg vizsgálata tehát a szövegek autonóm esztétikai entitásként való felfogása helyett a kulturális párbeszédben való részvételüket világíthatja meg.”

A *műről* annak *keletkezésére és beágyazottságára* áthelyeződő kutatói tekintet annak hallgatólagos belátását is jelzi, hogy a korábban figyelemre alig méltatott női szerzők tevékenységének immár előrehaladott feltárása – noha nemzetközi szinten éppen ez a feminista irodalomkritika egyik, bár sokat bírált célkitűzése⁷ – mindaddig nem hozott módosulást a 19. századi magyar irodalom szövegekánónjában. Nem sikerült (újra)felfedezni egyetlen olyan szerzőt sem, akinek az életműve, vagy akár csak egyetlen munkája Berzsenyi vagy Arany, Jókai vagy Mikszáth, Komjáthy vagy Vajda János, Gozdu Elek vagy Bródy (sorolhatnám!) szövegei mellé emelhetőnek és így esztétikai vizsgálódásra érdemesnek bizonyult volna. Ha pedig a kutatói figyelem kivételes módon mégis művekre irányult, azok érdekessége és fontossága csak társadalomtörténeti dokumentumokként mutatkozott. Így történt ez még az olyan, az irodalom rejtett önértékeire egyébként kifejezetten érzékeny irodalomtörténész esetében is, mint Margócsy István, aki egyik esszéjében nők által írt regényeket elemzett, de a cselekményekből levonható emancipációs tanulságok mellett az esztétikai teljesítményeket, pontosabban azok gyengéit csak néhány ironikus félmondatban érintette.⁸ Ami a most megjelent kötetet illeti, kevésbé ironikus hangon, de Mikos Éva is társadalomtörténeti dokumentumokként érinti Kuliffayné Beniczky Irma regényeit, és Mlakár Zsófia

7 BOZSOKI Petra, *A honleányság mint női emancipáció: Kánya Emília alakja és munkássága*, doktori értekezés, Pécs, 2020, 7, <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/24005/bozsoki-petra-phd-2021.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

8 MARGÓCSY István, *A lemondás regényei: Nőírók regényei a XIX. század második felében*, Élet és Irodalom, 2016/27, 13.

sem önálló esztétikai értéküket bizonygatva emelte tanulmányába Herman Ottóné Borosnyay Kamilla szépprózai munkáit.⁹

Az esztétikai teljesítmény hiányosságainak csöndes belátására utal, hogy a kor nőíróinak alkotásai közül csak faktuális szövegek – naplók és emlékiratok, levelek, nőemancipációs kérdésekről szóló publicisztikák, vitacikkek¹⁰ – láttak napvilágot új kiadásokban, míg a belletrisztikai munkák változatlanul korabeli megjelenési helyeiken érhetőek el csupán. Az egyetlen kivétel Szendrey Júlia, akinek költeményes és prózai munkái, kéziratban maradt műveivel kiegészülve, a teljesség igényével készült, jegyzetekkel ellátott gyűjtemények formájában váltak nemrég olvashatókká.¹¹ A példaszerűen gondozott szövegkiadások kísérő tanulmányaiban azonban Gyimesi Emese sem törekedett arra, hogy Szendrey Júlia munkáit beemelje a 19. századi magyar irodalom szövegtárájába, célja sokkal inkább a Petőfi hajdani hitvesét övező előítéletek és sztereotípiák felülírása, életművének és tevékenységének a kor kontextusában való elhelyezése volt. Ugyanez a szándék vezérelte a szövegkiadásokkal párhuzamosan készült és azóta könyvformában megjelent doktori értekezését is.¹²

A hosszú 19. század szövegtárája tehát nem gazdagodott az elmúlt negyedszázadban. Bebizonyosodott viszont, hogy – Gyimesi Emesét idézve – „[a] kánonközpontú, klasszikus irodalomtörténeti horizontból nézve érdektelennek tűnő szövegek [...] rendkívül izgalmassá válhatnak, ha olyan szempontrendszerrel közelítünk hozzájuk, amely figyelembe veszi az írás használatának kontextusait”.¹³ A nőírók korabeli beágyazottságára irányuló tekintet új problémákhoz és új problémamegoldásokhoz vezetett. Világossá vált, hogy a nők elsősorban nem könyvet, hanem újságot író íróként, különböző időszaki kiadványok munkatársaként, fordítóként, szerkesztőként voltak sikeresek. Tisztázódott az is – és ezt meggyőzően vezette le Bozsoki Petra doktori értekezésében –, hogy sikerüket nem a hagyományos női szerepkör látványos elutasításának és a genderszempontra provokatív

9 MIKOS Éva, *Egy nemesasszony esete a popularitással: Kuliffayné Beniczky Irma útja a regényírástól a kalendáriumszerkesztésig = Nők, időszaki kiadványok...*, i. m., 245–272; MLAKÁR ZSÓFIA, *Herman Ottóné Borosnyay Kamilla ollója: Publikációs gyakorlat és lapkivágatok = Uo.*, 273–296.

10 KÁNYA Emília, *Réges-régi időről: Egy 19. századi írónő emlékiratai*, szerk. FÁBRI Anna, Kiss Bori, Bp., Kortárs, 1998; *A nő és hivatása: Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865*, szerk. FÁBRI Anna, Bp., Kortárs, 1999; *A nő és hivatása, II, Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895*, szerk. FÁBRI Anna, BORBÍRÓ Fanni, SZARKA Eszter, Bp., Kortárs, 2006; M. HRABOVSKY Júlia, *Ami elmúlt: Visszaemlékezések életemből*, szerk. STEINERT Ágota, Bp., Helikon, 2001; „...kacérkodni fogok veled.”: *Slachta Etelka soproni úrileány naplója, 1838–1840*, kiad. KATONA Csaba, Győr, Mediawave, 2004; „Azért én önnek sem igent, sem nemet nem mondtam.”: *Válogatás Slachta Etelka és Szekrényessy József leveleiből*, kiad. KATONA Csaba, Győr, Mediawave, 2008; TÖRÖK Zsuzsa, *Wohl Janka Gyarmathy Zsigáné Hory Etelkának írt levelei*, Lymbus: Magyarágtudományi forrásközlemények, 2019, 615–629.

11 SZENDREY Júlia *Összes verse*, szerk. GYIMESI Emese, Bp., Kortárs, 2018; SZENDREY Júlia *Elbeszélései és meséi*, szerk. GYIMESI Emese, Bp., Szendrey Júlia-kutatás, 2021.

12 GYIMESI Emese, *Szendrey Júlia irodalmi pályafutása: Társadalomtörténeti kontextusok*, Bp., Ráció, 2021 (Ligatura).

képviselőtének köszönhatték, hanem a körön belüli lehetőségek kihasználásának és az olvasók igényeire figyelő tágitásának. Így lehetett sikeres az általa vizsgált Kánya Emília, de ugyanez a következtetés levonható a Wohl nővéreknek Török Zsuzsa¹⁴ vagy Jósika Júliának a korábbi kötetben Szilágyi Zita Mária,¹⁵ a mostaniban Kerpics Judit¹⁶ által vizsgált pályafutása nyomán is. A szabályt erősítő kivétel, amint erre Mátay Mónika nyomán Bozsoki Petra rámutatott, a hagyományos elvárásokon gátlástalanul és provokatív módon túllépő Apraxin Júlia atipikus és botrányoktól övezett pályafutása.¹⁷

A társadalmi elvárások felrúgása helyett a hozzájuk való józan alkalmazkodás annak tulajdonítható, hogy a kor nőíróinak többségét nem valamiféle emancipációs hevület, hanem a megélhetés kényszere vezérelte. Kánya Emília, a monarchia első női lapszerkesztője esetében Török Zsuzsa már korábban felhívta a figyelmet az anyagi motiváció elsődleges voltára.¹⁸ Bozsoki Petra e tényt már evidens kiindulópontként kezelte, a honleányi szerepkör kérdését középpontba állítva pedig a *Családi Kör* sikerének speciális okaira talált rá.¹⁹ A nőkkel szembeni elvárások hazafiasra hangolása természetesen jóval korábban, már a reformkorban megkezdődött. Fazekas Júlia úgy fogalmazott a nőemancipáció kérdéseit az 1830-as és 40-es évek divatlapjaiban vizsgáló tanulmányában, hogy „a nők jelentőségét főként a nevelésben látták; [...] a nők úgy lehetnek a haza igaz honleányai, ha azért művelik magukat, hogy a nemzeti irodalmat képesek legyenek továbbadni”.²⁰ Bozsoki szerint e honleányi szerepkört az üzleti haszonra törekvő tömegsajtó a saját érdekeinek megfelelően értelmezte át a század második felében, így válhattak a nőírók komoly tényezőkké a kor irodalmi és sajtópiacán.

Az átértelmezés valójában tágitást és aktualizálást jelentett. Kánya Emília a nemzeti nevelést egy sok női munkatársat foglalkoztató, a nők speciális érdeklődését kielégíteni törekvő, a személyre szóló kommunikációt a lap stratégiájába beemelni képes, jól szerkesztett és aktuális kérdésekre reflektáló folyóirat origójává alakította. Lapja ennek köszönhetően maradhatott két évtizeden át komoly tényező a magyar sajtópiacra, egészen az 1870-es évek végéig, a honleányi szerepkör tömegolvasók számára érdektelenné válásáig. Bozsoki Petra kontrollpéldája

13 Uo., 196.

14 TÖRÖK, A női írás kutatásának módszertana..., i. m.; Uő., A Wohl-nővérek emancipációja: Társadalomtörténeti megközelítés hosszsmetszetben, Aetas, 2015/1, 87–115.

15 SZILÁGYI Zita Mária, Egy tudósítónő Brüsszelből: Báró Jósika Júlia hírtudósítói tevékenysége = Nőszerzők..., i. m., 185–204.

16 KERPICS Judit, Elmevirágkertet növelni: Jósika Júlia és a normatív igényű újságírás = Nők, időszaki kiadványok..., i. m., 229–244.

17 MÁTAY Mónika, Egy nődandy karrierje: képek Batthyány Apraxin Júlia életéből, Médiakutató, 2009/4, https://mediakutato.hu/cikk/2009_04_tel/06_dandy_batthyany_apraxin_julia; BOZSOKI Petra, Bővülő értelmiségi szereprepertoár a 19. századi Magyarországon: A Kánya Emília-féle honleányi szerepváltozatról, Irodalomismeret, 2019/3, 52.

18 TÖRÖK, Kánya Emília szerkesztői és írói pályája..., i. m.

19 BOZSOKI Petra, A nőreprezentáció mint piaci tényező: A Családi Kör sikere és megszűnése = Nők, időszaki kiadványok..., i. m., 167–190.

20 FAZEKAS Júlia, Olvasó honleányok, bajszos írónők: Nők a reformkori divatlapokban = Uo., 63–87, 73.

a Wohl nővérek 1873-ban indult és egészen a 20. század elejéig sikeres folyóirata (*Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre*), mely már nem annyira nevelni, mint inkább szórakoztatni igyekezett olvasóit.

Azt, hogy a nők által irányított és női közönséget megszólító sajtó valóban komoly üzleti tényezőt jelentett a század második felében, Mészáros Zsolt tanulmánya igazolja.²¹ Az Athenaeum Kiadó- és Nyomdavállalat szerencsés módon fennmaradt iratanyagának a vizsgálatából kiderül: a vállalkozás gazdái jól érzékelték a piaci rést, és a kezdeti problémák ellenére következetesen dolgoztak azon, hogy betöltéséhez megtalálják a megfelelő formát és személyt. Ez vezette őket a Wohl nővérekhez, s az általuk kimunkált lapkoncepcióhoz. A több évtizeden át tartó sikeres működés mögött tehát egyfelől kemény üzleti elvárások, másfelől azoknak megfelelni képes, az olvasók aktuális elvárásaira érzékeny szerkesztői tevékenység állt. A Czeferner Dóra által tanulmányozott első hazai feminista folyóirat, *A Nő és a Társadalom* 20. század eleji iratanyagából pedig kiderül, hogy a rentabilitás szempontja még egy olyan lapnál is megkerülhetetlen volt, amelyet nem valamely piaci szereplő, hanem a *Feministák Egyesülete* adott ki, közösen a *Nőtisztviselők Országos Egyesületével*.²² Mindez igazolja Bozsoki Petra tanulmányának végkövetkeztetését: „Hajlamosak vagyunk úgy elbeszélni bármely eszme (például a női emancipáció) vagy társadalmi változás (például a nemi szerepek formálódásának) alakulását, mint önös érdektől mentes, tiszta elköteleződés eredményét. A *Családi Kör* története nem ezt igazolja: népszerűségének és megszűnésének okai azt tükrözik, hogy a nemi viszonyokról szóló diskurzus centrumba emelése, a női szerepek elemeinek bővítése, a nemi meghatározottságból adódó korlátok szabadabbá, változatosabbá tétele nem volt mentes a piaci szempontoktól, ezért nem is lehetséges őket a tőkés viszonyok logikájától függetlenül értelmezni.”²³

Ugyancsak anyagi kényszer motiválta Vachott Sándorné Csapó Máriát, amikor férje munkaképtelenné válása, majd elhunytja után barátai és pártfogói, elsősorban Eötvös József biztatására és támogatásával megindította az *Anyák Hetilapja* című vállalkozását. Az ő lapszerkesztői tevékenysége azonban nem bizonyult sikeresnek, és nem bizonyultak szerencsésnek későbbi próbálkozásai sem, noha rövid életű lapok egész sorával kísérletezett. Török Zsuzsa róluk szóló tanulmányában a tőle megszokott alaposággal mutatta be az egyes vállalkozások létrejöttének körülményeit és szerkesztői koncepcióját, arra azonban nem adott választ, hogy végső soron mi lehetett az oka az olvasók érdektelenségének. Eötvös József az *Anyák Hetilapja* bukásának okát még abban látta, hogy politikamentes tartalmat kínált egy olyan időszakban (1860–1861, októberi diploma, provizórium), amikor minden szem a politika felé fordult. Török Zsuzsa e magyarázatot nem tartja kielégítőnek, de a lehetséges okok között keresgélve nem jut konkrét eredményre.

21 MÉSZÁROS ZSOLT, „*Lapom lesz, jövőm meg lesz alapozva.*”: A Magyar Bazár (1866–1904) szerkesztői és kiadói hátteréről az Athenaeum iratanyaga alapján = *Uo.*, 209–226.

22 CZEFERNER DÓRA, *Schwimmer Rózsa lapszerkesztői tevékenysége 1907–1913 között* = *Uo.*, 335–357.

23 BOZSOKI, *A nőreprezentáció mint piaci tényező...*, i. m., 189–190.

A jelek szerint nem jó helyen tapogatózott a kiadó sem, amikor a problémát a cím által behatárolt, szűk olvasóközönségben látta, mert az *Anyák Hetilapja* megszűnte után ugyancsak Vachottné szerkesztésében megjelentetett *Szünórák* című, immár az egész családnak szánt lap sem bizonyult sikeresnek.²⁴ A sorozatos kudarcok okaihoz valószínűleg komparatív eszközökkel, a Kánya Emília és a Wohl nővérek sikeres vállalkozásaival való összehasonlítás nyomán lehetne közelebb jutni; e vizsgálódásoknak egyébként Bozsoki Petra disszertációja és Török Zsuzsa korábbi, a Wohl nővérekről szóló tanulmányai már megteremtették a kiindulópontját.

Nagyon érdekes és tanulságos az a pályakép, amelyet Mikos Éva rajzolt Kuliffayné Beniczky Irma szintén anyagi okok motiválta irodalmi pályafutásáról. Az ő hősnője is kitartóan kereste a közönség érdeklődével találkozó tevékenységi területet, míg a kevésbé sikeres regényírástól és a rövid életű lapok szerkesztésétől a fordítói munkán és a speciálisan nőknek szóló tanácsadók közrebecsátásán át eljutott *A Magyar Nők Házi Naptára* című kalendáriumig. Ez végre találkozott az olvasók érdeklődésével; 1868-tól egészen 1902-ben bekövetkezett haláláig szerkesztette, és a vállalkozásban rejlő potenciál akkor még korántsem merült ki: a kalendárium Cserhalmy Irén gondozásában egészen 1911-ig megjelent.²⁵ Nem kevésbé érdekes Herman Ottóné Borosnyay Kamilla pályafutása sem, melyet Mlakár Zsófia egy nagyon sajátos forráscsoport, a saját és a férje lapokban megjelent munkáinak a kivágataiból összeállított albumok nyomán tekintett át. S ha elemzése középpontjában nem is az anyagi szempontok állnak, egy félmondatban megjegyezte azért, hogy a kiadóival váltott levelek tanúbizonysága szerint „a megjelenő versek és rövid írások anyagi önállóságot is adtak a tollforgató Borosnyay Kamillának”.²⁶

Jósika Júlia irodalmi pályáját viszont egyértelműen az anyagi kényszer motiválta. A brüsszeli emigráció viszonyai közepette a lapszerkesztői tevékenység szóba sem jöhetett, így férje regényeit fordította német nyelvre, és – mintegy a női házimunka meghosszabbításaként – csipkeboltot nyitott. Emellett nőknek szóló magyarországi lapok, a *Nővilág* főmunkatársaként, a *Divatcsarnok* állandó szerzőjeként igyekezett érvényesülni. Kerpics Judit tanulmányából kiderül, hogy a *Nővilág*-ot Heckenast Gusztáv az ugyancsak általa kiadott *Vasárnapi Ujság* nőknek szóló párjaként képzelte el. Közönségként így elsősorban a középosztálybeli nőkre számíthatott, míg a *Divatcsarnok* mögött Kerpics inkább „főrangú hölgyközönséget” valószínűsít. Jósika Júlia, „aki emigráns magyar íróként a Nyugat-Európa és Magyarország közti kétirányú kulturális transzfer áramoltatásával szerzett magának nevet”,²⁷ Brüsszelből keltezett, a párizsi divatról szóló tudósításaival, életvezetési és kertészeti tematikájú tanácsadó cikkeivel mindkét lap fontos szerzőjévé vált. A *Nővilág* 1859-re szóló előfizetési felhívásában már egyenesen Jókai

24 TÖRÖK Zsuzsa, *Női szerepek és lapszerkesztés: Vachott Sándorné dilemmái = Nők, időszaki kiadványok...*, i. m., 191–208.

25 MIKOS, i. m.

26 MLAKÁR, i. m., 291.

27 KERPICS, i. m., 233.

Móréval azonos nagyságú betűkkel szedte a nevét. Népszerűségének okait keresve Kerpics Judit az emigráns író nő alkalmazkodóképességére figyelte fel. Arra, hogy a középosztálybeli nőknek szánt *Nővilág*-beli cikkek egészen más modorban íródtak, mint a *Divatcsarnok*ban megjelent, arisztokrata hölgyeknek szóló írások. Szerzőjük a piaci siker érdekében igazodott közönsége feltételezett elvárásaihoz. Mégis hű maradt önmagához, olvasóit mindkét lapban nevelni igyekezett, és mindig ugyanazt az erényt, a mértékletesség és józanság alapelvét képviselte, még ha a kétféle olvasóközönséget eltérő módon szólította is meg.

A 19. századi írónők tevékenységét tehát gyakran determinálták anyagi megfontolások. Sárai Szabó Katalinnak a női munkavállalás történetét a 19. század második felétől a 20. század elejéig áttekintő nagyon alapos tanulmányából kiderül, hogy ez a motiváció korántsem csupán az irodalom területén jelentkezett: „A női munkavállalást alátámasztó érvek közül minden korszakban a legfontosabb a gazdasági helyzet előidézte kényszerűség volt.”²⁸ Nagy forrásanyagot mozgató elemzése nyomán világossá válik, hogy az e kényszernek való megfelelés csak a középosztályhoz tartozó nők számára jelentett problémát. Az alacsonyabb társadalmi rétegek esetében természetes volt, hogy a nők pénzkereső munkájukkal (mint napszámosok, cselédek, gyári munkásnők stb.) hozzájárulnak a család fenntartásához. A középosztály asszonyai és férjezetlen leánygyermekai azonban a családfő keresetéből éltek, a nők feladata pedig a házi teendők ellátása, a gyereknevelés, a családfenntartó kiszolgálása, a családi harmónia biztosítása volt. Sárai Szabó Katalin sok és sokféle forrást mozgatva írja le azt a folyamatot, ahogyan a polgári családok nőtagjainak munkavállalása lassanként legitimé vált a század folyamán. Úgy látta, a munkavállaló nők számára lehetségessé váló pályákat a családban hozzájuk kötődő attitűdök alapján jelölték ki, azaz „a családban betöltött szerepeket kiterjesztették társadalmi méretekre, így válhatott számos szakma nőivé, úgymint a tanítónői, a hivatalnoki vagy egyes művészi pályák. Nem véletlenül lettek a középosztályi nők számára ezek az elfogadható kenyérkereső hivatások.”²⁹

Gyulai Pál nőírókról szóló írásának az az engedménye tehát, hogy számukra az irodalmi munkálkodást a családi életben betöltött szerepükkel harmonizáló területeken, így a társalgáshoz közel álló műfajokban (útirajzok, tárcák), valamint a gyermekeknek szóló irodalom terén megengedhetőnek tartotta, sőt javallotta,³⁰ nem tekinthető eredetinek és egyedinek. Valójában a Sárai Szabó Katalin által leírt, közvélekedést tükröző legitimációs elv mentén igyekezett szabályozni a lapokban egyre nagyobb számban jelentkező, középosztályba tartozó nők irodalmi tevékenységét. Javaslatok sok esetben egybeesett a korabeli gyakorlattal: a nőírók közül jó néhányan eleve a Gyulai által megjelölt területeken mozogtak. Gulyás Ju-

28 SÁRAI SZABÓ Katalin, „Melléke van a kenyérünknek.”: A női munkavállalásról szóló diskurzus a 19. század második felében és a 20. század elején = *Nők, időszaki kiadványok...*, i. m., 299–333, 316.

29 *Uo.*, 305.

30 GYULAI Pál, *Írónőink* = Gy. P., *Kritikai dolgozatok: 1851–1861*, Bp., MTA, 1908, 286–287.

dit Andersen meséinek korai magyar recepciójáról szóló tanulmányából kiderül, hogy a reformkor névtelen fordítói, illetve a fiatal Beöthy László után az 1850-es években már elsősorban nők, Szendrey Júlia és Csengery Róza foglalkoztak a dán meseíró munkáinak magyar nyelvre való átültetésével. Idéz egy magánlevelet is, melyből kitűnik, hogy Róza férje, Csengery Antal azért támogatta felesége fordítói tevékenységét, mert remélte, mire kislányok három-négy évesek lesznek, már jókora kötet mese áll majd rendelkezésére. „Ha irodalommal foglalkozik, minden nőnek ilyes dolgokkal kellene foglalkoznia” – summázta véleményét az elégedett családapa.³¹

Andersen-fordításait, amint ez hűgának írott leveléből kiderül, Szendrey Júlia fiának szánta születésnap ajándékkul.³² Azok a Gyimesi Emese által bemutatott levelek pedig, amelyeket Horvát Attila írt édesanyjának, ugyancsak megerősítik, hogy az ő meseírói és fordítói tevékenysége is „családi használatú irodalomként” bontakozott ki.³³ A megjelent kötetet végül mindhárom gyermekének dedikálta. A nyilvánosság számára ez a gesztus családszociológiai mivoltának hangsúlyozását jelentette, ami Gulyás Judit meglátása szerint „[k]ülönös jelentőséget kap egy olyan nőtől, akit a közvélemény leginkább feleségi mivoltában ítél meg és el”.³⁴

A Csengery Antal által magánlevélben, Gyulai által nyilvánosan kijelölt szűk kör – melynek határai egyébként már az 1840-es évek végétől formálódtak³⁵ – megfelelő kiindulópontot és fokozatosan tágítható, bár problémáktól korántsem mentes keretet jelentett az irodalmi alkotómunkával foglalkozó nők számára. Ami a problémákat illeti, sokatmondó Szendrey Júlia egyik novellája, melyben Gyulai nőírókról szóló cikkére reflektált.³⁶ A novella főhőse példás családanya és háziasszony, csak napi munkájának elvégzése után vonul el félreeső szobácskája-ba, ahol szépirodalmi olvasmányokkal mulattatja magát, ezekből kifogyva férje tudományos könyveire fanyalodik, bennük váratlanul örömet leli, tudós házastársa segítségével képezi magát, s kezdetben csak maga számára készült feljegyzései hamarosan publikálható írásokká válnak. Szinte észrevétlenül, a ház körüli feladatok hiánytalan ellátásával szimbiózisban válik írónővé, az alkotómunkában lelt öröme és megelégedése pedig hozzájárul a harmonikus családi élet biztosításához. Az önéletrajzi ihletettséget nyilvánvaló. Gyimesi Emesétől tudjuk, gyermekeiktől Szendrey Júlia azért kapott elismerést, „mert a tollat és a főzőkanalat egyaránt jól forgatja”.³⁷ A családanyai szerepkörbe a novellában is mindenki öröme integrálódik az alkotó tevékenység – egészen addig, amíg meg nem jelenik Gyulai Pál nőírókról szóló írása a *Pesti Napló*-ban. Mert ennek folytatásait olvasva

31 GULYÁS Judit, *Andersen meséinek magyar recepciója (1840–1858) = Nők, időszaki kiadványok...*, i. m., 91–131, 111.

32 *Uo.*, 119.

33 GYIMESI, Szendrey Júlia irodalmi pályafutása..., i. m., 228.

34 GULYÁS, i. m., 121.

35 GYIMESI, Szendrey Júlia irodalmi pályafutása..., i. m., 161–168.

36 SZENDREY Júlia, A „Pesti Napló” 61. 62. és 65-dik száma = Sz. J., *Elbeszélései és meséi...*, i. m., 70–86.

37 GYIMESI, Szendrey Júlia irodalmi pályafutása..., i. m., 230; vö. *Uo.*, 221.

a férj hirtelen problematikusnak érzi felesége írói voltát, neheztelését érzékelve az asszony gyötrődni kezd, háziasszonyi teendőit ellátni képtelen, vége a családi harmóniának. A novella éle egyszerre irányul Gyulai és a bornírt házastárs ellen, újabb lehetséges motivációval egészítve ki Szendrey Júlia viszonyának megromlását második férjével, Horvát Árpáddal.

Szendrey Júlia írói indulását a reformkor végén még az anyagi szempont befolyásolta, hiszen első férjével az irodalmi piacról kellett megélniük.³⁸ Horvát Árpáddal kötött házassága után erre a bevételre már nem volt égető szüksége. Ez magyarázhatja, hogy több évig nem publikált, Andersen-fordításainak elkészítése pedig – Csengery Rózához hasonlóan – már belesimult családanyai teendői közé. A következő Andersen-fordító, Vachott Sándorné Csapó Mária tevékenységét viszont, amint ez Török Zsuzsa imént már érintett tanulmányából kiderül, ismét csak a megélhetés kényszere motiválhatta. Domokos Mariann-nak az 1860-as évek Grimm- és Andersen-mesefordításairól szóló tanulmánya³⁹ ugyan e szempontot nem hangsúlyozza, nagy erénye viszont, hogy Vachottné fordításait a 19. századi magyar gyermekirodalom alakulástörténetének, illetve saját, e területen kifejtett teljes tevékenységének a kontextusában tárgyalja. Írása világossá teszi, hogy Vachottné is inkább kitölteni, mintsem megkérdőjelezni igyekezett a Gyulai által kijelölt nőírói szerepkört. Tevékenységét összehangba hozta a nemzeti nevelés elvárásaival, ennek köszönhette Eötvös József támogatását. Pályáját Domokos Mariann konzervatív irányvonalúnak nevezi,⁴⁰ ez azonban csak mai perspektívából látszik így, valójában említett pályatársaihoz hasonlóan kreatív módon, bár nem mindig sikeresen mozgott a kor által biztosított keretek között.

Azok a szerepkörök, amelyeket Gyulai nevesített, és amelyekbe mintegy belépést engedélyezett a nők számára az 1850-es évek végén, középpontban a családi harmóniát biztosító, gyermekeit nemzeti szellemben nevelő honleányéval, a reformkor folyamán formálódtak ki. A 18–19. század fordulóján még nem ilyen járulékos alapon határozták meg a nők társadalmi hivatását. Olyan tulajdonságokkal ruházták fel őket, amilyenekkel férfiak nem rendelkeztek, és olyan szerepkört írtak körül számukra, amelyet betölteni férfiak nem voltak képesek. Balogh Piroskának a korábbi konferenciakötetben megjelent kiváló tanulmányából⁴¹ az derül ki, hogy a szépséget és szenzibilitást egész lényében megtestesítő, a művészeti alkotások irányában a férfinál befogadóként és alkotóként is érzékenyebb nő képe már Szerdahelyi Alajosnál megformálódott. És kiderül, hogy a női olvasók felé fordulás Schedius Lajosnál sem „pusztán egyfajta nemzetnevelési stratégia vagy marketingfogás, hanem kifejtett és a német romantika feminitás-fogalma felől

38 *Uo.*, 89–96.

39 DOMOKOS MARIANN, *Vachott Sándorné és a 19. századi gyermekirodalom: Magyar nyelvű Grimm- és Andersen-mesefordítások az 1860-as években = Nők, időszaki kiadványok...*, i. m., 133–163.

40 *Uo.*, 136.

41 BALOGH PIROSKA, *Aesthetica muliebris – avagy beszélhetünk-e „női esztétikáról” 18–19. századi magyar viszonylatban = Nőszerzők...*, i. m., 15–30.

42 *Uo.*, 25.

közelíthető program része lehetett”.⁴² Ugyanakkor a gondolatmenet Schediusnál már praktikus gellert kapott: az így felfogott női habitus különösen alkalmas arra, hogy környezetét érzékennyé tegye a szépség iránt. E gondolat jegyében tűnik fel nála a pedagógia úgy, mint a „speciálisan női hivatás lehetősége”.⁴³

A mostani kötetben két tanulmány vizsgálja a századfordulót követő időszakot: Bódi Katalinnak a *Hébe* című, az 1820-as években megjelent almanach nőképeről szóló, és Bodrogi Ferenc Máténak az *Aurora* és az *Uránia* nőideálját megvilágító írása. Míg Bódi Katalin inkább bemutat, leír, rendszerez, és arra a végkövetkeztetésre jut, hogy Igaz Sámuel kiadványa esetén „nem beszélhetünk programszerűen kidolgozott nőképről”,⁴⁴ addig Bodrogi Ferenc Máté nagyobb összefüggésekre figyelő értelmezéséből, az általa vizsgált sajtótermékek vonatkozásában, ennek éppen az ellenkezője derül ki. Gazdag szakirodalmi ismereteken nyugvó gondolatmenetének kiindulópontja szerint a női szenzibilitásra épülve alakult ki a csinosodás és csiszoltság programja, melyben a „női princípium” a „vad férfias erényekkel” szemben a civilizálódás letéteményeseként és protagonistájaként mutatkozik. Megformálódott a gyengéd női érzületek, a tapintat, a finomság, a figyelmesség kultusza, „a durva férfiasság számára is utat mutatva választékoságával és szelídségével”.⁴⁵ A két periodikum részletes elemzését követően Bodrogi Ferenc Máté vázolta azt a folyamatot, melynek során a Balogh Piroska által leírt filozófiai és esztétikai megfontolások gyakorlati útra terelődtek. A női szenzibilitás fel- és elismerése olyan hétköznapi szerepkörök kijelöléséhez vezetett, amelyeket férfiak ugyan nem tudtak betölteni, de amelyeknek nők általi betöltése csupán hozzájárulást jelentett a férfiak által végzett nagyfontosságú szerepkörök sikeres betöltéséhez – azaz létrejött a honleányságnak a század rákövetkező évtizedeiben meghatározóvá váló, folyamatosan alakuló, de létrejöttének pillanatától kezdve mindig praktikus megfontolások által formált és járulékos tevékenységi területe.

*

A hosszú 19. század női irodalmának feltárása tehát nagy lendülettel indult el Fábri Anna kezdeményezését követően, és e munka mindmáig nem veszített intenzitásából. Legújabb eredménye a most megjelent konferenciakötet, melyből az is kiolvasható, hol tartanak a témakörre vonatkozó kutatások Magyarországon. A sajtóközegre irányított kutatói tekintet nyomán született interpretációk tanúbizonyossága szerint a nyugat-európai mintát követő kontextusvizsgálat nagyon termékeny elemzési szempontnak bizonyult. A továbbiakat illetően – elismerve, hogy a forrásfeltárás még nem fejeződött be – a női irodalomnak még több kör-

43 Uo., 27.

44 BÓDI Katalin, „Hasson e' név most is a' szép Nem' szivébe: A Hébe almanach nőképe = Nők, időszaki kiadványok..., i. m., 13–29, 29.

45 BODROGI Ferenc Máté, *Az Aurora (és az Uránia) nőideáljáról: Honleányok és polgárleányok, hitvesek és Fannik = Nők, időszaki kiadványok..., uo., 31–62, 32.*

nyezeti elemet megkülönböztető, újabb szempontra figyelő kontextuális értelmezését látom a legfontosabb feladatnak.

Ehhez mindenekelőtt annak tudatosítása szükséges, hogy az írói, újságírói és szerkesztői tevékenységek összeérő, de egymást nem fedő tevékenységi formák, így azokat elkülönítve, ugyanakkor egymás kontextusában célszerű vizsgálni. A kor írói szinte kivétel nélkül újságot író írók voltak, könyveik anyaga először tárcaregények és elbeszélések, egyéb sajtóközlemények formájában látott napvilágot. Többségük az írói munka mellett újságírói munkát végzett, a megélhetés érdekében. Volt, aki hosszabb-rövidebb ideig szerkesztőként dolgozott. De írói munkát újságírók is végeztek, lapjuk belletrisztikai anyaggal való folyamatos ellátását szolgálva. Esetenként az ő tevékenységük nyomán ugyancsak születtek könyvek, de ez az irodalmi anyag alig emelkedett túl a napi lektűrön, s nem vált a magas irodalom részévé. Erre a szempontra egyébként Mikos Éva is felhívta a figyelmet, amikor Kuliffayné Beniczky Irma pályáját áttekintő írása végén úgy összegzett, hogy „[é]lete és műve arra példa, hogy a 19. század második felében lehetett valaki úgy is író, hogy nem vált művésszé”.⁴⁶

A 19. század új médiuma, a sajtó tehát nem homogenizálta, hanem éppen ellenkezőleg, a sajtópiac tarkasága, az egyes lapokon belüli szerepkörök sokfélesége által kaleidoszkópszerűen változó összetételű környezetekkel vette körül azok tevékenységét, akik valamilyen módon hozzájárultak a működéséhez. A nők és férfiak irodalmi tevékenysége is kölcsönös kontextust teremtett egymás számára. A nő történeti vizsgálódásoknak erre különösen figyelniük lenne érdemes, de mindig annak tudatában, hogy nők és férfiak valamennyien a közös mediális környezet által meghatározott lehetőségek közepette dolgoztak. Ami a nőírók tevékenységére fókuszálva derül ki irodalom és sajtó viszonyáról, az nem szükségképpen nőspecifikus. Az irodalmi mezőn végzett különféle tevékenységek nem feltétlenül a nő/férfi választóvonal mentén alakultak, és az irodalmi mező egyik területén elért siker a férfiak számára sem jelentett automatikus sikert a másikon.

Nagyon világosan demonstrálják ezt Török Zsuzsa pár éve elvégzett statisztikai vizsgálódásai, melyek – kilépve a nő történet zárt köréből – arra világítanak rá, hogy a 19. század második felében megjelent szépirodalmi lapok szerkesztőinek mindössze 4%-a (Arany János, Vajda János, Tolnai Lajos és Kiss József) sorolható a kor ismert és kanonikus szerzői közé. Ez pedig, megfogalmazása szerint, „az írói és szerkesztői szerepek rendkívül alacsony összekapcsolódását mutatja a vizsgált időszak kanonikus szerzőinél. Az alacsony részvétel és a vállalkozások rövid időtartama (kivétekként *A Hét* említendő) az irodalmi piac irányításában való alacsony részvételt mutatja”.⁴⁷ A statisztikai vizsgálódások során kiderült az is, hogy az irodalom szervezeti és gazdasági működését meghatározó 96%-os többség soraiban többnyire férfiak dolgoztak, a női szerkesztők aránya mindössze

46 MIKOS, *i. m.*, 272.

47 TÖRÖK ZSUZSA, *Folyóirat-irodalom a 19. század második felében: A Vasárnapi Újság sajtóbiográfiaja alapján*, Alföld, 2011/3, 48.

11%. Ettől az aránytól függetlenül azonban a nők és férfiak között egyaránt voltak nagyon sikeresek, kevésbé sikeresek vagy éppen sikertelenek.

Az utóbbi évek kutatásainak köszönhetően a női szerkesztők közül sokakról már nagyon sok mindent tudunk. Csak néhány példát említve, Kánya Emíliáról és Schwimmer Rózsáról doktori értekezések születtek (Bozsoki Petra, Czeferner Dóra), a Wohl nővérekről több komoly tanulmány szól (Török Zsuzsa, Mécsáros Zsolt), és még a náluk jóval kevésbé sikeres Vachott Sándorné szerkesztői tevékenységét is külön tanulmány világítja meg (Török Zsuzsa). Velük szemben (megint csak szinte találomra ragadva ki a példákat) a *Vasárnapi Ujságot* 1867-től 1905-ig irányító Nagy Miklósról, az ugyancsak nagyon sikeres *Hölgyfutárnál* szerkesztőként, a *Fővárosi Lapoknál* alapító főszerkesztőként tevékenykedő Tóth Kálmánról, a lapot 1867-től 1896-ig vezető Vadnay Károlyról viszont leginkább csak régi lexikoncikkekből tudhatunk meg valamit.

Másként – és pozitív felhanggal – természetesen úgy is lehet, sőt úgy kell fogalmazni, hogy a női irodalomra vonatkozó kutatások komoly eredményeket hoztak a 19. századi magyar irodalom társadalomtörténeti beágyazottságú leírásának területén. Okkal remélhető, hogy mindaz, ami forrásfeltárás, elmélet, módszertan és értelmezés terén történt itt az elmúlt két és fél évtizedben, készte-tést ad majd a teljes irodalmi mező, a nem kanonizálódott tevékenységet folytató 85%, a férfiak közül kikerült szerkesztők és újságírók irodalmi és irodalom körüli munkásságának a feltárásához. A reménykedésre egyebek mellett az ad okot, hogy hasznos, mi több elkerülhetetlen lenne ez a nő történeti kutatások szempontjából is, hiszen a női irodalom speciális problémái és eredményei, igazi sajátosságai csak ebben a sokrétű kontextusban válhatnak még világosabban láthatókká.

FILLÉRTÁR

Szatmári Áron

Bogáti Fazakas Miklós 119. zsoltára

A 119. zsoltár a leghosszabb zsoltár, és így fordítása Bogáti Fazakas Miklós életművében is a hosszabb költemények közé sorolható. Az unitárius költő-teológus verses szövegei között a nyolcadik leghosszabb, vagyis a szerző egyes históriás énekeit is megelőzi. Ez a terjedelem lehetővé teszi, hogy egymagában vizsgálva is releváns információkat kaphassunk a mű szöveghagyományáról, a források sajátosságairól és kapcsolódásairól. Természetesen ezek a megállapítások nem általánosíthatók a teljes zsoltárfordításra, de jelen szövegközlésnek nem is ez a célja, hanem az, hogy betekintést nyújtson a Bogáti-zsoltárokhoz kapcsolódó szövegkorpusz sajátosságaiba, a zsoltárfordítások kiadásának legfőbb problémáiba.

E szövegközlés tehát kísérlet. A pécsi Bogáti-munkacsoport tagjaival, Etlinger Mihállyal, Gál Emőkével, Pap Balázssal és Varga Rékával már számos zsoltár átíratát elkészítettük, vannak elképzeléseink a szöveghagyományról,¹ de a kritikai kiadáshoz kapcsolódó munka nagy része még hátravan. A munka során tudok támaszkodni a Bogáti históriás énekeit közreadó kritikai kiadásra, vagy akár Thordai János zsoltárfordításának Stoll Béla által elkészített kritikai kiadására, amely sok szempontból hasonló terjedelmű és jellegű korpusz.² Fontosnak tartom, hogy elkezdjük megjelentetni a zsoltárokat, hogy mire a kritikai kiadás elkészítéséhez érünk, már építhessünk a tapasztalatokra és azokra a kritikákra, amelyek az ehhez a közléshez hasonló mutatóvagyokra érkeznek.

1 Vö. ETLINGER Mihály, SZATMÁRI Áron, *Unitárius Psalterium-fordítások = Magyar irodalomtörténet*, szerk. HORVÁTH Iván et al, Bp., Gépeskönyv, 2020–2021, <https://f-book.com/mi/index.php>; ETLINGER Mihály, *Bogáti Fazakas Miklós esete az RMNy 983-mal*, Keresztény Magvető, 123(2017), 280–286; Uő, *Bogáti Fazakas Miklós zsoltárparafrázisai és a gyülekezeti hagyomány = Annona Nova 2012*, szerk. ÁGOSTON Zoltán et al, Pécs, Kerényi Károly Szakkollégium, 2013, 23–34; PAP Balázs, *A második zsoltár, Enyedi György és egyéb unitáriusok = Enyedi 460*, szerk. K. KAPOSÍ Krisztina et al, Bp., MTA–ELTE HECE, 2016, 209–218; VARGA Réka, *Mátéfi János és a szombatos szöveghagyomány = Vers: Verstan, poétika, trópusok a 15–17. századi Európában*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes et al, Bp., Reciti, 2014, 119–129; SZATMÁRI Áron, *Isten, angyal, krisztus: Változatok a 8. zsoltárra*, Verso, 2(2019), 2. sz., 5–20; Uő, *Bogáti nyomtatásban: A Psalterium és az unitárius énekeskönyvek*, Keresztény Magvető, 124(2018), 48–65.

2 BOGÁTI Fazakas Miklós *Históriás énekei és bibliai parafrázisai (Énekek éneke, mózesi diadalversek, Jób könyve): 1575–1598*, kiad. ÁCS Pál, ETLINGER Mihály, PAP Balázs, SZATMÁRI Áron, SZENTMÁRTONI Szabó Géza, ZSUPÁN Edina, Bp., Balassi, 2018 (Régi magyar költők tára, 13/A: XVI. századbéli magyar költők művei, új folyam); *Az unitáriusok költészete*, kiad. STOLL Béla, TARNÓCZ Márton, VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1967 (Régi magyar költők tára: XVII. század, 4).

A szövegközlés során a saját átirataimból dolgozom. Még egyszer hangsúlyozom a mutatóvány provizórikus jellegét. Szándékosan kísérleti módon nyúlok a zoltárhoz, állításaim hatóköre mindig kizárólag a 119. zoltár, és nem a teljes zoltárfordítás. Vagyis úgy vizsgálom ezt a szöveget, mintha önállóan megjelenő verses szöveg lenne.

*

Kéziratos források. A 119. zoltárnak (RPHA 69) nem ismert nyomtatott kiadása. Kéziratos másolata kizárólag a Bogáti teljes zoltárfordítását tartalmazó forrásokból ismert. **SZ:** *Szenterzsébeti Bogáti-kódex*, 1608 (Stoll 22), 133v–137r. **PS:** *Péchi Simon-énekeskönyv*, 1610-es évek (1604-es évszámmal – Stoll 33), 235–240. **JK:** *Jancsó-kódex*, 1615 körül (Stoll 31), 90v–93r. **MJ:** *Mátéfi János kódexe*, 1634 (Stoll 39), 215r–218v. **AB:** *Abasfalvi zoltárkönyv*, 1671 (Stoll 53), 150²v–153²v. A kódexet félreszámolták, 150. és 153. levélből is kettő található benne, a 119. zoltár a második 150-es számú levélen kezdődik, és a második 153-as számú levélen végződik, ezt jelzik a felső indexbe tett számok. **KJ:** *Kövendi János-kódex*, 1679 (Stoll 105/2), 205–213. **MP:** *Magyar Péter kódexe*, 1704 (Stoll 167), 123r–127r (243–251).

Kiadás. A zoltár nem szerepel a *Psalterium* szemelvényes nyomtatott kiadásában, eddig kizárólag a zoltárfordítás online kiadásában jelent meg: BOGÁTI Fazekas Miklós, *Magyar Zoltár 151 verses parafrázisban*, kiad. GILICZE Gábor, Bp., OSZK, 2009, <https://mek.oszk.hu/07900/07965/07965.htm>.

Terjedelem. 89 strófa. Ez a leghosszabb zoltár. Az eredeti héber szöveg abecedárium: a zoltár versei sorban a héber ábécé huszonnégy betűjével kezdődnek. Ebben az esetben nyolcversenként változik a versek kezdőbetűje, vagyis nyolc vers kezdődik ugyanazzal a betűvel; a zoltár így összesen 176 verset tesz ki. Bogáti fordítása 88 strófából áll (és még egy strófa a kolofon), tehát nála négy strófa tartozik egy betűhöz, azaz két bibliai verset sűrít egy strófába.

Metrum és dallam. A zoltár izostrofikus, strófa képlete: a9, a8, a9, a8. Nótajelzése minden forrásban azonos: ismeretlen szerző Ó, *Izrael, szerető népem...* kezdetű tízparancsolat-éneke (RPHA 1114). Ez az ének Huszár Gál 1574-ben Komjátiban kiadott graduál-énekeskönyvében jelenik meg dallammal: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek*, [Komját], 1574 (RMNy 353/1), 111r–113r. A dallam kiadása: RMDT I 167=179.³ A dallam a genfi zoltárok egy korai kiadásából ered, ahol Clément Marot tízparancsolat-énekének Loys Bourgeois-féle négyszólamú letétjéből a tenor dallamával egyezik: *Pseavlmcs cinquante de David roy et prophète*, Lyon, 1547,

³ Az első arab szám az első kiadás, a második a második kiadás sorszáma utal: CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Bp., Akadémiai, 1958¹ (Régi magyar dallamok tára, 1); *Ua.*, kiad. FERENCZI Ilona, Bp., Akadémiai, 2017².

Superius–Tenor, O4r. Ugyanez a dallama Szenci Molnár Albert 140. zsoltárának is. A genfi dallam két helyen tér el ritmusában Huszár Gál dallamától: a harmadik sor hatodik hangja semibrevis helyett minima, a negyedik sor ritmusa pedig teljesen a másodikét követi. Ezekkel az eltérésekkel eltűnnek a szinkópák, és a genfi dallam ritmusa így szögletesebbé, egyszerűbbé válik. Az *Ó, Izrael, szerető népem...* ha nem is végig, de egyes strófáiban páros rímekeket használ, metruma: a9 a8 b9 b8. Bogátinál a páros rimből bokorrím lesz, de a váltakozó sorhossz miatt még így is hangsúlyos a sorpárok jelenléte, amit a dallam sorszerkezete is kiemel: A B C Bv. A metrikai és a dallamszerkezet ily módon kettéosztja a strófákat, és a bibliai versek szerinti tagolást emeli ki, összesen 176 sorpárt kialakítva – ha nem számítjuk a kolofont.

Keletkezés. Bogáti Fazakas Miklós (1548–?) *Psalterium Davidis*, azaz magyar zsoltár címmel fennmaradt zsoltárfordításának keletkezésére nézve a 119. zsoltár nem ad eligazítást, ezért ezt a kérdéskört nem is firtatom. A fordítás megkezdését legkorábban a Bogáti család pécsi tartózkodásának (Pécsre menekülésének) idejéhez kötik (1582), és a szerző élete végéig dolgozhatott a *Zsoltárok könyve* első teljes, verses, magyar nyelvű fordításán. Bogáti halálát korábban 1592-re datálták, de szerzősége felmerült egy 1598-ban írt mű kapcsán is, és egyes találgatások szerint az is elképzelhető, hogy talán csak a 17. század elején halt meg.⁴ A nótajelzésben szereplő ének legkorábbi forrása 1574-es, tehát ez alapján sem lehet következtetni a zsoltár készülésének lehetséges idejére: az összes felmerült időpont ennél későbbi, és semmi nem zárja ki azt sem, hogy az *Ó, Izrael, szerető népem...* ennél korábbi legyen.

Paratextusok. A 119. zsoltár szövegében megtalálhatók azok a paratextuális jegyek, amelyek a *Psalterium* többi darabját is jellemzik: a kolofonszerű záróstrófa megadja a zsoltár történeti kontextusát és sorszámát, a versfőkből kiolvasható akrosztichon pedig a szöveg elején is feltüntetett argumentumot adja ki. Épp az utóbbiból következik, hogy Bogáti az abecedáriumot mint formát nem tartja meg, strófái nem az abécé betűivel kezdődnek, viszont a kéziratokban négystrófánként feltüntették a másolók a héber ábécé – latinos alakban átírt – betűit a margón, ami ez alapján feltehetőleg Bogátitól ered. Viszont a PS mást is feltüntet. 12–16 strófánként ilyen margináliákat olvashatunk: „Prima hora”, „3. hora” stb.

A zsoltár egyes verseit a szolozsma imaóráinak elrendeléseként is értelmezik. Erre több helyet is szokás idézni a zsoltárból. 62. vers: „Éjfélkor fölkelek, hogy hálát adjak neked igazságos döntéseidért.” 147. vers: „Ébren vagyok virradatkor, és fohászodom, igédben reménykedem.” 164. vers: „Naponta hétszer dicsérlek téged igazságos döntéseidért.”⁵ Ebből jön a hét napközbeni imaóra: a Laudes, a kishórák

4 Lásd erről bővebben Bogáti életrajzát a kritikai kiadásban: BOGÁTI, *Históriás énekei...*, i. m., 433–460.

5 A továbbiakban, ha külön nem térek ki rá, a Bibliát ebből a kiadásból idézem: *Biblia: Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése (magyarázó jegyzetekkel)*, Bp., Magyar Bibliatársulat–Kálvin János Kiadó, 2010.

(Prima, Tertia, Sexta, Nona), a Vesperás és a Completorium; valamint az éjszakai zsolozsma: a Vigilia vagy Matutinum.⁶ Bogáti ezeket így fordítja a 31., a 74. és a 82. strófában:

sőt, éjfélkor énekhez költem,
igédrről neved dicsírtem.
[...]
Szódra bízva jó reggel kelek,
hogy megvídj, azon könyörgök,
[...]
hétszer egy nap téged dicsírlek,
hogy igazságidra nézek.

Már Szent Benedek regulája leírja az imaórák rendjét, és azt is, hogy ezeken az alkalmakon milyen rendben kell énekelni a zoltárokat. A régi római zsolozsmában a 119. zoltár a kishórák közt oszlik meg. Ha az egy betűhöz kapcsolódó nyolcverses blokkokat tekintjük egy egységnek, akkor a 22 egység (a héber ábécé 22 betűje) így oszlik meg a négy napközbeni óra között:⁷

Prima: 1–4
Tertia: 5–10
Sexta: 11–16
Nona: 17–22

Így a 119. zoltárt minden nap egyszer elénekelték. Szent Benedek ettől a rendszertől eltért, és két napra, vasárnapra és hétfőre osztja el a zoltárt:⁸

V: Prima: 1–4
Tertia: 5–7
Sexta: 8–10
Nona: 11–13
H: Tertia: 14–16
Sexta: 17–19
Nona: 20–22

A PS az egyetlen forrás, amely feltünteti a órákat is, az alábbi rendben:

Prima: 1–3
Tertia: 4–6
Sexta: 7–10
Nona: 11–13

⁶ DOBSZAY László, *A zsolozsma – tegnap és ma*, Vigilia, 53(1988), 88–97, 90.

⁷ László DOBSZAY, *The Bugnini-Liturgy and the Reform of the Reform*, Front Royal, Virginia, Church Music Association of America, 2003 (Musicae – Sacrae – Meletemata, 5), 49–50.

⁸ *Uo.*, 75–76.

Prima: 14–16

Tertia: 17–19

Sexta: 20–22

Ez az elrendezés inkább a Szent Benedek regulájában előírt rendnek felel meg, néhány eltéréssel. A Prima helyett az első Sexta áll négy egységből, és a második nap a Primával kezdődik, így nem ér el újra a Nonáig. Nem lehet tudni, hogy a másolás rontott-e az elrendezésen, vagy Bogáti akart valamit máshogy elrendezni. Az ő történetileg értelmezett szöveghűségéhez mindenesetre illik, hogy megmutassa a zsoltár által is előírt hét imaalkalmat és annak lehetséges történeti kontextusát. Az persze szokatlan, hogy nem ószövetségi hagyományt mutat be a zsoltáron, hiszen általában ószövetségi ünnepeket rendel a fordításaihoz. Ilyenre egyetlen példát ismerünk csak, mégpedig a szomszédos 118. zsoltárt, ahol a zsoltár későbbi használatát soroló strófákban – szintén egyedülálló módon – Jézus jeruzsálemi bevonulását és az utolsó vacsorát is megemlíti a szöveg:⁹

Hogy az egész ország Dávidot választá, Dávid arról ezt írta,
sok szerencséről száztizennyolcadik énekében meghagyá.

Hogy az Jézus király töviskoronára Jeruzsálembé mene,
az jó hűtű szent nép előtté, utána ez éneket üvölté.

Az húsvéti báránt mikor zsidók ötték, étel közbe ezt mondták,
végvacsora után az szent apostolok az Krisztussal ezt mondták.

Marok zöld ágakkal sátoros innepen most is zsidó ezt mondja,
innep nyolcad napján Istentől az királt ilyen szókkal kívánja.

De itt még nem áll meg a számmisztika. A héber ábécé huszonkét betűje és a hét imaalkalom mellé a tízparancsolatot kapcsolja Bogáti azzal, hogy fordításához az *Ó, Izrael, szerető népem...* kezdetű tízparancsolat-ének dallamát választja. Vagyis miközben a zsoltár a törvény ismeretéről, megtartásáról és szeretetéről szól, Bogáti megadja ennek kulcsát is, ami a szövegben nyilván nincs kimondva: a törvények törvénye a tízparancsolat, és amikor a zsoltár a törvényekről ír, akkor elsősorban erre kell gondolni. Ez a jelentésadás az antitrinitárius teológia szempontjából sem elhanyagolható. Dán Róbert szerint az unitárius és szombatos teológia közötti határvonal éppen az ószövetségi törvények érvényének értelmezésében érhető tetten. „A szombatosok a Törvény érvényét változatlanul fennállónak tartották, saját szavaik szerint a zsidóktól csak annyiban különböztek, hogy Jézust messiásnak ismerték el” – foglalja össze Dán.¹⁰ A bevett keresztény értelmezés szerint az új szövetség feloldja az ószövetségi törvények hatályát; csak azok maradtak érvényben, amelyeket Jézus is megerősített, például a tízparancsolat. Bár Bogáti

⁹ Erről részletesebben ír VARGA, *i. m.*, 120–124.

¹⁰ DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1973 (Humanizmus és reformáció, 2), 191.

kortársaihoz képest e téren is igen radikális nézeteket vallott, ennek ellenére ő is azt tartotta, hogy a „Messiás küldetése után a hit által megváltottak tanításai az Újszövetségben kerültek megfogalmazásra és sok mindenben megváltoztatták a mózesi tan érvényét. [...] Ezek szerint a rituálék közül az ételtilalmak, az áldozati ceremóniák, a különféle bűnbánó ünnepek és történeti háttérű természetünnepek, valamint az őszi-tavaszi évszámítás, az újhold tisztelete stb. nem maradtak érvényben Bogáti hite szerint.”¹¹ A tízparancsolat hozzákapcsolása a zsoltárhoz figyelmeztetés is lehet: nem általában az ószövetségi törvényekről van szó, csak a tízparancsolatról.

Egy verses szövegbe azonban nem feltétlenül kell ilyen finom teológiai megkülönböztetéseket belelátni. Már az is zseniális, hogy Bogáti hagyja eredeti formájában működni a zsoltár szövegét, és minden egyéb értelmezést annak paratextusában helyez el. Ezzel a zsoltár *szövege* megmarad történeti kontextusában (Dávid épp menekül, amikor ezt éneкли), mégis – a paratextusokat *kommentárként* használva – jelzi kortársi használatának lehetőségeit (mi is imádkozzunk hétszer egy nap, ahogyan Dávid, illetve a törvények megtartása alatt elsősorban a tízparancsolatra gondoljunk). Bogáti arra tesz kísérletet, hogy újragondolja szöveg és kommentár viszonyát a korabeli verses irodalomban. Míg a próza megengedi margináliák és különböző hivatkozások használatát, ami jól kivehetően, tipográfiaiailag is elkülöníti a törzsszöveget és a kommentárt (lásd erre példának akár a vizsolyi bibliát), addig a verses szöveg erre nem kínál tipográfiai lehetőséget. A vallásos tárgyú verses epika a problémát úgy oldja meg, hogy az elbeszélő részt – a tulajdonképpeni parafrázist – egyértelműen, tartalmilag és térbelileg is elkülöníti a még mindig verses tanulságtól vagy summától, azaz a kommentártól, amint ezt Bogátinál is megfigyelhetjük a *Jób könyvének parafrázisában* és az *Énekek énekében*. A 16. század zsoltárfordításai esetében legtöbbször éppen ez az elkülönülés nem történik meg, és a kommentár beleíródik a szövegbe. „Bogáti teológiai meggyőződéséből és bibliai-kritikai igényéből fakadóan olyan fordítás-poétikai koncepciót működtet, melynek lényege a bibliai szövegek forráshű és historikus visszaadása anélkül, hogy a szövegek immanensen tartalmaznák a hozzájuk fűződő értelmezéseket és kommentárokat.”¹² Bogáti a paratextusok gazdag alkalmazásában találja meg a módját, hogy úgy rendeljen kommentárt a szöveghez, hogy ne törjön meg a versszöveg történeti és poétikai egysége.

Az *Ó, Izrael, szerető népem...* megválasztása még egy összefüggésre rávilágít. Az első parancsolat így szól: „Én, az Úr, vagyok a te Istened, aki kihoztalak Egyiptom földjéről, a szolgaság házából” (2Móz 20,2). A parancsban megfogalmazott történeti adalékot ma már kevésbé tartjuk fontosnak. Nem így az *Ó, Izrael, szerető népem...* vonatkozó strófája, mely éppen ezt a történeti magyarázatot bontja ki, szép költői képet alkalmazva:

¹¹ *Uo.*, 190.

¹² ETLINGER Mihály, SZATMÁRI Áron, *Bogáti-parafrázisok és reinkarnáció: Keletkezéstörténet, felekezeti, hagyományozódás = Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban (Fiatalkonferenciája 2015)*, szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Bp., Reciti, 2016, 97–111, 106.

Egyiptombeli nagy rabságból,
 iszonyú vaskemencéből
 tégedet kiszabadítalak,
 és magamnak választalak.

Bogáti argumentuma szerint Dávid éppen bujdosik, vagyis megszabadítására vár, miközben arra vágyik, hogy Isten színe előtt lehessen. Dávid esetében ennek a parancsolatnak a betartása, hitének, hűségének bizonyítása – az ószövetségi törvények szerint – úgy lehetséges, ha a sátorhoz járul, vagyis áldozatot mutat be Istennek. Tehát amikor bujdosása közben arra vágyik, hogy végre betarthassa a törvényt, és tiszteletét tehesse Isten sátránál, akkor valójában abban bízik, hogy Isten megszabadítja üldöztetéséből, hiszen a kettő az ő aktuális helyzetében egy. A parancsolat megfogalmazása, különösen a fent idézett gyülekezeti énekben, arra hívja fel a figyelmet, hogy az Istenbe vetett hit elsősorban azt jelenti: emlékezünk szabadító voltára, és hiszünk abban, hogy újra megszabadít – akár testi, akár lelki értelemben.

Ha csak nagyon halványan is, valamiféle eltávolodás az ószövetségi istentisztelettől mégiscsak megjelenik Bogátinál is. Tőle idegen az a krisztianizáló eljárás, amely nyugodt szívvel elhallgatja vagy kitörli a zsoltárokból az ószövetségi áldozásra vonatkozó részeket. Sőt, ha a zsoltár kifejezetten az áldozat bemutatásáról szól, akkor az Bogáti fordításában is minden további nélkül helyet kap. Ennek eklatáns példája az 51. zsoltár esete, amelyik talán a legtöbbet fordított zsoltár a 16. század magyar nyelvű költészetében. A zsoltár szövege valóban kétféleképpen viszonyul az áldozáshoz. 18. vers: „Hiszen a véresáldozatot nem kedveled, és ha égőáldozatot adnék is, nem vennéd szívesen.” 21. vers: „Akkor majd kedveled a helyesen bemutatott áldozatokat, az égőáldozatot és a teljes áldozatot. Akkor majd áldozhatnak oltárodon bikákat.” A zsoltár zárlata nem hagy kétséget afelől, hogy itt – a szöveg szintjén – valódi ételáldozatról van szó. A 18. vers megjegyzése arra vonatkozik, hogy *addig* nem fogadja el az áldozatokat Isten, *amíg* Dávid nem bánja meg a bűneit. Bogáti ezt a kettősséget meg is jeleníti zsoltárfordításában, ellenben a zsoltár másik öt 16. századi verses fordítása nem (beleértve a Balassi–Rimay-féle, *Végtelen irgalmú, ó, te nagy hatalmú...* kezdetű szöveget is). Ezek elhallgatják a 21. vers egyértelmű történeti utalását, és a 18. verset végső konklúzióként értelmezik. Természetesen a „testi” áldozás propagálása nem lett volna célszerű, hiszen a helvét típusú reformáció elvetette az úrvacsora áldozásként való értelmezését.

A 119. zsoltárban eredetileg nincs szó áldozásról, a szöveg középpontjában a törvény megtartása és szeretete áll. Noha a törvények magukba foglalják az áldozat bemutatására vonatkozó előírásokat is, ezek a szövegben sehol nincsenek kiemelve. Ami viszont ki van emelve, az a törvény szerinti, tehát jámbor és igazság-szerető élet, illetve Isten és törvényének magasztalása, vagyis az imádság. A zsoltár a tágan értett imádságnak, az Istenhez szóló beszédnek különböző formáiról ír. Nemcsak azt mondja el a beszélő, hogy hányszor imádkozik egy nap, hanem szól elmélkedő és szemlélődő imádságról, másként meditációról és contemplációról is. Az argumentum azt mondja, hogy Dávid „búdosva kívánczik az sátorhoz, tanol-

ni s cselekedni jót”. Isten színe elé akar járulni, de hangsúlyosan nem azért, hogy áldozzon, hanem „tanolni s cselekedni jót”. A záró tagmondat nem egykönnyen érthető: „az pietas egészen jó”. A pietas, magyarul ’jámberság’ Bogáti *Psalterium*-nak egyik alapszava. Az 1. zsoltár, tehát a teljes fordítás ezzel a sorral kezdődik:

Jámber és bölcs, bódog és szent, Istenét tudja...

Az 1. zsoltárnak az argumentuma is az, hogy „Jámber”, de még nyolc zsoltár argumentuma szól a jámborokról, és a teljes *Psalterium*ban több mint 130-szor fordul elő a kifejezés. De miért emeli ki külön a jámborságot, miközben már előtte is azt írja, hogy „cselekedni jót”? Mit akar vele hangsúlyozni? Feltételezésem, hogy ezt a félmondatot úgy kell érteni, hogy a pietas, azaz jámborság önmagában jó, önmagában elég; egész, vagyis nem kell hozzá más. Hogy ezzel a jámborsággal, ami önmagában elég, a hit áll szemben, vagy a különféle – ószövetségi, katolikus, esetleg protestáns – rítusok, abban egyelőre nem merek állást foglalni; vélhetően a teljes zsoltárkönyv elemzése majd fényt derít erre is. A 119. zsoltár kontextusában az áldozás jelenik meg hiányként: a jámbor élet hiába lokalizálódik a szent sátorhoz, ahol az áldozatokat kell bemutatni, Bogátinál hangsúlyosan nem erről van szó, hanem a jóságról, a törvény szeretetéről és Isten dicséretéről. Még amikor áldozást emleget a zsoltár beszélője, Bogátinál akkor is az imádságról van szó, még hangsúlyosabbá téve a hiányt. Az új fordítású Biblia 108. versében „önként vállalt fogadalmakról” van szó. Bogáti ezt így fordítja az 54. strófában:

szám áldozatit vedd jó kedvvel...

Fordítása nagyon hasonlít a vizsolyi biblia megoldásához. Ott a 108. vers így szerepel: „Az én számnak szabad akarat szerint való áldozati legyenek kedvesek te előtted”. Bogátinál az önkéntesség vagy a szabad akarat említése elmarad, és a hangsúly a szájjal való mondásra kerül, ami akár érthető úgy is, hogy a szájával, tehát imával, és nem pedig ételáldozattal áldoz az Istennek. A zsolozsmázás, azaz imaszolgálat jeleinek elhelyezése a zsoltár szövegében ezt az értelmezést erősíti. A 88. strófa ekként összegzi a zsoltárt, újra kiemelve azt, hogy a törvény szerint való élés egyet jelent Isten dicséretével:

Ó, vídj meg, és hon megdicsírlek,
törvényidben úgy élhetek...

A fordítás forrásai. A 119. zsoltár egymagában igen kevésbé árulkodik forrásáról. Dán Róbert elsősorban Agostino Giustiniani 1516-os, többnyelvű zsoltárkiadásával veti össze Bogáti fordításait (*Psalterium Hebraeum, Graecum, Arabicum, et Chaldaicum*, ed. Augustinus IUSTINIANUS, Genua [Genova], 1516), és kimutatja, hogy Bogáti a sokszor eltérő szövegű fordításokból és a hozzájuk fűzött kommentárokból válogatja össze értelmezését, alakítja ki saját textusait.¹³ A 119. zsoltár kapcsán

13 DÁN, *i. m.*, 159–169.

már nem említ kimutatható egyezéseket Giustiniani textusaival. Két korábbi tanulmányomban Bogáti fordítását Sebastian Münster héber–latin kiadásával (*Hebraica Biblia, latina planeque nova*, transl. Sebastian MÜNSTER, Basilea [Bázel], 1546) és a vizsolyi biblia (*Szent Biblia*, Vizsoly, 1590, RMNy 652) textusaival vetettem össze; mindkét kiadást releváns korpusznak gondolom Bogáti zsoltárfordításainak elemzésekor.¹⁴ A 119. zsoltár esetében kevés árulkodó jelet találhatunk. Fentebb az 54. strófa (108. vers) kapcsán már szóba került a vizsolyi biblia. Giustiniani textusaiban a „Voluntaria oris mei” kifejezés szerepel, Münster viszont beszúr egy zárójeles megjegyzést: „Voluntaria (sacrificia) oris mei” – innen eredhet az „áldozat” kifejezés.

Egy másik nyom a 195. sor (98. vers), melyet a hét forrás öt különböző kifejezéssel indít. Itt Giustiniani héber és görög szerinti latin hasábjai a „Super inimicos meos” kifejezést használják, vagyis a PS és a MP megoldása tűnik helyesnek („ellenimnél”), szemben a JK variánsával („vényimnél” – ti. véneimnél), amely ráadásul szótagszámhiányt hoz létre. De még így is zavaró a variánsok sokasága. A SZ és az AB az „eleimnél”, a MJ a „szüleimnél” kifejezést használja, a KJ-ben pedig „az elsőknél” kifejezés szerepel. Ha az „ellenimnél” kifejezés szótagszámban is és tartalmilag is megfelel, nehéz megérteni, miért jött létre a többi variáns, melyek ráadásul egymás szinonimái. A „vényim” szótagszámhiányt hoz létre, ezt már lett volna értelme javítani. Az „eleimnél” kifejezés pedig valamiféle origója a variánsoknak, ebből könnyen lesz „ellenimnél” (főként, ha az tartalmilag is ideillik), és könnyen változik valamelyik szinonimájára is. Ráadásul Giustiniani Targumot közlő latin hasábjában ez szerepel: „dominos inimicitie mee”, vagyis ’ellenséges urak’, ’ellenséges mesterek’, amelyek a zsoltárfordítás által kijelölt élethelyzet alapján korábban éppenséggel Dávid urai, előljárói, mesterei, vénei voltak. Ennek pedig akár már lehet releváns fordítása az „eleimnél”, „véneimnél”. Elképzelhető, hogy a variánsok szóródása nem másolói szövegromlásra, hanem szerzői variánsok létrejöttére utal, ahogyan az 55. zsoltárnak Bogáti két külön fordítását is elkészítette a Targum szövegének eltérései miatt.¹⁵

Bogáti ezt a zsoltárt is Dávidhoz kapcsolja, de nem választ konkrét történetet. Az argumentumot kiadó akrosztichon Saul és Absolon történetét is beemeli az értelmezésbe. Dávid mindkét történetben bujdosik, először Saul elől (1Sám 20–31), majd fia, Absolon elől (2Sám 15–18). A zsoltárnak eredetileg nincs felirata, szövegében sincs utalás Dávidra, bár a vizsolyi biblia argumentuma is Dávidhoz köti a zsoltárt: „Dávid az ő számkivetésének idején...” A magyar bibliakiadás ennél konkrétabb kapcsolatot nem teremt Dávid történetével. A zsoltárszövegben több olyan vers is található, amely alkalmazható Dávid imént említett élethelyzetére.

14 Vö. SZATMÁRI ÁRON, *Tiltott, Türt, Támogatott: Hangszerek az unitárius zsoltárfordításokban = Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben*, szerk. BARTÓK István, JANKOVITS László, PAP Balázs, Pécs, Verso, 2020 (Verso könyvek), 205–221, http://versofolyoirat.hu/imitacio_es_parafrazis.pdf; Uő, *Isten, angyal, krisztus...*, i. m.

15 ETLINGER, SZATMÁRI, *Bogáti-parafrázisok...*, i. m., 98–103.

A 23. vers így szól: „Ha a fejedelmek összeülnek, és rólam tárgyalnak...” Ezt Bogáti így fordítja:

Saul mind reám szól urakkal...

A 63. vers a Bibliában így szerepel: „Barátja vagyok mindazoknak, akik istenfélők, és megtartják utasításaidat...” Bogáti fordítása ez:

Nyájasságom hatszáz jámborral,
szent utaidon járókkal...

A 1Sám és a 2Sám történetében is szó van a Dávidot kísérő hatszáz emberről. Különösen 2Sám 15-ben olvashatunk a hatszáz gáti ember hűségéről. Talán ezen utalások miatt kapcsolható össze a 119. zsoltár Dávid bujdosásával.

Erre az összekapcsolásra azonban nem találunk utalást Giustiniani kiadásában. Nem így Münster bibliájában, amely a 109. verset köti össze Dávid Saul elől való menekülésével. A 109. vers Münsternél így szerepel: „Anima mea in manu mea semper: et legis tuae non sum oblitus.” Münster jegyzete szerint ugyanezeket a szavakat használja a halottidéző, amikor Saulhoz szól. A szövegrész Münsternél: „et posui animam meam in manu mea, audivique verba tua, quae loquutus es ad me” (1Sám 28,21b). Münster csak a szövegszerű egyezést kívánja megmutatni, nála nem válik az egész zsoltárt értelmező keretté Dávid bujdosása. Bogáti viszont épp az ilyen lehetőségekbe kapaszkodik bele, amikor historikus kontextust épít a zsoltárok köré. A fentiekből annyi talán látszik, hogy a 119. zsoltár esetében is érdemes bevonni Giustiniani és Münster kiadását a releváns források körébe.

Akrosztichon. Bogáti akrosztichonja meglepő következetességet mutat. Bár a 16. századi akrosztichonokban az I és J, valamint az U és V betűk felcserélhetők, ebben az esetben az akrosztichonban i-ként olvasandó betűk i hangértékkel szerepelnek a versben is, a j- vagy y-ként szereplő betűk pedig j hangértékkel. Ugyanígy következetes az U és V különválasztása: nincs olyan eset, amikor a strófa U-val kezdődik, de az akrosztichonban V-ként olvasandó a versfő, és vice versa. A kéziratok már korántsem ilyen következetesek, a betűpárok versfőként álló díszesebb változatai közül általában vagy az egyiket, vagy a másikat részesítik előnyben. A SZ és a JK másolója inkább V-t és J-t ír, a PS-é inkább V-t és I-t. A MP másolója általában U-t, míg a KJ-é I-t, de utóbbi megkülönbözteti az U-t és a V-t. A versszöveg alapján szintén következetes az S és a Z megkülönböztetése. Ha az akrosztichonban s hangértékre van szükség, akkor s-sel kezdődő szó áll a strófa élén. Ha viszont z-re vagy sz-re, akkor mindig sz hangértékkel kezdődik a strófa, és a kéziratok vagy Z-t írnak, vagy egy sz-t, melynek a második jegyét emelik ki. Ezt a rendszert csak a KJ másolója nem követi, ő a strófakezdő sz betűkben is mindig az s-t emeli ki, így a versfőket összeolvasva olyan szavakat kapunk, mint „KIVANKOSIK” és „SATORHOS”. A források különbözőképp oldják meg a latin pietas szó írását. Utolsó betűjét a „Szent” szóval kezdődő strófa adja, ami befér a

fenti rendszerbe, hiszen a latin szó s betűje sz hangot jelöl. A legtöbb kézirat ezért az s betűt emeli ki az akrosztichonba, míg a PS, a MJ és az AB másolója a z-t, ahogyan a strófakezdő sz betűknél mindig. Náluk így a „PIETAZ” szóalak jön létre. Mindkét megoldás következetes, csak másképp.

ABSALOM VAGJ SAUL ELEOT BUDOSVA KIVANKOZIK AZ SATORHOZ
TANOLNI S TSELEKEDNI JOT MERT AZ PIETAS EGIZEN JO S¹⁶

Argumentum. Az argumentum variánsait a szövegközlés tartalmazza, de érdemes egy pillantást vetni az akrosztichonok és az argumentumok eltéréseire. A kéziratok egyes esetekben az akrosztichon írásmódját, máskor a törzsszövegben használt helyesírást részesítik előnyben az argumentumban. A PS soha nem írja a cs hangot ts betűkapcsolattal, mindig a cz írásmódot alkalmazza, az argumentumban azonban „tselekedni” alakban közli a kifejezést – követve az akrosztichont. A JK ellenben a czielekedni alakot követi: ezt a szót így írná a törzsszövegben is. De nemcsak a betűk írásmódja, hanem az ejtés is befolyásolja az argumentum lejegyzését. A legtöbb kézirat – a kiejtésnek megfelelően – megkettőzi az sz-t az egészen szóban („egeszsen”), noha az akrosztichonban egy sz (pontosabban Z) szerepel, ráadásul a versfők í-ző formájában adják ki a kifejezést. Ezt csak a SZ követi a maga „egjzen” alakjával. Az akrosztichon „kívánkozik” szóalakja helyett több kézirat argumentuma a „kévánkozik” alakot közli, „Absalom” helyett pedig „Absolom”-ot vagy „Absolon”-t írnak. Ezek a változatok azért tanulságosak, mert az akrosztichonban szereplő betűk a szerző írásmódjáról árulkodnak, és így egyértelmű a változtatás iránya. Attól viszont vonakodnék, hogy az akrosztichon alapján következtessék Bogáti nyelvállapotára és az általa használt nyelvjárási alakokra. Nem vagyok benne biztos, hogy Bogáti a szavaknak csak egyetlen nyelvjárási alakját használta volna, de erről alighanem többet tudunk majd az összes akrosztichon elemzése után.

Szövegközlés. A főszöveget a Bogáti-kritikai elkészült kötetében is használt modernizált, de ejtéstükrözött átírással közlöm. Mivel a források között nincsen autográf kézirat, és nem tudjuk, hogy a források szövege mennyiben a másolók és mennyiben a feltételezett autográf nyelvállapotát követik, nem érdemes követni a kéziratok helyesírási és központosági sajátosságait, de talán érdemes megtartani a nyelvjárási alakokat. Szövegközlésem elsődleges célja az, hogy a különböző forrásokban található változatok összevethetők legyenek, számot adjanak eltéréseikről és az egyezésekről, ugyanakkor az egyes források sajátosságai önmagukban is kirajzolódjanak. Ezért van szükség a modernizált helyesíráásra, amely kiszűri az eltérő írásmódokból eredő különbségeket, de egységes kódrendszert használva megmutatja a nyelvi sajátosságokat.

16 KJ ELEÖOT KJ KIVANKOSIK AS SATORHOS AB AS SATORHOZ PS MJ AB AZ PIETAZ KJ AS PIETAS KJ MP EGISEN

A kéziratok egyébként meglehetősen következetes hangjelölést alkalmaznak, szinte mindenhol megkülönböztetik az o-ö és u-ü párokat, és különösen a későbbi kéziratokban az a-á és e-é párokat is. Többnyire a mássalhangzók esetében is megvalósul az az elv, hogy ugyanaz a jel mindig ugyanazt a hangot jelöli. Vagyis a források helyesírásából jól lehet következtetni a szavak ejtésére, így az ejtéstükrözöttető átírás elég pontosan képes visszaadni az egyes források nyelvi sajátosságait.

Az átíratokban megtartottam a régies és nyelvjárási alakok hangértékeit, de a hangzók megnyúlását vagy lerövidülését nem mindig, hiszen ezt a mai helyesírás sem minden esetben jelöli (gondoljunk az olyan ingadozó ejtésű szavakra, mint a szőlő és a szalag), és éppen a hangzók hosszának jelölésében a legkevésbé érzékeny a források helyesírása. Ezekben az esetekben a mai helyesírás felé közelítem az átírást. Az „egíszszen” alakban szereplő szót éppen ezért „egíszzen” formában írom át, amely természetesen ejthető hosszú és rövid sz-szel is (az egészen szót én magam hosszú sz-szel ejtem). Az „épen” alakban írt határozószót viszont „éppen” alakban írom át, hisz nem kizárható, hogy a két alak hasonlóan ingadozó ejtést takar, csak épp a másoló számára az egy p-t alkalmazó lejegyzés volt a megszokottabb.

Minden olyan esetben, ahol az ejtés egyértelmű, de az értelem alapján különbözőképp is lehetne írni az adott kifejezést, a betűhűség felé mozdulok el, és jelzem a kétértelműséget a jegyzetekben. Az í-ző forrásokban olvasható „vígy” kifejezés jelentheti azt is, hogy ’védj’, és ez esetben „vidj”-ként írom át, de jelentheti azt is, hogy ’végy’ (azaz ’vegyél’), illetve azt, hogy ’vigyél’, és az utóbbi két esetben „vígy”-ként írom át. Az értelmezést többnyire egyértelművé teszi a kontextus. A 196. sorban az „emlitem” formában írt szó jelölheti a jelen idejű ige alternatív ejtését is, de a múlt idejű ige (’említettem’) maitól eltérő használatát is. Ebben az esetben is érdemes „említtem” alakban átírni a szót, és a jegyzetben kitérni a kétértelműségre.

Annak érdekében, hogy az egyes források önmagukban is követhetők legyenek, az egész sorokat, strófákat érintő eltéréseket a főszöveg mellett közlöm. Így az eltérések kontextusa is láthatóvá válik (sorcserek, értelem vagy szótagszám miatti javítások). Szintén az összehasonlíthatóság kedvéért az egyes források variánsait a lapalji jegyzetekben is a főszöveg átírásának megfelelően közlöm (kivéve, ha kétes értelmű szavakról vagy javításokról van szó, és szükséges megmutatni a másoló által lejegyzett betűsort). Mivel a szövegközlés nem a kéziratok írásmódját kívánja visszaadni, a jegyzetekben sem érdemes betűhíven közölni a variánsokat, hiszen így a legtöbb forrás variánsát külön kellene feltüntetni. A szövegközlés szempontjából sokkal fontosabb megmutatni azt, hogy mely források közlik ugyanazt a variánst, és a források mely csoportjaival állnak szemben. Ha a variánsokat is modernizálva közlöm, akkor egy csoportba kerülnek az azonos szóalakot vagy akár azonos nyelvjárási alakot szerepeltető források, vagyis jobban kirajzolódnak a kapcsolatok, összefüggések és különbségek.

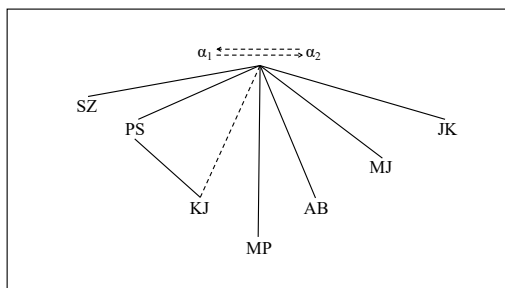
A főszöveg a JK-ben található szövegen alapul. Ezzel szembehelyezkedem egy korábbi konvencióval, mely szerint a legjobb szöveget a PS tartalmazza.¹⁷ A pécsi Bogáti-kutatócsoport eredményei csak részben igazolják ezt a hipotézist. Valóban az egyik legjobb szöveg van a PS-ben. De szinte ezzel megegyező minőségű és nagyon hasonló szövegállapotot rögzítő szöveg van a JK-ben és a majdnem száz évvel később készült MP-ben is. A MJ másolója igen sok egyéni módosítást eszközöl a szövegen, de helyenként szintén a szerzőihez legközelebbi variánst tartalmazza, igazodva az előző kéziratokhoz. A SZ szintén sok eltéréssel rendelkezik, de ezek kapcsán felmerülhet, hogy alternatív szerzői variánsokról van szó. Az eddigi összevetések szerint a hét kézirat forrásból hat biztosan azonos szövegkritikai státuszú, a hetedik, a KJ pedig valószínűleg. Másképp ezt úgy lehet megfogalmazni, hogy a hat kézirat között közvetlen kapcsolat egyelőre nem igazolható, egyik sem származhat semelyik másikból, a stemmán bokorként lehetne őket ábrázolni. A KJ esetében felmerülhet, hogy a PS-et másolta, de az is lehet, hogy egy közös őst másolt a kettő. Mindenesetre e két kézirat szorosabban összetartozik. Azért nem mellékes, hogy mi a két kézirat viszonya, mert ha közös őst másoltak, akkor a PS hibái a KJ alapján javítandók. Ha azonban a KJ másolója (Felvinczi György) a PS-et másolta, akkor a két kézirat eltéréseiből csak a KJ másolójának változtatásaira következtethetünk, a PS forrására semmiképp. Sajnos a két kézirat közös eltérései egyelőre csak kettejük kapcsolatát igazolják. Ahhoz, hogy ebből a közös ős meglétére (tehát egy ma már nem ismert kézira) lehessen következtetni, mindkét kéziratnak saját variánsokkal is kellene rendelkeznie. De ez még nem elég: a PS saját variánsai esetén azt is ki kell tudni zárni, hogy a KJ másolója a PS alakjából a többi forrásban megtalálható variánsra javított, de a többi forrástól függetlenül. Ilyen szöveg hely a 119. zsoltárban nincs. A PS „szádtól” alakja a 86. sorban könnyen visszaváltozhat „szódtól”-ra, a 206. sor tollhibáját („édesd”) szintén kézenfekvően lehet „édesb”-re javítani.

A kéziratok eltérései nem engedik kirajzolni a szövegvariánsok valamiféle genealógiáját. Nem a nyomtatványok szokásos modelljét látjuk, ahol egy-egy véletlenül létrejövő hiba továbböröklődik forrásról forrásra. Itt olyan variánsokat látunk, amelyek másolás közben egymástól függetlenül is létrejöhetnek (például bizonyos nyelvjárási alakok megváltoztatása), olyan hibákat (például a szótagszám hibáit), amelyeket egymástól függetlenül is könnyű ugyanúgy javítani. Azok az eltérések azonban, melyeket biztosan nem lehet egymástól függetlenül létrehozni vagy egyformán javítani (ezeket hívja Vadai István erős hibának),¹⁸ csak egy-egy forrásban jelennek meg, nem öröklődnek tovább, vagy ha időnként több forrásban is felbukkannak, ezek a felbukkanások nem rajzolnak ki mintázatot. Vagyis mintha egyetlen összöveg lenne, és mindegyik forrás másolója ezt a szöveget látta

17 BOGÁTI Fazakas Miklós, *Psalterium: Magyar zsoltár*, kiad. GILICZE Gábor, SZABÓ Géza, tan. DÁN Róbert, Bp., Magyar Helikon, 1979, 264.

18 VADAI István, *Szövegkritika-kritika = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 449–459.

volna (az egyetlen esetleges kivétel Felvinczi György, a KJ másolója). Az eltérések pedig magyarázhatók azzal, hogy az adott másoló ezt és ezt csinálta, nem kell továbbörökített variánsokkal számolni. Sajátos szöveghagyományt örökít meg Bogáti *Psalteriuma*, melyet most a 119. zsoltáron keresztül is megfigyelhetünk.

Ez az összöveg természetesen szintén elméleti konstrukció, és nem is gondolom azt, hogy az általunk ismert források konkrétan egy közös őst másoltak volna, amely akár egy szerzői autográf. A bokornak vagy fűrtnek tűnő stemma inkább arról árulkodik, hogy Bogáti *Psalteriumának* terjedtek különböző (szerzői és nem szerzői) variánsai, ezek a variánsok esetenként egymásra is hatottak, de nem jöttek létre (a 119. zsoltár szövegében semmiképp nem) a későbbi hagyományozódást nagyban meghatározó variánsok, melyek mentén a szöveghagyomány kétfelé – vagy többfelé – ágazott volna, és identikus, de egymástól elkülönülő forráscsoportok jöttek volna létre. Ez azt is jelenti, hogy a források nem egy szerzői összöveg felé mutatnak, hanem erről a többé-kevésbé diffúz hagyományról adnak számot, amely ott munkált a források létrejötté mögött. Így a szövegkiadásnak sem egy idealizált szerzői szöveget kell létrehozni, hanem ezt a hagyományt kell bemutatni. Egy ilyen kiadás megmutatja a jellemző tendenciákat, felrajzol különféle kapcsolatokat, számot ad a források sajátosságairól és arról, hogy mely források működnek hasonlóan (ami persze nem mindig vezet azonos eredményre).

A 119. zsoltár esetében a JK és a PS szövege ugyanolyan jól használható főszöveggé, és mivel szövegkritikai státuszuk – az eddigi kutatások alapján és a 119. zsoltár elemzése alapján is – megegyezik, szabadon választhattam a két szöveg közül. Ráadásul a két forrás nemcsak valószínűsíthetően ugyanabban a kissolymosi másolói műhelyben jött létre,¹⁹ de a keletkezésükre való becslések alapján nagyjából egy időben másolták őket, az sem egyértelmű, hogy melyiket előbb, és melyiket később. Bizonyos szempontból mégis jobban használható a JK szövege, mint a PS-é, még annak ellenére is, hogy a hórakat az összes kézirat közül csak a PS tünteti föl. Éppen a 119. zsoltár esetében van néhány hely, ahol kétséges, hogy a PS szövege megbízható vagy kizárólag megbízható (például a 86. és a 195. sor vagy

¹⁹ MOLNÁR Dávid, *A korai szombatos gyűjtemények másolóinak identitása*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 33, új folyam, 2(2017), 45–54.

néhány héber betű írásformája), és egyértelmű tollhibát is találunk (206. sor). Egy olyan szöveghagyomány esetén, ahol a források hierarchikus viszonyban állnak egymással, a főszöveg kitüntetett pozícióba emel egy bizonyos forrást. Itt egymással azonos státuszú források állnak rendelkezésünkre, de természetesen praktikus azt a szöveget főszövegnek választani, amelyen a legkevesebb emendatiót kell elvégezni, és a legjobban bemutatható a többi forrás eltérése. Semmi sem indokolja, hogy a Bogáti-filológia hagyományát követve én is a PS szövegét tegyem meg főszövegnek, és ne a JK-ét. Most először tehát a PS variánsai is a jegyzetben lesznek láthatók, a szöveghagyományt a JK szövegének fénytörésében látjuk. Talán ezzel olyan tendenciák is megmutatkoznak, amelyeket eddig nem láthattunk. A PS és a KJ közös eltérései például explicit módon jelezve lesznek a jegyzetben, és nem csak a KJ jegyzetbeli említésének hiányából tudhatunk kettejük közös eltéréséről.

A JK saját alakjai szinte kivétel nélkül nyelvjárási eltérések. Néha nem követi a többi énekeskönyv í-ző alakjait. Az igiden, ígirt, ítélet, igyenest, ösvényin vagy akár kincs, tekints alakok helyett a JK egyes helyeken az igéden, ígért, ítélet, egyenest, ösvényén, kéncs, tekénts alakokat használja. Sőt, a JK szövegében ő-ző, ű-ző tendenciát is láthatunk: szeplő, sietek, szerzetid, vesznem, örülnem helyett szöplő, sietők, szörzetid, vesznöm, örülnöm szerepel nála, szívem helyett pedig szüvem. Szintén jellemző, hogy a tanolok, johodat típusú alakok helyett tanulok és juhodat típusú alakokat használ. Adekvát lett volna javítanom ezeket az alakokat, különösen rímpozícióban. Mégsem így jártam el. Mégpedig azért nem, mert akkor olyan nyelvjárási szöveg jött volna létre, amilyen nem létezik. Ezek a variánsok az értelmezést nem befolyásolják. Többnyire meg is lehet mondani, hogy mi a JK saját változtatása. De a forrásokra egyáltalán nem jellemző ez a fajta egyöntetűség, következetesség. Még az sem egyértelmű, hogy valaha létezett-e ilyesfajta következetesség a szoltárfordítás szövegében. Ha akár csak az egy strófán belüli rímek esetében egyöntetűsége törekednék, olyan alakokat kellene használnom, amilyen alakokat semelyik forrásból nem ismerünk. A JK szövege egyáltalán nem mindig ő-zik, számtalanszor í-zik, de ugyanígy következtelen a PS másolója is, és a többi másoló is. Látható volt, hogy az akrosztichon „kívánkozik” szava helyett négy kézirat is a „kévánkozik” alakot használta az argumentumban. Ez persze származhat egy korábbi forrásból, de a lényegen nem változtat: nincs következetes nyelvhasználat.

A PS a gondtól és dologtól alak helyett a gondtul és dologtul alakot használja, utóbbi a számtól–szádtól–igagtól rimbokorban helyezi el (88. sor). A JK a sietők szót a tekintek–térek–megyek szavakkal rímelteti (119. sor). A MP a szolgádat alak helyett a szolgádot alakot használja rímhívóként a fogadásidat szóhoz (129. sor). Különösen érdekes a 61. strófa rimbokra. A JK-ben az éltem–vesznöm–örülnöm–szenvedjem rimbokor szerepel. A MP a 2. és 3. sor végén a vesznem és örülnem szavakat használja. Itt legalább következetes. A PS (és a többi forrás) másolója szintén a vesznem alakot veszi, de a 3. sorban megtartja az örülnöm alakot. A vesznöm alak még betudható a JK ő-ző nyelvjárásának, de úgy tűnik, az örülnöm alak csak egy kézirat másolóját zavarta. Nem vagyok benne biztos, hogy ebben a

szöveghagyományban a szóvégi *ō*-ket olyan éles határvonal választotta el a szóvégi *e*-ktől, mint a mai sztenderd magyarban. Ez az ingadozás valójában egy ingadozó ejtés tükré is lehet: ha megszüntetném az ingadozást, akkor ez a probléma fel sem merülne. Az anomália maradjon csak anomália, itt ugyanis épp az anomália tűnik főszabálynak.

A szótagszám egyértelműen javítható hibáit javítottam, ebben sokkal kevésbé ingadoznak a kéziratok. Sőt, épp az látszik tendenciának, hogy a szótagszám hibáit valahogy el akarják kerülni; a MJ másolója többnyire a sorok teljes átírásával. Két jellemző példát emelek ki. A 23. sorban a JK-ben ez szerepel: „tanítsd meg dekrétomidra lelkem”. Ez a sor kilenc helyett tíz szótagos. De nem csak ez teszi különössé. A *Psalterium* szinte teljes szöveghagyományából hiányzik a *t* végű igék egyes szám második személyű, felszólító módú, tárgyas ragozásának *-tsd* végződése; a források az alanyi ragozással megegyező formát használják: tanítsd helyett taníts. A „tanítsd meg” alak olyan, mint a fehér holló, mégis ezt hozza a JK és a PS is. A SZ-ben, az AB-ben és a KJ-ben már a szokásos „taníts meg” található. De még így is fennáll a szótagszámtöbblet, amit csak két kézirat javít, a MJ és a MP; mindketten elhagyják az igekötőt. A MJ meghagyja a tanítsd alakot, míg a MP itt egyszéles, és a taníts alakot hozza. A *d* végződés itt nagyon gyanús: nemcsak a szótagszám hibás, de a nyelvhasználat is szokatlan. Logikusan arra következtettek, hogy a két „hiba” egyszerre következett be.

A kolofonszerű záróstrófában is van eltérés a hét kézirat szövege között. Négy másolatban bár grammatikailag helyes, de egy szótaggal hosszabb sor szerepel, és épp az a sor hibás metrikailag, amely a zsoldár sorszámát adja meg. A kolofonban járunk, amely már nem tartozik szorosan a vershez, sokszor nem is feltétlenül énekelték. Így az is felmerülhet, hogy Bogátnak sem volt gondja az utolsó sor szótagszámára, ritkán hozta magát olyan helyzetbe, hogy ilyen hosszú számot ilyen rövid sorba kelljen beszuvasztania. A 122. zsoldár hetes sorában kivágja magát: „százhuszonkettőd nóta”. A 148. zsoldár szintén hetes zárósróban úgyszintén: „száznegyvennyolcban szerzé”. Ám a 119. zsoldár esetében mire a kolofon és a teljes zsoldár utolsó két sorához jutottak a másolók vagy a szerző, 177 sorpárt már leírtak, vagyis 177-szer egymás mellé illesztettek egy kilenc, valamint egy nyolc szótagos sort.

Épp azért gyanús ez a hely, mert ha valaki ennyiszor megvalósít egy metrumot, akkor a végén már a kenyeret is 9+8-as sorpárban kéri. Négy másolat esetén a 178. alkalommal mégis eltér a ritmus. Ezért azt tartom valószínűnek, hogy Bogáti helyes szótagszámú alakot írt le, és csakis elírás eredményezhetett kilences sort némely forrásban. A változásoknak csak egy iránya lehetséges. A MJ és a KJ variánsának nyolc szótagos sorát senki nem írta át kilenc szótagosra, ugyanis semmi baj nincs vele. Szintén nem valószínű, hogy a kilenc szótagos variánsból úgy csinálna valaki nyolc szótagosat, hogy a „száztizenkilenced”-et írja át „száztizenklenced”-re. Viszont az már elég valószínű, hogy a „száztizenklenced” alakra ránézve a másoló eleve „száztizenkilenced”-et ír, vagy ha észre is veszi a szokatlan alakot, akkor is hibának tartja, és átírja. De csak két másoló volt, aki észrevette azt

is, hogy így hibás a szótagszám, és – a legkézenfekvőbb módon – javította a fellépő szótagszámtöbbletet.

Ez a példa abból a szempontból is tanulságos, hogy milyen következtetésekre lehet jutni, ha önkényesen választjuk ki a PS-et mint a legjobb szöveget közlő forrást, illetve ha azt a KJ alapján javítjuk, azt gondolván, hogy a két kéziratnak közös forrása volt. Az érvmenetem alapján a 119. zsoltár esetében a PS alakja hibás. Ha megnézzük a KJ variánsát, amely metrikailag rendben van, megerősítve érezhetjük magunkat, hogy ez a helyes alak, amelyet a PS másolója is maga előtt látott, csak ő elírt. Viszont így felmerülne a kérdés, hogy miért írta el valaki a KJ – amúgy metrikailag rendben lévő – variánsát, és miért pont négyen is ugyanúgy, horizontális variánsokat létrehozva. Éppen ezért nem is tűnik valószínűnek a változások azon iránya, miszerint a KJ alakjából lett a PS-ben található alak.

Ha viszont a JK alakját gondolnánk az eredetinek, az sok összefüggést megmagyarázna. Más zsoltárokból is található olyan alakok a *Psalteriumban*, amelyek elsőre furcsának tűnnek, de mégis velük kapjuk meg a helyes szótagszámú sort („akartjával”, „örzzenek”, „szereszámmal”). Ettől függetlenül ezeket az alakokat a másolók nagy valószínűséggel elfogadhatatlannak és hibásnak tarthatták. A hibásnak tűnő „száztizenklenced” „száztizenkilenced”-re javítása horizontálisan is könnyedén megtörténhet, a hibás szótagszám javítása szintúgy. Ez esetben a KJ alakja nem az eredeti alakra derít fényt: az szintén egy lehetséges változtatás, akár a változtatás változtatása. Bár metrikailag helyes, még messzebb van az eredetitől, és egyáltalán nem segít javítani a PS hibáit. Abból, hogy a KJ alakja metrikailag helyes, a PS viszont metrikailag hibás, még nem következik logikusan sem az, hogy a KJ a PS-et másolta, sem az, hogy egy közös forrást másoltak. Ám az is jól látható, hogy a JK nélkül – csak a KJ-et és a PS-et vizsgálva – nem derülne ki, hogy van egy, az előzőknél eredetibbnek tűnő alak is.

Bogáti Fazakas Miklós

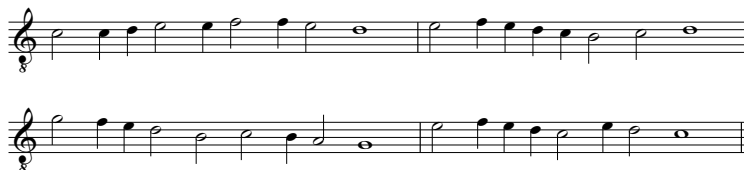
119. zsoltár

Közzéteszi Szatmári Áron

Psalmus CXIX

Argumentum: Absalom vagy Saul előtt búdosva kívánczik az sátorhoz, tanolni s cselekedni jót, mert az pietas egészen jó

Nótája: Ó, Izrael, szerető népem...

Aleph

Prima hora

- 1 Az ki éltig az törvént tartja,
ki bódog, ha épen járja,
ki az *igét* jó kedvvel hallja,
ó, ki bódog, ha fogadja.

- 5 2 Bűntől tisztán, szöplőtelen él,
ki Úr ösvényén jár és él,
kit, Uram, kemény fenyítéssel,
tartanunk hagysz tökélettel.

Cím SZ Psalmus CXIX PS JK AB CXIX MJ MP Ps. CXIX KJ Psalm. CXIX

Argumentum MP Arg: [a többi kéziratból hiányzik] MJ Absalom AB KJ Absolon AB Sauul SZ MP előtt PS JK MJ előtt AB előtt KJ előtt PS JK MJ kívánczik MP kívánczik JK tanolni es czielekedni AB tanolni, czielekedni KJ tanulni s cselekedni SZ czelekedni PS MJ tselekedni MP cselekedni MJ Pietas SZ egészen PS JK egészen [PS a második sz áthúzva] MJ egészen AB Eghezzen KJ egészen MP egészen

Nótajelzés SZ MJ AB KJ MP Nota: PS Not:

⌘ PS Prima hora [a többi kéziratból hiányzik] | 1 KJ a' | 2 KJ mely KJ MP boldog SZ tartja | 3 JK sor elején törölve: jar MJ igát [nehezen olvasható] | 4 KJ boldog

5 KJ tiszta SZ PS MJ AB KJ MP szeplőtelen | 6 PS ösvényin KJ MP kél | 7 SZ fenyítéssel

3 Segélj tartanom törvényedet,
10 szabjam ahhoz erkölcsömet,
mert én úgy nem vallok szemérmem,
ha azon tartom szememet.

4 Akkor neked nagy hálát adok,
15 minden jót hogy megtanulok,
utadon erőm szerént járok,
csak ne hagyj el, szót fogadok.

Beth

5 Latorból jó ifjú mint lehet?
Így, ha tartja törvényedet.
20 *Ím, igen keresem kedvedet,*
ne hagyj *tévednem el* innét! KJ ne hadd tévedni elmémet!

6 Oltva, rejtve szerzetid bennem,
ellened hogy ne vétkezzem,
taníts dekrétomidra lelkem,
kin felségedet dicsírjem!

25 7 Mert úgy szokom meg törvényedet,
untalan mondom ígédet,
feljebb szeretem, hogynem kincset,
utad járnom, hogynem mindent.

8 Vétetlen az igazat tartom,
30 szerzetidről gondolkodom,
ha megvissz, abba *nyájaskodom*,
azt soha én nem tágítom.

Gimel

9 Az életre vídj meg engemet,
35 tartsam vígan törvényedet,
nyisd, világosíts szemeimet,
lássam ígéd bölcs értelmét!

9 MJ KJ Segélj AB Segéld | 10 SZ erkülsömet MJ AB erkölcsömet | 12 PS JK AB MP ha csak azon [szótagszámtöbblet]

14 PS AB MP megtanulok | 15 AB szerén KJ szerint

19 AB Már | 20 AB hadd MP eltévednem

21 MJ szerzetidet [szótagszámtöbblet] AB szerzésid KJ szerzésed | 23 JK tanítsd meg [szótagszámtöbblet] SZ AB KJ taníts meg PS tanítsd [talán későbbi kéz javítja erről: taniczd meg] MJ tanítsd KJ dekrétumodra MP dekrétumidra KJ lelkem [utólagos betoldás a sor fölött] | 24 SZ dicsérjem AB MP dicsírem

26 PS AB KJ MP ígédet | 27 KJ hogysen PS MJ AB KJ MP kincset | 28 AB mindet

30 SZ KJ szerzésidről | 31 KJ abban AB gondolkodom [alatta: nyájaskodom]

λ SZ Gimel AB Gymel | 35 SZ világosítsad szívemet KJ világosíts szíveimet [az i utólag betoldva] MP világosítsd szemeimet | 36 SZ AB MP ígéd

- 10 Gyámoltalan vendég, búdosom,
házadnál igéd sem hallom,
vígy haza, *mert* házad óhajtom, KJ vígy haza, hozzád óhajtozom,
40 ne rejts azt, kibe nyugolmom!
- 11 Jól tudom, bánod és átkozod, SZ Jól tudom én, bánod az átkot,
kik nem élnek úgy, mint mondod,
ments ki, lásd, mely szidalmat látok,
20 hogy úgy élek, az mint *jóllod!* hogy úgy élek, mint javallod!
- 45 12 Saul mind reám szól urakkal,
de én *csak járok* igazgal,
minden kedvem te utaiddal,
igéd tart engem tanácssal.

Dalet

3. hora

- 50 13 Az porba, sírhoz jutott lelkem,
ígért életem add érnem,
lám, ügyem mind neked jelentem,
te oktatsz, mit kell mívelnem.
- 55 14 Utad tanolnom is vígy engem,
dolgaidat hadd beszéljem,
mert kívánva elolvadt lelkem,
mint fogadtad, vidíts szívem!
- 60 15 Lelkemet hamisra ne ereszd,
igédet tisztán *ismertesd*,
mert választottam tökéletet,
nézem csak te törvényedet.
- 16 Énbennem törvényed felmetszett,
ne szégyeníts meg hütömet, SZ megöleltem törvényedet,
fejts ki veszélyből bús lelkemet, ne szégyenés meg én hütömet,
65 futva nyomom ösvényedet. fejts ki veszélyből lelkemet.

He

- 65 17 Lábomat vezesd, tarts lelkemet,
tartsam *éltig* szerzésidet,
vidj meg, hadd tanuljam igédet, MJ tedd bölccsé, tudóssá szívemet,
tartsam épen törvényedet!

38 SZ AB MP igéd | 39 MP még | 40 KJ kiben SZ AB MP nyugalmom KJ nyugalmam
43 KJ szidalmot | 44 KJ MP a' mint KJ szólok
46 AB járok csak | 48 SZ AB igéd
7 SZ KJ MP Daleth | 49 SZ porban, sérhoz | 50 PS AB KJ MP ígirt | 51 SZ igyem
53 KJ tanulni | 54 MP dolgaidot | 55 SZ AB KJ kívánva | 56 SZ vidéts PS MJ AB KJ MP szívem
58 SZ MJ igédet AB esmértesd KJ megértesd
65 MJ lábamat MP lábomat | 66 MJ végig PS KJ szerzésedet | 67 SZ AB tanoljam SZ igédet | 68 PS
törvényedet [erről javítva: sz törveniedet]

- 70 18 [E] Ösvényiden vezess engemet,
mert ahhoz tudod kedvemet,
marha gondtól téríts eszemet,
fordíts *tefeléd* elmémet!
- 75 19 Orcám tartóztasd, bűnt ne lássak,
életet törvénnyel tartsak, MJ utaidban éltig járjak,
add *fogadt* jódat, lám, nem hadlak,
hadd szeretve szolgáljalak!
- 80 20 Tartok szégyentől, kitől *megments*,
mert jó igiddel csak éltetsz, MJ mert igazításoddal éltetsz,
jóvoltodból engem ne vesztesz,
lám, törvényed nálam kedves.
- Vau
- 85 21 Bús fejemmel tégy jól, ótalmazd,
fogadásod ne halogasd,
bosszontómnak hadd adjak választ,
hogyan veti az hozzád bizást.
- 90 22 Uram, igaz ígédet számtól
ne fogd el, mert függök szódtól,
úgy nem állok el az igaztól,
nem szűnöm meg jó dologtól! MJ nem szűnöm törvényőrzéstől!
- 95 23 De ha hon szabadon lakhatom,
törvényed is inkább tartom,
azt uraktól én sem általlom,
sőt, előttök hasogatom.
- 95 24 Ó, mely *leszen* gyönyörűségem,
tartanom, az mit szerettem,
szerettem könyvedre vetem kezem, MJ mindkét kezemmel azt őrzemem,
azt *beszélem*, emlegetem.

Zain

6. hora

- 100 25 Sok bumba tart szód és reménség,
már, az mint fogadtad, vídj meg,
háborúmban mert csak az éltet,
csak vigasztal egy ígíret.

69 KJ Ösvényeden MP Eosvenyidez | 71 PS MJ gondtul | 72 MJ tehozzád

75 MJ ígért

77 SZ szégyentül, kitül MJ ments meg [rím] | 78 SZ igéddel MJ [szótagszámtöbblet]

81 SZ KJ MP oltalmazd | 83 KJ bosszontóimnak [szótagszámtöbblet]

85 SZ MJ ígédet | 86 PS szádtól | 88 SZ PS dologtul KJ dolgoktól

91 SZ PS KJ az

93 AB szépen | 94 KJ MP a' mit | 95 [szótagszámtöbblet] SZ szeretvén AB szeretett KJ szerettem, s AB KJ vettem | 96 KJ beszélem s

98 KJ MP a' mint | 100 SZ vigasztalj SZ ígíret

- 26 Vajh hogy csúfolnak az *felvalók*, utaidból ki sem tartok,
régi dolgidra ottan fogok,
ott vizsgálást találok. MJ Vajh hogy csúfolnak az kevélyek,
utaidból ki sem térek,
régi dolgidra mert tekintek,
onnan vizsgálást veszek.
- 105 27 Az ország vakságát is látom,
hogy elhagyott, iszonyodom,
én búdosván is veled tartom,
igédet kedvest *dúdolom*.
- 110 28 Kedves igéd éjjel *is tartom*,
tiszteletidet *gondolom*,
mindenütt *mindenha* ez dolgom,
szent hagyományodat tartom.

Heth

- 115 29 Itt részem, itt marhám, ezt mondtam,
hogy beszédedet megtartsam,
szű szakadván *előtted* mondtam,
szód szerént tarts meg, *láss* hozzám!
- 120 30 Vétkes erkölcsömre tekintek,
igyenes utadra térek,
nem halasztok, térni sietök,
szerzetidre kedvvel megyek.
- 31 Az gonoszok töriben estem,
törvényid úgy sem feledtem,
sőt, éjfélkor énekhez költem,
igédről neved dicsírtem.
- 125 32 Nyájasságom *hatszáz* jámborral,
szent utaidon járókkal,
lám, ez föld rakva jóvoltoddal,
tégy bölccsé tudományoddal!

101 KJ a' SZ AB fellátók PS felvalók [fölte: latok] KJ fennjárók | 103 SZ dolgaidra [szótagszámtöbblet] MP dolgodra

106 MJ elhattak | 108 SZ MJ igédet MJ tanulom

109 SZ MJ MP igéd MJ tanulom | 110 MJ formálom | 111 PS AB mindaha KJ az | 112 SZ hagyományodat MP hagyományodat

11 KJ Het | 113 SZ azt | 114 AB beszédidet | 115 AB szakadva PS előttd [erről javítva: előttem] | 116 KJ szerint KJ s láss

118 SZ KJ MP egyenes | 119 KJ halasztom SZ PS MJ AB KJ MP sietek | 120 SZ szerzésidre AB szerzetidre [tolhiba]

122 SZ PS MJ AB KJ törvényed | 123 PS éjfélkor [szótagszámtöbblet] MJ énekhöz KJ éjfélkor ehez [az i később betoldva, fölte: Enek] | 124 PS MJ AB KJ MP igédről SZ MJ dicsértem KJ dicsírem

125 MJ minden | 127 AB az

Teth

- 33 Könyöröld meg, vídd meg szolgálodat,
130 lássa már fogadásodat,
jó hütöt adj, értelmet, vallást,
mert hiszem mind mondásodat.
- 34 Ostorod után már jól élek,
135 az előtt igen tévelygék,
jó vagy, és jótevő, hadd értsék,
igídbe tedd azt, bölcs legyek!
- 35 SZólnak urak, rágnak hamisan,
noha törvént tartom tisztán,
140 ez örömöm, ezt járom vígan,
ők elhíztak urok után.
- 36 Így jó tanolni, mint én jártam,
verve mondásidhoz szoktam,
szád beszédit jobbnak tartottam,
hogynem halom kincsem látnám.

Iod

- 145 37 Kezed vetett engem ez búra, MJ Kezednek vagyok alkotmánya,
vígy haza, ott tégy tudóssá, tégy értelmessé, tudóssá,
130 az sok jámbor örömmel lássa,
140 hogy hütömet szód nem csalta!
- 38 Azt tudom, szód igaz s tökélet, MJ Azt tudom, igaz ítéleted,
150 azért méltán versz engemet, SZ de most megvigasztald lelkemet,
de vídj meg, vigasztald lelkemet,
szód szerént ne hadd hütömet!
- 39 SZerlemem, kedvem csak törvényed,
155 vídj meg azért, add kegyelmed,
kik reám törnek, szégyenítsed,
lám, minden dolgom törvényed. MJ lelkemmel törvényed őrszed.

∪ PS KJ Thet | 129 MP szolgálodat | 130 MP fogadásodat

134 SZ ez AB tévelygék | 135 SZ KJ jól tevő | 136 SZ igédben AB igídben AB ezt

139 SZ KJ MP örömöm SZ azt tartom | 140 SZ úk

141 SZ KJ tanulni | 142 AB mondásodhoz KJ fogtam | 143 SZ szód beszédét | 144 SZ MJ kincsem

145 AB engemet [szótagszámtöbblet] SZ MP az | 147 SZ ahol MP a' sok | 148 MP hütömöt SZ szád
AB csolta

149 SZ hogy | 152 KJ szerint SZ hitemet

153 KJ Szerlemem s kedvem | 154 SZ s add | 156 JK dolgom [utolsó betű javítva, az eredeti kiolvashatatlan] MP dolgod MJ [a sor vége nehezen olvasható]

- 40 Sok szentid velem hadd éljenek, MJ Sok szentid hozzám hadd térjenek,
 az kik törvényidhez értnek,
 szörzetidben hadd ép, bölcs legyek,
 160 némely szókot ne szégyenljek! soha meg ne szégyenüljek!

Kaph

9. hora

- 41 Az várásba lelkem elszakadt,
 szód után *reméln* ótalmat,
 szód után szemem nézve fáradt, MJ ígéretedre szemem fáradt,
 mondok, mikor *teszed* szódat? mondd, mikor adsz vigasztalást?
- 165 42 Tömlő vagy füstre tött bőr testem,
 törvényid így sem feledtem,
 ez veszély végét mikor *érem*,
 ellenim veszét ha nézzem? MJ mikor vesztet ellenségem?
- 43 Oly vermet *nekem azok* ástak,
 170 kit nem igídből tanultak,
 szód *ha* mind igaz, hol maradnak,
 kik méltatlan engem rontnak?
- 44 Rám törnek, már csak meg nem ölte, KJ Rám török már csaknem megöltek,
 az jótól el sem vihettek,
 175 jóvoltodból életre vídj meg,
 minden szódnak *hon engedek*.

Lamed

- 45 Ha, mint az *ég*, beszéded megáll,
 fogadásod soha nem csal,
 180 míg az *föld*, szód örökké szolgál,
 megleszen, mit nekem mondtál.
- 46 Oly erős szód, kin azok állnak,
 hogy ez napig *mind* szolgálnak,
 ha szávid nem vigasztalnának,
 holta lőtt volna szolgádnak.

158 AB akik KJ MP a' kik SZ PS MJ KJ MP törvényedhez | 159 SZ szerzetedben PS MJ AB KJ MP szerzetidben SZ KJ ép s bölcs | 160 SZ PS KJ szókat

↻ SZ Caph | 161 AB KJ várásban | 162 SZ MJ KJ remél AB hiszen SZ KJ MP oltalmat | 164 KJ töltöd

165 SZ bír SZ testem [erről javítva: lelkem] | 166 AB KJ MP törvényed SZ MJ AB KJ MP felejttem | 167 SZ veszél AB végít AB örülöm [szótagszámtöbblet] | 168 AB *ellenség* vagy *ellenim* [javítva, nehezen olvasható, az eredeti talán: ellengh] AB MP nézem KJ bajnakim vesztit hogy nézzem? SZ ellenségim vesztét mikor nézem? [szótagszámtöbblet]

169 MJ AB azok nekem | 170 SZ igédből PS AB MP tanoltak | 171 SZ szót AB hogy

173 JK ölte [erről javítva: ölnék] AB csaknem megöltek | 174 MP a' SZ jótul SZ vihetnek KJ vehettek | 175 AB íletre | 176 SZ hol engednek MJ hadd engedjek

177 AB szép SZ beszéddel | 179 KJ MP a' SZ hold, föld

181 SZ kin ezek KJ kik azon | 182 JK mint [értelem miatt javítva]

- 185 47 SZerzetid soha nem felejttem,
kikbe tartom én életem,
ím, szolgálád vagyok, tarts meg engem,
lám, titkodon értekezem!
- 190 48 Törnek gonoszok én fejemre,
én gondom csak törvényedre,
mert csak annak, látom, nincs vége,
mind egyébnak leszen vége. MPmind egyebeknek lesz vége.

Mem

- 195 49 Az törvént én vajh mint szeretem,
az mindennapi beszédem,
vényimnél eszesbbé löttem,
hogya korosként azt említtem.
- 200 50 Nagy doktorimnál többet értek,
hogya törvényről elmélkedek, KJ hogya törvényedről említlek,
véneknél ezzel többet értek, bölcsséged után megyek.
200 törvényed szerént hogya élek.
- 51 Oda minden gonoszról térek,
bölcsséged után megyek, JK mert te intesz, hogya úgy éljek,
sohova szód mellől nem térek, bölcsséged után én megyek,
mert te intesz, hogya úgy éljek. soha szód mellől nem térek.
- 205 52 Lépes méznél számnak törvényed
édesb, mert lelkeknak étked, MJ lelkeknak jobb lelki étked,
onnan vöttem én ennyi eszet,
hogya gyűlölök rossz erkölcsöt.

Nun

1. hora

- 210 53 Nekem te szód úti lámpásom,
lábom vezető világom,
hütre fogadtam, és megállom,
szent törvényedet megtartom.

185 KJ Szerzésid | 186 SZ kibem MJ MP kibe SZ PS MJ AB KJ MP tartod

192 KJ egyébnak mind MJ víge

195 JK [szótagszámhiány] SZ AB eleimnél PS MP ellenimnél MJ szüleimnél KJ az elsőknél KJ bölcsebbé | 196 KJ koroskint SZ PS MP említtem

198 MP elmélkedem [vö. az előző strófa rímeivel]

202–204 [vö. a fordítás forrásával] | 202 KJ bölc szerzésidhez ha | 203 MJ KJ MP sohova | 204 JK soha [későbbi betoldás: va]

206 PS édesd SZ lelkeimmel JK lelkeknak étked [javítva, az eredeti olvashatatlan] MP étke | 207 SZ onnan KJ vettem KJ annyi | 208 SZ AB gyűlöljek SZ erkülsöt

209 MJ lámpásod | 210 MP vezető | 211 SZ hitre

215 54 Ily nagy kénokból de már vígy fel,
lám, fogadtad, vídj meg, költs fel,
szám áldozatit vedd jó kedvvel,
taníts élnem törvényeddel!

220 55 Sokszor lelkem markomban tartom,
törvényedet mégsem hagyom,
latroktól nekem vetve hálóm,
az mit hagysz, mégsem tágítom.

56 Törvényed nekem örök marhám,
szívem mind csak abba vidám,
abba jární magam foglaltam,
holtomig azon szívem, szám.

Samech

225 57 Sok vetett hálót, sokan lesnek, MJ Sok rossz tévelygést én gyűlölök,
én csak igazat kedvelek,
ellenek te vagy *vár és rejtek,*
szóddhoz képest én nem félek.

230 58 Éntőlem, latrok, *távozzatok,* PS KJ Éntőlem latrok távozzanak,
mert az Úr szavában járok,
szódra támaszkodván megállok,
várván tétova sem kapok.

235 59 Láss hozzám, támassz meg, ne vesszek,
törvényedben holtig élek,
bünteted, kik téged megvettek,
álnok életet követtek.

240 60 Efféle föld lakit kiveszted, KJ Efféle föld lakóit veszted,
ez tudva tartom törvényed,
testem *ez tudva* reszket tőled,
mert rettegem ítéletöd.

213 SZ MJ kénokból [MJ erről javítva: kenokbol] KJ kénomból SZ AB KJ végy MJ vígy [erről javítva: vegy] | 214 SZ meg s költs

217 AB lelkemben, [szótagszámtöbblet] | 218 KJ ösvényedet KJ hágom | 220 MP a' mit

222 SZ szívem AB KJ MP abban | 223 SZ AB KJ MP abban | 224 PS MJ AB KJ MP szívem

⊖ MJ Sameh KJ Lamech [esetleg: Zamech] | 225 SZ hálón sokan | 226 MJ és | 227 KJ város, rejtek

229 SZ tanolhattok

234 SZ törvényidben éltig | 235 SZ AB KJ megvetnek | 236 KJ álnak SZ AB KJ követnek

237 SZ MJ AB Ezféle SZ föld s lakót [erről javítva: lakok] PS föld s lakit MJ föld rosszit AB föld lakóit [szótagszámtöbblet] MP föld lakit [nagyobb szóköz] | 238 KJ ezt | 239 SZ az SZ túled | 240 SZ MJ AB ítéleted PS KJ MP ítéleted

Ain

- 61 Kedvedre szent egyenest éltem,
ellenségtől ne hagyj vesznöm,
adj jót, adj valaha örülnöm,
latrok bűvát ne szenvedjem!
- 245 62 Epedt szemem várva ótalmat,
tartva parancsolatidat,
már kegyelmedből fogd szolgádat, SZ AB *kegyelmedből* fogadd már szolgádat,
add tudnom szertartásidat!
- 250 63 Drága szolgádat törvényidre,
vidd igéd titkja értésre,
most azokat fogd büntetésre, SZ azokat fogd az büntetésre,
kik csak törének igédre! MJ kik törtenek törvényedre!
- 255 64 Nálam azért kedvesb az törvény,
hogynem finom aranyedény,
épen előttem az szent ösvény,
rossz szokásom nincs az nézvéen.

Pe

3. hora

- 260 65 Igédből vadnak csoda titkok,
mind szívemben ez szép dolgok,
ajtajokon nagy ő világok, SZ ajtókon nagy az ű világok,
ott az együgyűk lesznek jók.
- 66 Jó nagy torokkal azon iszom,
értenem azt úgy kívánom,
már tekénts, jóvoltod hadd látnom, KJ már jóvoltodat engedd látnom,
mint kit szeretsz, ne hagyj fogynom.

∇ PS Ayn | 241 PS MJ AB KJ igyenes | 242 SZ ellenségtől MJ ellenségtől [szótagszámtöbblet] SZ PS MJ AB KJ MP vesznem | 243 MP örülnem

245 SZ várván SZ MP oltalmat KJ oltalmaid | 246 AB tartja | 247 SZ AB [szótagszámtöbblet] AB ez kegyelmedből | 248 KJ szent tartásodat

249 MP szolgádot SZ PS MJ KJ törvényedre | 250 SZ igéd KJ MP titka SZ AB MP értésére [szótagszámtöbblet] PS értésre [erről javítva: ertesere] | 251 MP azokat | 252 PS AB MP igédre SZ kik csak törnek szent igédre KJ kik szólnak, törnek igédre

254 KJ hogysen SZ KJ MP finum | 255 KJ MP a' JK szent ösvény [erről javítva: törvény; utólag be-toldva: szent] | 256 KJ azt

∩ MJ AB Phe | 257 SZ Igédben MJ Igédből AB Igédben MP vannak PS MJ AB KJ MP csuda | 258 PS MJ AB KJ MP szívemben SZ AB az KJ e' | 259 MJ MP ajtókon KJ ő nagy | 260 MJ együgyűk [nehezen olvasható, talán erről javítva: együgyűek] AB lelnek jót

261 SZ azt óhajtom | 262 SZ KJ kívánom | 263 SZ PS MJ AB MP tekints JK jóvoltodat hadd [szótag-számtöbblet] MP jóvoltod add | 264 JK ne [erről javítva: nem]

- 265 67 *Ódd és vezesd* utadon lelkem,
bűn ne űlje meg én elmém,
rám törőktől ótalmazz engem,
szerzésidet hogy őrizzem!
- 270 68 *Tekénts víg szemmel* már szolgálodat,
add tudnom dekrétomidat,
nézd szememnek könyves patakját,
hogy nem tartják reguládat!

Tsade

- 275 69 *Mely igaz vagy, mely tiszta dolgod,*
mind igaz te hagyományod,
teljes jó mind parancsolatod,
egy igaz minden mondásod.
- 280 70 *Ezt hogy felejtötték az latrok,*
bosszúmba csaknem fakadok,
tiszta szód, mint oly égő lángok,
kin ezért ennyére kapok.
- 71 *Rosszgyermek-koromban is tartám,* MJ *Rosznak, utálatnak tartattam,*
törvényid utait jártam, de törvényed utát jártam,
mert örök jó, még akkor láttam,
nem vész, az ki tartja, tudtam.
- 285 72 *Törvényedben én gyönyörködtem,*
ha bűba, veszélyben estem,
add örök ígédet értenem,
úgy, hiszem, leszen életem. KJ úgy leszen, hiszem, életem.

Coph

- 290 73 *Add meg tiszta szívem* kívántát,
úgy tartom dekrétomidat,
halld meg egész szívemnek szavát,
tarts meg, hogy tartsam te szódat!

265 MJ *Ódd, vezérel* | 267 SZ *törőktől* SZ KJ MP *oltalmazz*

269 PS MJ AB KJ MP *Tekints* MP *kedvvel* AB *szolgádot* | 270 SZ KJ MP *dekrétumidat* | 271 KJ *pa-*
takát

273 SZ MP *Zade* MJ *Czade* | 273 SZ *vagy, s mely* | 275 AB *parancsolatod* MP *poroncsolatod*

277 SZ PS MJ AB KJ MP *felejtették* | 278 SZ MP *bosszúmban* KJ *bosszúban* | 279 KJ *szóid* [szótag-
számtöbblet] | 280 KJ *azért* SZ *annyéra* AB *ennyire*

281 MJ *utálatnak* [értelem] | 282 AB KJ *törvényed* AB KJ *járam* | 283 KJ *látám* | 284 AB *vész el, aki*
[szótagszámtöbblet] KJ MP *a' ki*

286 SZ PS KJ *bűban* SZ *veszélben* AB MP *veszélybe* | 287 SZ MJ *ígédet* | 288 SZ *így* MJ *lezem*

289 PS *szívem tiszta* SZ *szívem* SZ AB KJ *kívántát* | 290 KJ MP *dekrétumidat* | 291 PS
MJ AB KJ MP *szívemnek*

74 SZódra bízva jó reggel kelek,
 295 hogy megvidj, azon könyörgök,
 virrasztóknál ébrebben élek,
 törvényid felől beszélek.

75 Panaszom jóvoltodból halld meg,
 mint igaz bíró, és ments meg,
 300 mert közel hozzám latrok jöttök,
 kik utadtól messze estek.

76 Istenem, te is jöjj hozzám közel,
 ki mindent, igazt szerzettél,
 tudtam, törvényed örökké él,
 soha szent igid nem vész el.

Res

6. hora

305 77 Ez ként, bút tekénts, ments ki lelkem,
 lám, törvényed nem feledtem,
 vedd fel ügyem, perelj meg értem,
 szód szerént tarts meg, védj engem!

310 78 Törvényidet az kik nem tartják,
 az latrok majd latrul járnak, MJ gonoszok gonoszul járnak,
 vége nincs irgalmasságodnak,
 abból adj szegény szolgáltnak!

315 79 Azok sokan üldöznek engem,
 igédtől el így sem tértem,
 ennyi latrot látván bús lelkem, KJ minden szódat igaznak hittem,
 hogy igídhöz nincs szerelem. mely való s örök, elhittem.

320 80 Szent törvényid, ládd, mint szerettem,
 jóvoltodból tarts meg engem,
 minden szódat igaznak értém,
 mely igaz, oly örök, hittem. KJ azért felette kedveltem.

293 SZ bízván KJ bízást | 294 MP könyörgök | 296 MJ AB KJ MP törvényed

297 AB jóvoltodért | 299 MJ rám gonoszok | 300 SZ PS MJ KJ MP utadról

301 PS JK AB te is [szótagszámtöbblet, vagy egy szótagként olvasandó] SZ KJ MP te's MJ te es AB
 hozzám jöjj | 302 SZ minden igazt MJ igazt [erről javítva: igazat] AB igazat [szótagszámtöbblet] SZ MJ
 AB KJ szerettél MP szerettél [erről javítva: szerettél] | 304 SZ MJ AB MP igéd

MP Resch | 305 SZ AB KJ kint PS MJ AB KJ MP tekints | 306 AB nám | 308 KJ szerint SZ vídj

309 SZ PS MJ AB KJ MP Törvényedet KJ MP a' kik | 310 MP a' PS KJ mind SZ latrol

313 KJ sokká | 314 SZ igédtül PS MJ AB KJ MP igídtől | 315 MJ gonoszt SZ bú | 316 SZ MJ igédhez
 PS AB MP igídhöz SZ AB MP szerelmem PS MJ szerelem [erről javítva: szerelmem] | 315–316 KJ [vö.
 319–320. sor]

317 SZ PS MJ AB KJ törvényed KJ lásd SZ AB szeretem

Sin

- 81 *Én fém* ártatlan sok úr rontja,
de szívem az törvént tartja,
igíden feljebb vigassága,
hogynem ha sok pénzt lőtt volna.
- 325 82 Gyűlölök hamisat, és feddek,
minthogy minden jót kedvelek, SZ minthogy mindenkor kedvellek,
hétszer egy nap téged dicsírlek,
hogy igazságidra nézek.
- 330 83 Igíd szeretők nagy bódogok,
nincsen azoknak bántások,
tőled én csak ótalmat várok,
törvényedben arra járok.
- 335 84 SZerzésidet tartom és őrzöm,
lelkem szerént azt szeretem,
hagyomásid forgatom, nézem,
mert nézed te's mind erkölcsöm.

Thau

- 85 Elődbe vedd kiáltásomat,
tudnom add te titkaidat, SZ tudom az te utaidat,
vedd elődben imádságomat,
340 ments meg, add fogadásodat!
- 86 Neked nyelvem mond dicsíretet,
hogy tanulhatom igédet,
szám beszél szent szerzetidet,
szent, igaz ítéletidet.

℥ PS Syn MJ MP Schin | 321 KJ Éltem SZ füm | 322 SZ szívem MP a' | 323 SZ igéden MJ igíden [ör-
szó: igéden] | 324 SZ PS MJ AB KJ MP Ielt

326 KJ minthogy mindent, jót, kedvellek | 327 SZ dicsérlek | 328 SZ igazságodba AB igazságodra

329 SZ MP Igéd KJ MP boldogok | 331 SZ MJ oltalmat KJ oltalmot

334 KJ szerint | 335 MP hagyomásod AB hagyományod KJ forgatom s nézem

Ɱ AB KJ Tau | 337 SZ MJ KJ Elődben | 339 AB elődbe | 340 SZ meg, s add

341 SZ dicséretet | 342 MJ KJ tanulhatom SZ igédet | 343 SZ KJ szerzésidet | 344 SZ ítéletedet KJ
ítéletedet | 343–352 MJ A másoló a 342. sor után a 347. sorral folytatja a másolást, egészen a 88. strófa
végéig. A hibát úgy javítja, hogy kihúzza a 347. és 348. sort, följük írja a hiányzó 343. és 344. sort, a
88. strófa után lemásolja a teljes 87.-et, és a strófák helyes sorrendjét számozással adja meg. A kétszer
papírra vetett 347. és 348. sor két változatában két szó eltérően szerepel. Először: *remél*, illetve *szerettem*;
másodsor: *reménl*, illetve *szeretem*.

- 345 87 Jobb kezeddél segéld fejemet,
lám, választottam ígédet,
lelkem tőled reméni kegyelmet,
mert szerettem törvényidet.
- 350 88 Ó, vídj meg, és hon megdicsírlek,
törvényidben úgy élhetek,
eltévedt juhodat keresd meg,
lám, soha nem feledtelek!
- 355 89 Saulra Dávid így panasza,
ki sok latorral *csak* bántá,
az sátorhoz hogy nem járható,
száztizenklenced nótája.
- MJ Sok irigyire így panasza,
kiktől Dávid sok bút látá,

Jegyzetek

Arg. Absalom vagy Saul előtt búdosva – Vö. 2Sám 15–18, illetve 1Sám 20–31. Bogáti ezt a zsolnárt is Dávidhoz kapcsolja, de nem választ konkrét történetet. A zsolnárnak eredetileg nincs felirata, szövegében sincs utalás Dávidra, bár a vizsolyi biblia argumentuma is Dávidhoz köti a zsolnárt. Lásd *A fordítás forrásai*.

sátorhoz – az Úr sátorához

pietas – (lat.) jámborság, kegyesség

1 Aleph, Prima hora – Lásd *Terjedelem és Paratextusok*.

8 tökélettel – tökéletesen, teljesen, pontosan, makulátlanul

11 szemérmes – szégyent

23 dekrétum – (lat.) rendelet, határozat, itt a törvény szinonimája

31 megvissz – megvédsz, vigyázol rám

nyájaskodom – gyönyörködöm

44 jóllod – javallod, javasolod

45 Saul mind reám szól urakkal – „Ha a fejedelmek összeülnek, és rólam tárgyalnak” (Zsolt 119,23). Vö. az argumentumhoz fűzött jegyzettel.

91 általlom – szégyellem, vonakodom megtenni

101 fellátók, felvalók, fennjárók – fennlátók, fennhézók, kevélyek

111 mindenha, mindaha – mindig, mindenkor

113 marhám – vagyonom, birtokom

125 Nyájasságom hatszáz jámborral – A 1Sám és a 2Sám történetében is szó van a Dávidot kísérelő hatszáz emberről. Különösen 2Sám 15-ben olvashatunk a hatszáz gáti ember hűségéről. A zsolnárt szövegében nincs egyértelmű utalás erre: „Barátja vagyok mindazoknak, akik istenfélők, és megtartják utasításaidat” (Zsolt 119,63). Vö. az argumentumhoz fűzött jegyzettel.

345 MJ KJ segild | 346 SZ ígédet | 347 SZ túled SZ AB KJ remél MJ reméni [először: remél] | 348 MJ szeretem [először: szerettem] SZ PS MJ AB KJ törvényedet

349 KJ haza, s SZ megdicsírlek | 350 SZ PS MJ AB KJ MP törvényedben | 351 AB eltévedt PS MJ johodat MP juhodat | 352 KJ felejtelek

354 KJ öt | 356 SZ PS AB MP száztizenklenced nótája [szótagszámtöbblet] MJ KJ száztizenklenced nóta

- 137 rágnak – rágalmaznak
168 ha nézzem – mikor nézzem
195 vényimnél – véneimnél. Lásd *A fordítás forrásai*.
196 korosként – mindig, mindenkor
említtem – említem vagy említettem
206 édesb – édesebb
215 szám áldozatit – fogadalmimat, esetleg imáimat. Az áldozat kifejezés Münsternél jelenik meg: „Voluntaria (sacrificia) oris mei”, amit aztán a vizsolyi biblia is átvesz: „Az én számnak szabad akarat szerint való áldozati” (Zsolt 119,108).
232 tétova sem kapok – nem kapok erre-arra, nem ingadozom
235 megvettek – megvetettek
254 finom (finum) arany – színarany
259 ajtajokon nagy ő világok – Vö. Münster kiadásával: „Ostium eloquiorum tuorum lumen praebebet”. A vers a vizsolyi bibliában így szerepel: „Az te beszédidnek ajtaja megvilágosít” (Zsolt 119,130).
265 Ódd – Óvd
271 könyves – könnyes
306 nám – lám
321 fém – főm, fejem
353 Saulra Dávid így panasza – Lásd az argumentumhoz fűzött jegyzetet.

A tanulmányok összefoglalói / Abstracts

Radnai Dániel Szabolcs:

A hazatalálás történetei – a magyar utazási irodalom átalakulása a 19. század közepén

(Vázlat egy műfaj- és médiatörténeti kutatáshoz)

Jelen tanulmány a Balaton 19–20. századi magyar irodalmi reprezentációjáról szóló doktori disszertáció egyik elméleti-történeti bevezető fejezete. A szöveg első egységében a modern magyar utazási irodalom történetiségével kapcsolatos szakirodalmi koncepciókat, korszakolásokat mutatom be, ezt követően egy eddig kevesebbet kutatott periódus, a 19. század közepe és 1920 közötti időszak jelentőségét hangsúlyozom az utazási kultúra és a turizmus kiépülése, valamint az útleíró műfajok (mediális-poétikai) átalakulása kapcsán. A dolgozat második egységében a turizmus jelenségének 19. század közepi irodalmi ábrázolásaira hozok példát, Jókai Mór útirajzeit és a *Vasárnapi Ujság* című hetilap szerepét hangsúlyozva.

Stories of Repatriation – The Transformation of Hungarian Travel Writing in the Mid-Nineteenth Century

(Draft for a Genre and Media History Research)

The paper is a historical-theoretical chapter of my dissertation on Hungarian literary representations of the Lake Balaton in the nineteenth-twentieth century. The first part of the study summarizes the dominant concepts and forms of periodisation in connection with the history of modern Hungarian travel writing, occasionally challenging some of their assumptions. The next section emphasizes the importance of the less researched era between the mid-nineteenth century and the 1920s, addressing the development of modern mass tourism and the (medial, poetic) diversification of travel writing genres. In the second part of the paper, I examine the Hungarian literary representations of tourism, and the tourist existence in the middle of the nineteenth century through Mór Jókai's travel writings, highlighting the role of the weekly *Vasárnapi Ujság* [Sunday Newspaper].

Tóth Kálmán:

Kontinuitás a nyelvkérdésben?

(Kis János szuperintendens egy 1830-as cikkének kontextusai)

Tanulmányomban Kis János szuperintendens egy 1830-as *Tudományos Gyűjtemény*-beli cikkének kontextuális vizsgálatára tettem kísérletet. A szöveg alapján rekonstruálható kontextusokból a magyar nyelv Magyar Királyságon belüli hivatalossá tétele mellett érvelő politikai cselekvésként is értelmezhető írásoknak a 18.

század közepétől a reformkorig terjedő diszkurzív kapcsolatrendszere bontakozik ki. Az elemzésnek köszönhetően szoros összefüggés mutatható ki az 1830-as országgyűlés nyelvi törekvéseivel, felhívva a figyelmet a *Tudományos Gyűjtemény* korabeli évfolyamaiban közzétett további, diszkurzív politikai cselekvésként is felfogható szövegek háttérében rekonstruálható nyelvi-kulturális törekvések nyelvpolitikai jelentőségére.

Continuity in the Language Question? (Contexts of Superintendent János Kis's 1830 Article)

In this study, I attempted to deliver a contextual analysis of an article that was published in 1830 in the journal *Tudományos Gyűjtemény* by the Lutheran superintendent János Kis. From the contexts that were reconstructed in this textual analysis, a discursive network of relationships of texts evolved. These publications, written between the mid-eighteenth century and the Reform Age, can be interpreted as political acts arguing in favour of making Hungarian the official language within the Kingdom of Hungary. A thorough analysis of the article's contemporary discursive environment points to close relations with the language-political aims at the Hungarian Diet of 1830. It also draws attention to the language-political relevance of the linguistic and cultural strives that can be reconstructed in the background of other texts published in contemporary volumes of *Tudományos Gyűjtemény* that can be interpreted as discursive political acts, too.

S. Laczkó András:

A reklám helye

(A védegyeleti agitáció és Garay János *Iparvédegyeleti dala*)

Garay János 1845 tavaszán megjelent *Iparvédegyeleti dala* nem tartozik a magyar költészet történetének fontos darabjai közé. Az 1844 végén a hazai ipar támogatására létrehozott Védegyelet propagálásának céljával született költemény még a kortársak figyelmét sem keltette fel, hiszen nem látszott többnek, mint költészeti újrafogalmazásának a korabeli közönség által jól ismert, az országos mozgalom mellett agitáló politikai beszédekben, hírlapi vitairatokban és szépirodalmi művekben is számtalanszor elismételt érveknek, retorikai frázisoknak. Mindennek ellenére az *Iparvédegyeleti dal* a hazáról és nemzetről való „hagyományos” költői beszéd megújítására tett kísérletként is szemlélhető. A dolgozat legfontosabb állítása, hogy Garay az általa propagált mozgalom deklarált céljával összhangban, ám a kor hazafias költészetében szokatlan módon, a kereskedelmi reklámok eszközeit felhasználva igyekezett meggyőzni közönségét a honi ipar termékeinek vásárlásáról. Versében jóval inkább a fogyasztói önérdre, semmint a hazafiúi/honleányi kötelességtudatra apellálva, a hazát az érzéki vágyak, az egyéni élvezet tárgyaként mutatta be. Az *Iparvédegyeleti dal* ugyan esztétikai értékét tekintve tá-

volról sem nevezhető jól sikerült műnek, irodalomtörténeti szempontból azonban mégsem egészen érdektelen; szemléletes példája annak a kihívásnak, amellyel a haza, nemzet és hazafiság fogalmainak egykorú átértelmezése szembesítette, és tradicionális szótárának átalakítására, retorikai arzenáljának kibővítésére készítette a képviselői lírát.

Advertising Space

(The Agitation of the Védegylet and the Iparvédegyleti dal by János Garay)

János Garay's little-known poem *Iparvédegyleti dal*, written in the spring of 1845 has almost no significance in the history of Hungarian poetry. The poem, which propagated the so-called „Védegylet”, an association founded at the end of 1844 to defend and strengthen Hungarian industry, did not even attract the attention of the contemporaries, since it seemed to have been no more than a poetic restatement of the rhetorical clichés and well-known arguments often repeated in contemporary political speeches, newspaper debates and in literary works too, in support of the movement. In a sense, however, the poem can also be seen as an attempt to renew the traditional poetic discourse on nation and homeland. The most important claim of this paper is that Garay, in line with the aims of the movement he propagated, tried to convince his audience to buy the products of Hungarian industry in a way that was quite unusual in the patriotic poetry of the time, using the rhetorical devices of commercial advertisement. In his poem, he presented the homeland to his readers as an object of sensual desires and individual pleasures, appealing much more to consumer self-interest than to the patriotic sense of duty. Far from being a successful work in terms of its aesthetic value, the *Iparvédegyleti dal* is not entirely uninteresting from the perspective of Hungarian literary history; it is a striking example of the challenges of a contemporary reinterpretation of the concepts of homeland, nation and patriotism that patriotic lyricism was confronted with, and which forced it to transform its traditional vocabulary and expand its rhetorical arsenal.

A Verso 2022/1 szerzői

RADNAI DÁNIEL SZABOLCS (1995): a PTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola hallgatója

TÓTH KÁLMÁN (1979): a NKE EJKK Politika- és Államelméleti Kutatóintézet tudományos segédmunkatársa

S. LACZKÓ ANDRÁS (1974): a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének adjunktusa

ASZTALOS VERONKA ÖRSIKE (1996): az SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola hallgatója, a Marosvásárhelyi Művészeti Egyetem Színház és Multimédia Kutatóintézetének tudományos segédmunkatársa

SZAJBÉLY MIHÁLY (1952): az SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék egyetemi tanára

SZATMÁRI ÁRON (1991): a PTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola doktorjelöltje, a *Jelenkor Online* szerkesztője

BOGÁTI FAZAKAS MIKLÓS (1548–?): unitárius teológus, költő

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADA-
LOMTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELV- ÉS IRODA-
LOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KLASSZIKUS IRODALOM-
TÖRTÉNETI ÉS ÖSSZE-
HASONLÍTÓ IRODALOM-
TUDOMÁNYI TANSZÉK